

Historia

Zmiana MEN 2024

Oznaczono usunięte
i zmienione treści

2

Podręcznik dla
branżowej szkoły I stopnia

OPERON
Edukacja jest podróżą

Historia

Podręcznik dla
branżowej szkoły I stopnia

dla

absolwentów ośmioletniej szkoły podstawowej

2

Mirosław Ustrzycki

Janusz Ustrzycki

 OPERON
Edukacja jest podróżą

2024

Konsultacja naukowa: dr Arkadiusz Bugaj
Projekt okładki: Paweł Kwacz
Redaktor prowadzący: Eliza Perkowska, Katarzyna Kupracz
Redakcja językowa: zespół
Redakcja graficzna i skład: Mateusz Zaborowski
Fotoedycja: Marta Jasińska
Korekta techniczna: Marlena Dobrowolska
Mapy: Katarzyna Gostępska

Operon Sp. z o.o. oświadcza, że z należytą starannością podjął wszelkie działania zmierzające do powiadomienia podmiotów majątkowych praw autorskich do utworów słownych i fotograficznych wykorzystanych w podręczniku o zamiarze ich publikacji celem uzyskania od twórców lub ich następców prawnych wymaganej zgody za przysługującym wynagrodzeniem w stosownej wysokości. Osoby, których prawa w sposób niezawiniony przez wydawnictwo zostały naruszone, prosimy o bezpośredni kontakt z wydawcą.

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii na III etapie edukacyjnym – branżowa szkoła I stopnia dla uczniów będących absolwentami ośmioletniej szkoły podstawowej – na podstawie opinii rzeczoznawców: prof. dr hab. Małgorzaty Dajnowicz, dr. hab. Aleksandra Głogowskiego, dr Katarzyny Kozłowskiej.

Etap edukacyjny: III
Typ szkoły: branżowa szkoła I stopnia
Rok dopuszczenia: 2023
Numer dopuszczenia: 1184/2/2023

© Copyright by Operon Sp. z o.o. & Mirosław Ustrzycki, Janusz Ustrzycki
Gdynia 2023

Wszelkie prawa zastrzeżone. Kopiowanie w całości lub we fragmentach bez zgody wydawcy zabronione.
N8186

Wydawca:
Operon Sp. z o.o.
81-541 Gdynia, al. Zwycięstwa 96/98
tel. centrali 58 679 00 00
e-mail: info@operon.pl
www.operon.pl

ISBN 978-83-8197-374-8

Zgodnie z decyzją MEN od września 2024 r. obowiązuje zmieniona, uszczuplona o ok. 20% podstawa programowa. W związku z tym w podręczniku znalazły się stosowne oznaczenia.

 Takim symbolem oznaczono treści usunięte z podstawy programowej.

 Takim symbolem oznaczono treści, które zostały zmienione. Nauczyciel przedstawi uczniowi zmiany i wyjaśni, czego powinien się nauczyć.

Spis treści

Wstęp	4
-------------	---

I. Sprawa polska w 1. połowie XIX w.

1. Polacy po upadku Rzeczypospolitej. Legiony Polskie	8	
2. Księstwo Warszawskie	16	
3. Ziemie polskie po kongresie wiedeńskim	23	
4. Powstanie listopadowe i jego następstwa	32	
5. Powstanie krakowskie (1846) i Wiosna Ludów (1848–1849)	39	

II. Ziemie polskie i ich mieszkańcy od połowy XIX w. do 1914 r.

1. Powstanie styczniowe i jego następstwa	46
2. Polacy w zaborze rosyjskim i pruskim	54
3. Autonomia galicyjska	62
4. Przemiany społeczne i ruchy polityczne na ziemiach polskich	68
5. Świat w epoce industrializacji i imperiów kolonialnych	75

III. I wojna światowa

1. Geneza i wybuch I wojny światowej	86
2. Charakter i przebieg I wojny światowej do 1917 r.	90
3. Rewolucja w Rosji. Ostatni etap i bilans wojny	98
4. Sprawa polska w czasie I wojny światowej	106

IV. Świat w okresie międzywojennym

1. Narodziny i funkcjonowanie porządku wersalskiego	114	
2. Przemiany gospodarcze i cywilizacyjne w okresie międzywojennym	122	
3. Rozwój systemu totalitarnego w porewolucyjnej Rosji. Stalinizm	131	
4. Faszyzm. Nazistowskie Niemcy pod rządami Hitlera	138	

V. II Rzeczpospolita

1. Odrodzenie państwa polskiego po I wojnie światowej	148
2. Funkcjonowanie demokracji parlamentarnej w Polsce	159
3. Zamach majowy 1926 r. i system rządów autorytarnych	167
4. Ostatnie lata II Rzeczypospolitej (1935–1939)	177
5. Nauka i kultura polska w dwudziestoleciu międzywojennym	186

Wstęp

Jak jest zbudowany nasz podręcznik

Podręcznik do historii dla branżowej szkoły I stopnia został zaprojektowany z uwzględnieniem waszych potrzeb i stylu nauki. Pomoże wam szybko przyswoić niezbędne informacje, skutecznie powtórzyć wiadomości oraz przygotować się do sprawdzianów i kartkówek.

Zanim zaczniecie korzystać z podręcznika, zapoznajcie się z jego budową i przyjrzyjcie się wszystkim jego elementom. Zostały one skonstruowane tak, by ułatwić wam naukę i pomóc w błyskawicznym znalezieniu potrzebnych zagadnień.

I. Polacy po upadku Rzeczypospolitej. Legiony Polskie

Ziemia dawnej Rzeczypospolitej i ich mieszkańcy po rozbiorach

Po rozbiorach Rzeczypospolitej Obłąga Hercegi i inne królestwa były niepodległe. Jej mieszkańcy znaleźli się pod władzą monarchów: Austrii (Prusy i Galicja), Prus i Rosji. Państwa te ochowały się ulgą, scentralizowaną władzą. Rządzące w nich były – w skrócie – rządy w Rzeczypospolitej – administracja, armia oraz system podatkowy. Przedstawiciele społeczeństwa nie mieli tam możliwości wpływów na sprawy państwowe.

Ziemia dawnej Rzeczypospolitej po rozbiorach

1. Zabytkowe miasto

ĆWICZENIE

Wskaz na mapie, które ziemie dawnej Rzeczypospolitej znalazły się pod

2. Zabytkowe miasto

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Fragmenty pamiętnika gen. Ignacego Prądzyńskiego – szefa sztabu armii polskiej podczas powstania listopadowego

Cały szlak powstania listopadowego (czyli listopadowej) był równie długi, jak nie do końca wykończony. Skomplikowany przebieg wydarzeń pięciu polskich, tak zwanych rozbiorów, wskazuje tylko na to, że w końcu, gdyby gen. Prądzyński był do spisku należał i gdyby wskazywał do powstania byłby z góry wykluczony. Tymczasem do spisku nie wchodził ani jeden z nich. [...] Co do samodzielnego gen. Prądzyńskiego, czy on nie miał być dostatecznie liczonym (potęgą) na to, że dałoby się go zabić, albo gen. Prądzyński [...], na których dokoła większą rolę odegrał w tym czasie przed rozbiorem, co nie i przed rozbiorem polskim, gen. Prądzyński, który [...] do spisku nie należał i o którym nie wiadomo, albo [...] na niepodległość wojska białego zwrócił się jego porządek [...]. Jedynym tylko Krasnowskim udało się być w tym czasie – porządek [...], woli i na przedsięwzięcie nie udało się. [...] Ale najwięcej błęd [...] który niepodległość miał wpływ na powstanie [...] było rozpoczęcie powstania bez rozbiórki, bez utworzenia rządu wojennego.

W. Sierakowski, Historia dla maturzystów, Warszawa 2003, s. 212.

Przystępny język publikacji ułatwi wam zrozumienie treści i pozytywnie nastawi was do prezentowanego materiału.

W tekście pojawiają się **wytłuszczenia**. Dzięki nim łatwiej odnajdziecie istotne zagadnienia, pojęcia i nazwy.

Ikony na marginesach ułatwią wam odnalezienie definicji, najważniejszych treści do zapamiętania oraz tekstów źródłowych.

Jedną z kwestii, które stanowiły przedmiot sporów, był status lasów leżących w skład Królestwa Warszawskiego. Przed jego powstaniem ziemie te znajdowały się pod panowaniem Prus i Austrii, jednak to Rosja skupowała je od początku 1812 r. Car Aleksander I był postrzegany jako główny pogramca Napoleona i liczył na korzyść terytorialną wynikającą z odwołania się do niego.

Ostatecznie zdecydowano, że z wyjątkiem terytorium Królestwa Warszawskiego zostanie utworzone Królestwo Polskie w unii z Rosją. W jego granicach znalazły się między innymi: Warszawa, Kalisz, Radom, Płock i Lublin. Prusy oddziaływały na Wielkopolskę oraz Górną i Niżnią, na obszarze Wielkopolski utworzyły Wielkie Księstwo Poznańskie mające niewielką autonomię. Do Austrii powróciła jedynie część ziemi w Wieliczce. Z Krakowa i jego okolic utworzono Wielkie Księstwo Krakowskie. Objęło obszar 1200 km² zamieszkały przez 90 tysięcy ludzi. Podkreślano to, że jest to Rzeczpospolita Krakowska, zgodnie z postanowieniami kongresu znajdowało się „pod opieką” Rosji, Austrii i Prus. Oznaczało to, że jego niezależność była bardzo ograniczona.

Trzy mocarstwa rozbiorowe zobowiązały się ponadto zabezpieczyć interesy i swobody narodowe tych państw podległych w sposób, jaki same uznają za stosowny.

Państwo polskie (Księstwo Warszawskie) po 1815 r.

24

z. 2018/19, 2019/20, 2020/21

Teksty źródłowe i mapy ilustrują treści merytoryczne. Dzięki towarzyszącym im poleceniom przeciwiczyście umiejętności analizy zawartych w nich wiadomości.

Z czasem zasady wewnętrzne Królestwa Polskiego, a zwłaszcza konstytucyjne zasady obywatelskie, przestały być w pełni realizowane. Car uważał, że konstytucja jest aktem jego dobrej woli, dlatego może ją dowolnie interpretować, co też czynił. Społeczeństwo polskie natomiast ją rozumiało jako umowę zobowiązującą obydwie strony do przestrzegania reguł prawnych.

Niezadowolone Polaków wyrażało się w formach cenzury. Podczas strajku w 1820 r. okazało się, że polscy parlamentarzyści nie ulegają we wszystkim woli cara. Protestowali przeciwko naruszeniu swobody wypowiedzi, która została ograniczona poprzez ustanowienie cenzury. Otrzymał poparcie przez władzę rządowy projekt kodeksu postępowania karnego, co car odebrał jako naruszenie traktatu. W konsekwencji Aleksander I przez 5 lat nie przyznawał sejmu, a w końcu w końcu Konstantyn I dał przyzwolenie, by nie liczyć się z konstytucją i opozycją polityczną. Poradził w latach 20. w Królestwie następujące zmiany: stopniowo zabrać władzę państwową. Polaków rozczarowało także niewywiązanie się z obietnicą obywateli przyłączenia do Królestwa Polskiego części ziem zabawianych. Wzrost w 1825 r. na tron rosyjski Mikołaj I sprawował jeszcze bardziej despotyczny model rządów. Nowy władca zabrał od 1829 r. z komisją na krótko polskiego.

Ziemie zabawiane – określenie ziem dawnej Rzeczypospolitej wcielonych do Rosji w wyniku I, II i III rozbioru. Zaliczono do nich także ziemie białoruskie przyłączone do Rosji w 1807 r. Były to więc tereny zabawiane z wyjątkiem ziem na wschód od Królestwa Polskiego, później znanych jako Kresy.

W Królestwie Polskim w okresie do porządku rozwoju uzyskała polska kultura i sztuka. W Warszawie działał teatr Narodowy i Towarzystwo Przyjaciół Nauk. W 1816 r. Aleksander I utworzył Uniwersytet Warszawski.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób doszło do utworzenia Królestwa Warszawskiego. Jaki udział miały w tym działania podjęte przez Polaków, a w jakim stopniu zdecydowała sytuacja międzynarodowa i decyzje Napoleonów?
2. Opisz ustroć i sposób funkcjonowania Królestwa Warszawskiego.
3. Scharakteryzuj politykę Napoleona Bonaparte wobec sprawy polskiej, porównując od roku 1796 i powstania Legionów Polskich. Wyjaśnij, jaki był udział Polaków w wydarzeniach kończących epokę napoleońską.

z. 2018/19, 2019/20, 2020/21

1

Definicje, prawa i zasady wyróżniono kolorową ramką. Dzięki temu od razu je zauważycie i szybko znajdziecie podczas powtórek.

Pytania i polecenia przeciwiczyście w toku lekcji lub wykorzystacie do nauki w domu lub przed kartkówką czy sprawdzianem.

Uwaga: odpowiedzi do zadań wymagających pisemnego rozwiązania zapiszcie w zeszycie.

SPRAWA POLSKA W 1. POŁOWIE XIX W.

1. Polacy po upadku Rzeczypospolitej. Legiony Polskie

Ziemie dawnej Rzeczypospolitej i ich mieszkańcy po rozbiorach

Po rozbiorach Rzeczypospolitej Obojga Narodów i utracie przez nią **niepodległości** jej mieszkańcy znaleźli się pod władzą **monarchów: Austrii** (monarchii habsburskiej), **Prus** i **Rosji**. Państwa te cechowały się **silną, scentralizowaną władzą**. Rozwinięte w nich były – w stopniu nieznanym w Rzeczypospolitej – administracja, armia oraz system podatkowy. Przedstawiciele społeczeństwa nie mieli tam możliwości współdecydowania o sprawach państwowych.

Ziemie dawnej Rzeczypospolitej po utracie niepodległości

ĆWICZENIE

Wskaż na mapie, które ziemie dawnej Rzeczypospolitej znalazły się pod panowaniem poszczególnych państw zaborczych.

Wileńska ulica na obrazie Zygmunta Vogla (czytaj: fogla) z początku XIX w.

Wilno znalazło się w granicach Rosji w wyniku III rozbioru (1795 r.).

Zmiany po rozbiorach najdotkliwiej odczuła **szlachta**. Wcześniej w niepodległym państwie stanowiła ona jego **naród polityczny** – to znaczy posiadała prawa i przywileje, dzięki którym uczestniczyła w sprawowaniu rządów. System ustrojowy Rzeczypospolitej, określany jako demokracja szlachecka, przyznawał prawa polityczne członkom tego stanu. Po rozbiorach pozycja szlachty z poziomu obywateli niepodległego państwa zmniejszyła się do roli **poddanych w rządzonych silną ręką obcych monarchiach**. Przedstawiciele szlachty nie mogli liczyć na odgrywanie w nich decydującej roli politycznej. W **zaborze austriackim** (w Galicji) oraz **pruskim** zlikwidowano szlachecki samorząd ziemski. Lepiej wyglądała sytuacja w **zaborze rosyjskim**. Po śmierci w 1796 r. carycy Katarzyny II nowy car, Paweł I, przywrócił szlachecki samorząd – wybieralne sądy ziemskie oraz sejmiki. Nie miały one wprawdzie możliwości oddziaływania na sprawy ogólnopaństwowe, jednak wybierały urzędników szlacheckich niższych szczebli oraz decydowały o wielu sprawach lokalnych.

Szlachta utraciła też większość przywilejów podatkowych, którymi cieszyła się w Rzeczypospolitej. Dla większości szlachciców **głównym problemem było przetrwanie w niełatwej sytuacji ekonomicznej**. Tylko niewielu z nich angażowało się w sprawy publiczne.

Galicja (właściwie: Królestwo Galicji i Lodomerii) – ziemie zaboru austriackiego. Habsburgowie nazwali tak tereny wcielone do monarchii w wyniku rozbiorów Rzeczypospolitej. Starali się w ten sposób wykazać swoje prawa do tych ziem. Uważali, że jako królowie węgierscy mogą się upomnieć o należące krótko do Węgier w średniowieczu księstwo haličko-włodzimierskie (łac. *Regnum Galiciae et Lodomeriae*), do którego należały między innymi: Lwów, Przemyśl czy Chełm.

Na chłopów nałożono obowiązek **służby wojskowej i szereg obciążeń podatkowych**. W **Prusach i Austrii** znaczącą korzyścią było dla nich objęcie pewną **ochroną prawną państwa przed samowolą szlachecką**. Inaczej działało się **pod panowaniem rosyjskim**, gdzie utrzymano sądownictwo patrymonialne (prawo do sądzenia chłopów przez posiadaczy ziemi). Położenie ludności chłopskiej pogorszyło się nawet w porównaniu z okresem Rzeczypospolitej, gdyż w Rosji władza pana nad chłopami była większa niż w jakimkolwiek innym kraju europejskim.

Ważną kwestią, która pojawiła się wraz z upadkiem Rzeczypospolitej, stało się rozstrzygnięcie, **czy naród może trwać bez państwa**. Dotychczas pod pojęciem narodu rozumiano wspólnotę zamieszkującą we własnym państwie, posiadającą wspólne prawa i rząd odrębny od sąsiadów. Dlatego też przeważało przekonanie, że kres istnienia państwa oznacza też koniec narodu. Ci, którzy wierzyli w jego przetrwanie, pragnęli jak najszybciej doprowadzić do odzyskania przez

kraj niepodległości. Niektórzy tworzyli **organizacje spiskowe** i planowali wzniecenie powstania. Zamiarów tych nie udało się jednak zrealizować.

Mimo braku własnej państwowości nie ustała działalność prowadzona w duchu oświecenia, mająca na celu rozwój polskiej kultury, oświaty i nauki oraz gospodarki. Wobec braku zgody władz pruskich na utworzenie w Warszawie uniwersytetu powołano w 1800 r. **Towarzystwo Przyjaciół Nauk**. Patronowało ono między innymi powstaniu monumentalnego *Słownika języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego. Pod zaborem rosyjskim prężny **uniwersytet** funkcjonował od 1803 r. w **Wilnie**. Na Wołyniu powstało **Liceum Krzemienieckie**.

W XIX w., zwłaszcza pod wpływem idei romantycznych, coraz popularniejsze stało się przekonanie, że naród to: język, kultura, tradycja, duchowe dziedzictwo, dlatego może on trwać i rozwijać się mimo upadku niepodległego państwa.

Legiony Polskie

Wiele osób zaangażowanych w obronę niepodległości Rzeczypospolitej u schyłku jej istnienia (w wojnę w obronie Konstytucji 3 maja, insurekcję kościuszkowską) udało się po rozbiorach na emigrację. Znaleźli się wśród nich zarówno politycy związani z obozem patriotycznym, jak i dowódcy wojskowi. W środowisku **emigrantów polskich we Francji** coraz większą rolę odgrywała **Agencja**. Była to organizacja, która w czasie insurekcji kościuszkowskiej pełniła funkcję polskiego przedstawicielstwa dyplomatycznego, a w 1796 r. wznowiła działalność. Agencja planowała utworzenie na terenie Francji polskich oddziałów, natomiast przeciwstawiała się organizowaniu spisków w kraju.

W 1789 r. we **Francji** wybuchła rewolucja. Kraj ten **prowadził od 1792 r. wojnę** z większością mocarstw europejskich. Wśród jego wrogów znalazły także państwa, które dokonały rozbiorów Rzeczypospolitej. Wprawdzie w 1795 r. z wojny wycofały się Prusy, jednak Austria ciągle pozostawała **głównym przeciwnikiem** rewolucyjnej Francji. **Na terenie północnych Włoch** wielkie sukcesy w walkach z Austriakami odnosił młody (27-letni) **francuski generał Napoleon Bonaparte**. Na opanowanych terenach zamiast dotychczasowego Księstwa Mediolanu rządzonego przez austriackich Habsburgów utworzył on w 1796 r. **Republikę Lombardzką**.

 Agencja prowadziła z rządem francuskim rozmowy na temat stworzenia polskich oddziałów zbrojnych. Jej starania wsparł przybyły do Paryża generał **Jan Henryk Dąbrowski** – bohater z czasów insurekcji kościuszkowskiej. Uzyskał on **zgode na utworzenie polskiej formacji wojskowej**, jednak nie na terytorium Francji, a na terenie zależnej od Francuzów Republiki Lombardzkiej. Inicjatywę tę **poparł Bonaparte**. W efekcie tych działań **w styczniu 1797 r.** Dąbrowski podpisał **umowę z Republiką Lombardzką o utworzeniu Legionów Polskich**.

Generał Jan Henryk Dąbrowski (1755–1818) we Włoszech na obrazie nieznanego autora z końca XVIII w.

Jan Henryk Dąbrowski urodził się w Małopolsce. Jego ojciec służył w wojsku saskim i Dąbrowski już w wieku 11 lat zamieszkał u niego – w okolicach Drezna. W 1771 r. rozpoczął służbę w saskiej armii. Ponieważ jego językiem domowym był niemiecki, do końca życia stosunkowo słabo posługiwał się polszczyzną. W 1792 r. rozpoczął służbę w wojsku polskim, nie brał jednak udziału w wojnie w obronie Konstytucji 3 maja. W trakcie insurekcji kościuszkowskiej w 1794 r. wstąpił się obroną Warszawy oraz dowództwem wyprawy skierowanej na pomoc powstańcom w Wielkopolsce, gdzie odniósł duże sukcesy. Przez władze powstańcze został awansowany do stopnia generała.

Organizację Legionów ułatwił fakt, że wśród 30 tysięcy jeńców austriackich w niewoli francuskiej 1/4 stanowili chłopci z Galicji. Wcielenie części z nich do powstających polskich oddziałów uzupełniło szeregi emigracyjnych ochotników. W efekcie utworzono **dwie legie**, które jesienią 1797 r. liczyły łącznie około 8000 żołnierzy. Tworzenie Legionów poparł początkowo Tadeusz Kościuszko. Przewidywano, że stanie się on naczelnym wodzem tej formacji. Później jednak Kościuszko obrał inną opcję polityczną – uznał powstanie w kraju z wykorzystaniem mas chłopskich za skuteczniejszą metodę odzyskania bytu państwowego. Z czasem utracił też zaufanie do Napoleona Bonaparte.

Sztandar I Legii Legionów Polskich we Włoszech

Jednak **w październiku 1797 r. Francja zawarła** korzystny dla siebie **pokój z Austrią**. Spowodowało to, że Legiony nie zdołały wziąć udziału w wojnie z monarchią habsburską. Uczestniczyły natomiast w działaniach zbrojnych, które doprowadziły w 1798 r. do likwidacji Państwa Kościelnego i utworzenia Republiki Rzymskiej.

Na przełomie 1798 i 1799 r. wojna Francji z koalicją przeciwników została wznowiona. We Włoszech Francuzi walczyli z oddziałami austriackimi i rosyjskimi, nad którymi dowództwo objął feldmarszałek **Aleksander Suworow** – zdobywca Warszawy w czasie insurekcji kościuszkowskiej. Ciężkie walki z tymi wojskami toczyły Legiony Polskie. Najważniejsze **bitwy**, w których brały one

wówczas udział, rozegrały się **pod Legnano** i **pod Magnano**. Legioniści **ponieśli w nich bardzo duże straty**. W dodatku po kapitulacji Mantui większość żołnierzy II Legii, ponieważ pochodziła z Galicji, została wcielona do armii austriackiej. Krwawe zmagania, w których brały udział Legiony podczas odwrotu wojsk francuskich z Włoch, doprowadziły do spadku ich liczebności do zaledwie 700 żołnierzy. I Legia została odtworzona w 1800 r. – zebrano w niej 6000 żołnierzy, którzy wzięli udział w walkach z wojskami austriackimi.

Formowanie się i działania Legionów Polskich we Włoszech w latach 1797–1799

ĆWICZENIE

Poszukaj informacji na temat bitew stoczonych przez Legiony Polskie w latach 1797–1799. Z kim toczyli walkę Polacy? Jaki był ich wkład w działania militarne Francji i związanych z nią włoskich republik?

Odrębna, nowa polska formacja zbrojna powstała w 1799 r. na terenie Alzacji i Lotaryngii przy francuskiej Armii Renu walczącej na obszarze Rzeszy Niemieckiej. Nazwano ją **Legią Naddunajską**, a dowództwo nad nią objął **Karol Kniaziewicz**. Legia wzięła udział w walkach z wojskami austriacko-bawarskimi i odegrała szczególnie ważną rolę w bitwie **pod Hohenlinden** (1800 r.).

W listopadzie 1799 r. Napoleon Bonaparte dokonał we Francji **zamachu stanu**. Na czele państwa stanęli trzej konsulowie. Jednak w rzeczywistości to on sprawował rządy jako **pierwszy konsul**. Odtąd odnoszący ciągle sukcesy militarne Bonaparte stał się osobą, która decydowała nie tylko o losach Francji, lecz także w ogromnym stopniu całej Europy. W 1801 r. zawarł on nowe traktaty pokojowe z Austrią i Rosją. W zamian za korzystne dla siebie rozstrzygnięcia zobowiązał się w nich między innymi do niepopierania „wrogów wewnętrznych” tych państw. Pod tym pojęciem rozumiano również Polaków i ich dążenia niepodległościowe. W tej sytuacji polskie Legiony stały się dla Bonapartego problemem. Zdecydował więc o **odebraniu im samodzielności** i podporządkowaniu rządów zależnych od Francji państw włoskich. Ponieważ nadzieje na wyzwolenie i odbudowę Rzeczypospolitej okazały się nierealne, wielu legionowych oficerów podało się do dymisji. Niektórzy powrócili nawet do pozostającego pod zaborami kraju – uczynił tak na przykład generał Kniaziewicz.

Żołnierze Legii Naddunajskiej na rycinie Bronisława Gembarzewskiego z 1. poł. XX w.

Radykalnym sposobem na rozwiązanie kłopotów Bonapartego z polskimi formacjami stało się ponadto **wysłanie w latach 1802–1803 około 5500 żołnierzy** na leżącą na Karaibach wyspę **San Domingo** (obecnie Haiti). Polscy legionisi stanowili tam część wojsk napoleońskich tłumiących niepodległościowe powstanie czarnoskórej ludności francuskiej kolonii. Zdecydowana większość z nich zginęła w walkach lub zmarła na żółtą febrę.

W 1804 r. Bonaparte przekształcił francuską republikę w cesarstwo i koronował się na **cesarza Francuzów**. W następnym roku **wojna w Europie została wznowiona**. Część polskich żołnierzy pozostawała wówczas w służbie włoskiej i wzięła udział w walkach z Austrią. Po zawartym w grudniu tego roku nowym pokoju przeszli oni na służbę Królestwa Neapolu, którego władcą został Józef Bonaparte – brat Napoleona.

Dziedzictwo Legionów

Dzieje Legionów Polskich we Włoszech obfitowały w dramatyczne wydarzenia i przyniosły wiele ofiar. Przez szeregi legionowe przeszło ponad 25 tysięcy żołnierzy. Mniej więcej połowa z nich zginęła, ale pozostali kontynuowali walkę u boku Francji i jej sojuszników.

Losy Legionów stanowiły wymowną manifestację siły polskich dążeń niepodległościowych. Stały się przez to niezwykle ważnym elementem polskiej tradycji narodowej. **Latem 1797 r.** w miejscowości Reggio w północnych Włoszech **Józef Wybicki** napisał tekst ***Pieśni Legionów Polskich we Włoszech***. Dokładny dzień jej powstania oraz pierwszego wykonania nie jest znany – nastąpiło to na pewno między 10 a 20 lipca 1797 r. Utwór ten, powszechnie nazywany ***Mazurem Dąbrowskiego***, spotkał się z bardzo przychylnym przyjęciem legionistów. W XIX w., w okresie zaborów i polskich powstań, stał się jedną z najpopularniejszych pieśni narodowych. W czasach II Rzeczypospolitej – w 1927 r. – ustanowiono go **polskim hymnem państwowym**.

*Jeszcze Polska nie umarła,
Kiedy my żyjemy,
Co nam obca moc wydarła,
Szablą odbijemy.*

*Marsz, marsz, Dąbrowski
Do Polski z ziemi włoski
Za Twoim przewodem
Złączem się z narodem.*

Józef Wybicki, *Pieśń Legionów Polskich we Włoszech*

Józef Wybicki (1747–1822) na rycinie z końca XVIII lub początku XIX w.

Józef Wybicki już w wieku 20 lat został posłem na sejm. Podczas pełnienia tej funkcji, w 1768 r., protestował przeciwko wzrastającemu uzależnieniu Rzeczypospolitej od Rosji. Przystąpił do konfederacji barskiej i prowadził w jej imieniu działalność dyplomatyczną. W 1772 r. władze konfederacji nadały mu stopień pułkownika. W latach 70. XVIII w. brał udział w pracach nad zmianami w systemie prawnym i szkolnictwie. Krytykował wady ustroju Rzeczypospolitej, domagał się także zmiany położenia chłopów i likwidacji pańszczyzny poprzez zamianę jej na czynsze. Wybicki zajmował się również twórczością poetycką i dramatopisarską. Nie był wprawdzie posłem Sejmu Wielkiego (1788–1792), ale w 1791 r. został

wybrany na delegata miasta Poznań na ten sejm. Aby móc sprawować tę funkcję, stał się wcześniej członkiem stanu mieszczańskiego. Podczas wojny w obronie Konstytucji 3 maja, po przystąpieniu króla Stanisława Augusta Poniatowskiego do konfederacji targowickiej, także się do niej przyłączył. Szybko jednak przeszedł na stronę zwolenników kontynuowania wojny z Rosją. W trakcie insurekcji kościuszkowskiej znalazł się we władzach powstańczych. Poznał wówczas gen. Jana Henryka Dąbrowskiego i zaprzyjaźnił się z nim. Po upadku insurekcji udał się na emigrację – w Paryżu związał się z Agencją. Współtworzył Legiony Polskie we Włoszech.

Legionowa kadra oficerska propagowała wśród podwładnych idee obywatelskie, równościowe i wolnościowe związane z oświeceniowymi poglądami i w pewnej mierze z praktyką rewolucji francuskiej. Na naramiennikach mundurów legionowych widniał napis: „Wszyscy wolni ludzie są braćmi”. W szeregach legionistów panował duch patriotyzmu, braterstwa i równości – bez względu na pochodzenie stanowe. Zniesiono kary cielesne, a żołnierzy, w większości prostych chłopów, oficerowie starali się wychować i kształcić na świadomych obywateli. Dlatego wprowadzono naukę czytania i pisanie oraz uroczyste obchodzono rocznice ważnych wydarzeń w dziejach Rzeczypospolitej, na przykład uchwalenia Konstytucji 3 maja.

Napoleon wykorzystywał Legiony dla doraźnych interesów Francji. Z tego powodu wielu Polaków było rozczarowanych działaniami Bonapartego. Ostatecznie jednak w 1806 r. wojska cesarza Francuzów wkroczyły na teren dawnych ziem polskich (do zaboru pruskiego), w wyniku czego utworzono Księstwo Warszawskie. Pozwalało to wierzyć, że związanie się z Francją, choć okupione ogromną ofiarą, nie było pomyłką. Duże znaczenie miał fakt, że w Legionach Polskich zdobyło doświadczenie wielu przyszłych oficerów armii Księstwa Warszawskiego, a później Królestwa Polskiego.

Opcja prorosyjska – Adam Jerzy Czartoryski

Nie wszyscy Polacy nadzieje na odzyskanie państwowości wiązali z Napoleonem. Znacząca była też **orientacja prorosyjska**. Najwybitniejszym jej przedstawicielem był książę **Adam Jerzy Czartoryski**, który liczył na pomoc **cara Aleksandra I**, panującego w Rosji od 1801 r. **W latach 1804–1806** polski arystokrata sprawował funkcję **ministra spraw zagranicznych Rosji**. Liczył na odbudowę Rzeczypospolitej z przedstawicielem rodziny carskiej na tronie i w ścisłym związku z Rosją. Wedle jego koncepcji miałyby to nastąpić z inicjatywy Aleksandra I i dzięki pokonaniu przez Rosję Prus, które w 1805 r. nie chciały przystąpić do antyfrancuskiej koalicji. Jednak car zawarł ostatecznie tajny układ z królem Prus umożliwiający wojskom rosyjskim przemarsz przez pruskie terytorium. W tej sytuacji – wobec niepowodzenia swoich zamierzeń oraz po klęsce armii austriacko-rosyjskiej w walce z Francuzami – książę Czartoryski podał się do dymisji.

Książę Adam Jerzy Czartoryski (1770–1861) na portrecie nieznanego autorstwa z 1798 r.

Adam Jerzy Czartoryski po III rozbiorze Polski został przez rodzinę wysłany do Petersburga jako „zakładnik” lojalności rodu Czartoryskich. Rodzina ta naraziła się Katarzynie II wspieraniem insurekcji kościuszkowskiej. Wkrótce Czartoryski został adiutantem wnuka carycy – Aleksandra – i zaprzyjaźnił się z nim. Otworzyło mu to drogę do kariery, gdy w 1801 r. Aleksander został carem.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw sytuację społeczeństwa polskiego po upadku Rzeczypospolitej, problemy, przed jakimi stanęło, oraz działania podejmowane przez jego członków.
2. Wyjaśnij, jakie były przyczyny zaangażowania się wielu Polaków po stronie Napoleona Bonaparte.
3. Omów dzieje Legionów Polskich we Włoszech.
4. Oceń znaczenie Legionów Polskich.
5. Poszukaj informacji o tym, jak na przestrzeni lat zmieniał się tekst *Mazurka Dąbrowskiego*.

2. Księstwo Warszawskie

Okoliczności utworzenia Księstwa Warszawskiego

Traktaty rozbiorowe zawarte u schyłku XVIII w. przez Rosję, Prusy i Austrię miały pozbawić Polaków szans na odrodzenie się polskiej państwowości. Jednak radykalne zmiany w układzie sił w Europie, które przyniosła ze sobą epoka napoleońska, mogły podważyć decyzje nawet tych trzech wielkich mocarstw. Na to właśnie liczyli Polacy, którzy związali swoje nadzieje z Napoleonem. Od 1796 r. wielokrotnie pokonywał on wojska każdego z zaborców. Początkowo wojny przez niego prowadzone toczyły się z dala od ziem dawnej Rzeczypospolitej – na zachodzie niemieckiej Rzeszy oraz w Italii.

Zmieniło się to jednak w 1806 r., kiedy do walczącej z Francją koalicji (obejmującej m.in. Wielką Brytanię i Rosję) przystąpiły Prusy. Już w tydzień po rozpoczęciu działań wojennych **armia pruska poniosła klęskę** w dwóch toczonych równocześnie **bitwach: pod Jeną i Auerstädt** (czytaj: ałersztet). Wkrótce Francuzi wkroczyli do Berlina, gdzie 27 października 1806 r. Napoleon zapowiedział rozpoczęcie „polskiej wojny”. Spełniały się w ten sposób marzenia żołnierzy Legionów Polskich, choć działo się to później, niż tego oczekiwali. Miesiąc wcześniej z polecenia Bonapartego zorganizowano nową polską formację zbrojną – **Legię Północną**, dowodzoną przez **generała Józefa Zajęczka**.

W Berlinie towarzyszący cesarzowi Francuzów **Jan Henryk Dąbrowski i Józef Wybicki skierowali do Polaków odezwę wzywającą ich do walki u boku Napoleona**. W odpowiedzi na nie **mieszkańcy Wielkopolski rozpoczęli powstanie**, opanowując miasta i pruskie twierdze. Tworzyli oddziały zbrojne i przejmowali

administrowanie na obszarach uwolnionych spod pruskiej władzy. Entuzjastycznie przyjmowali wojska francuskie. Postawa Polaków była jednym z czynników, które przyczyniły się do podjęcia przez Napoleona decyzji o **utworzeniu jakiejś formy polskiej państwowości**. Rozstrzygnięcie w tej sprawie było tym bardziej pilne, że już miesiąc po zajęciu Berlina **cesarz uroczyście wkraczał do Poznania, a jego wojska zajmowały w tym czasie Warszawę**. Potrzeby wojenne – organizacji polskiej armii oraz określenia zasad zaopatrywania wojsk francuskich na polskich ziemiach – skłaniały cesarza Francuzów do możliwie szybkiego uregulowania spraw związanych z zarządzaniem zajmowanymi terytoriami.

W styczniu 1807 r. Napoleon powołał **tymczasowe polskie władze centralne**. Stanowiła je **Komisja Rządząca**, na której czele stanął **Stanisław Małachowski** – marszałek Sejmu Wielkiego z lat 1788–1792. Szybko rozbudowywano polskie oddziały zbrojne, które wkrótce liczyły blisko 30 tysięcy żołnierzy. Poszczególnymi **legiami dowodzili: Jan Henryk Dąbrowski, Józef Zajączek oraz księżę Józef Poniatowski**. Brały one udział w dalszym ciągu kampanii napoleońskiej toczącej się na Pomorzu.

Bonaparte po zwyciężeniu Prus odnosił sukcesy w walce z Rosjanami. Latem 1807 r. postanowił zawrzeć pokój ustanawiający nowy porządek międzynarodowy. Potęgą Rosji, mimo francuskich zwycięstw, nie została złamana. Napoleon musiał się z tym liczyć. Uznał zatem, że najkorzystniejsza dla jego planów będzie **zmiana cara Aleksandra I z przeciwnika na sojusznika Francji**. W lipcu 1807 r. Napoleon podpisał w Tylży **traktaty pokojowe z Rosją i Prusami**. Rosja nie tylko nie traciła żadnych terytoriów, lecz także uzyskała część III zaboru pruskiego – okręg białostocki. Uznawała natomiast zmiany terytorialne, jakie dokonały się w Europie na korzyść Francji i jej sojuszników, i zawierała przymierze z Napoleonem. Ogromne straty terytorialne (prawie połowę terytorium) poniosły natomiast Prusy, które stały się zupełnie zależne od Francji.

Na mocy postanowień traktatów pokojowych z Tylży **z większości ziem polskich zajętych podczas rozbiorów przez Prusy** utworzono **Księstwo Warszawskie**. Nazwę taką przyjęto ze względu na sprzeciw Aleksandra I wobec proponowanej nazwy

Adolphe Roehn (czytaj: adolf roen), *Spotkanie Napoleona i Aleksandra I na Niemnie*

Spotkanie odbyło się w Tylży na tratwie zakotwiczonej na rzece. Podpisano wówczas traktaty kończące wojnę z lat 1806–1807.

„Królestwo Polskie”. Księstwo objęło głównie **ziemie zajęte w II i III rozbiórze** (bez okręgu białostockiego). Spośród ziem zajętych w **I rozbiórze** włączono jedynie **tereny nad Notecią z Piłą i Bydgoszczą**. Gdańsk stał się wolnym miastem – formalnie pod opieką królów Prus i Saksonii, a rzeczywiście władzę nad nim sprawował cesarz Francuzów. Obszar Księstwa Warszawskiego wyniósł około 104 tysięcy km², a zamieszkiwało na nim 2,6 miliona ludzi. **Dziedzicznym władcą Księstwa został król Saksonii Fryderyk August I Wettin** – wnuk króla, który panował w Rzeczypospolitej jako August III. Osadzenie Wettinów na tronie polskim po śmierci Stanisława Augusta Poniatowskiego przewidywała już Konstytucja 3 maja.

Księstwo Warszawskie w latach 1807–1809

Dukat z czasów Księstwa Warszawskiego (1812) z herbem Księstwa łączącym w sobie godła Saksonii i Polski

Ustrój i funkcjonowanie Księstwa Warszawskiego

Nadzieje Polaków, którzy zaangażowali się po stronie Francji napoleońskiej, zostały częściowo spełnione. Wierzano, że powołanie do życia Księstwa Warszawskiego to dopiero pierwszy krok do niepodległej Rzeczypospolitej. Jednak Księstwo, podobnie jak inne niewielkie państwa podbijane lub tworzone przez Napoleona, było **krajem o ograniczonej**

suwerenności. Jego polskie władze bardziej nim administrowały, niż rządziły. W sprawach polityki zagranicznej i wojska nie mogły podejmować samodzielnych decyzji. W większym stopniu rozstrzygały o polityce wewnętrznej, choć na przykład sprawy gospodarcze również w dużej mierze podporządkowano interesom Francji.

Konstytucja Księstwa Warszawskiego nie została uchwalona przez przedstawicieli jego mieszkańców, lecz **nadana w lipcu 1807 r. przez Napoleona.** Jej postanowienia nawiązywały do polskiej tradycji ustrojowej. Jednak zawierały również wiele rozwiązań stosowanych we Francji oraz krajach od niej zależnych.

Zgodnie z konstytucją władza ustawodawcza należała do **sejmu** składającego się z **senatu i izby poselskiej.** W senacie zasiadali mianowani przez monarchę wojewodowie, kasztelanowie i biskupi. **Skład izby poselskiej** pochodził z wyboru. Aż **60%** jej członków **wybierała szlachta** (ale tylko dysponująca własnością ziemską), a **40%** – **osoby nienależące do stanu szlacheckiego.** Musiały one posiadać odpowiedni majątek – byli to więc głównie zamożni mieszczaństwo.

Prawo do uczestnictwa w wyborach dawały także wykształcenie, zasługi wojskowe bądź poczynione dla kultury lub gospodarki kraju. **Władza wykonawcza** znajdowała się w rękach monarchy oraz mianowanej przez niego Rady Ministrów.

Konstytucja Księstwa głosiła: „Znosi się niewola. Wszyscy obywatele są równi przed obliczem prawa”. Ten zapis, wraz z wprowadzonym wkrótce francuskim kodeksem prawa cywilnego, miał gwarantować **ograniczenie (choć nie zniesienie) różnic stanowych.** Każdemu obywatelowi – bez względu na pochodzenie społeczne – przysługiwało prawo do posiadania ziemi i swobodnego dysponowania swoim majątkiem, a także do wykonywania dowolnego zawodu. Wykształceni mieszczaństwo i chłopcy uzyskali dostęp do urzędów cywilnych oraz wszystkich stanowisk oficerskich w wojsku.

W odniesieniu do **ludności chłopskiej** najpoważniejszą zmianę stanowiło **zniesienie poddaństwa osobistego.** Jednak praktyczne korzyści, jakie mogli z tego czerpać chłopcy, były bardzo ograniczone. W odrębnym dekrete uznano, że **uprawiana przez nich ziemia** pozostaje **własnością szlachecką.** Oznaczało to, że

Marcello Bacciarelli (czytaj: marczello bacczciarelli),
Nadanie konstytucji Księstwu Warszawskiemu

użytkujący ją chłopci są zobowiązani nadal odrabiać pańszczyznę. Gdy chcieli opuścić wieś, musieli najpierw wywiązać się z wszelkich umów i pozostawić majątek łącznie z inwentarzem właścicielowi wsi. Ten natomiast miał możliwość usunięcia chłopca z zajmowanej ziemi.

Księstwo Warszawskie stanowiło dla znacznej grupy osób szkołę **życia politycznego**. Wielu zyskało sposobność zdobycia **doświadczenia wojskowego**. Okres istnienia Księstwa pozwolił wykształcić elity społeczne, które były czynne w polskim życiu publicznym pod zaborami w kolejnych dekadach. Swobodnie i dynamicznie rozwijały się **polska kultura i nauka** oraz **szkolnictwo** na szczeblu elementarnym i średnim. Wciąż natomiast nie powołano do życia uniwersytetu w Warszawie. Po przyłączeniu w 1809 r. do Księstwa Krakowa spolszczono i zreformowano Akademię Krakowską.

W 1809 r. Księstwo Warszawskie zostało **zaatakowane przez wojska austriackie**. Była to część działań wojennych, które Austria rozpoczęła wówczas przeciwko Napoleonowi. Polskimi wojskami dowodził **książę Józef Poniatowski**. Gdy Austriacy zajęli Warszawę (po nierozstrzygniętej bitwie pod Raszynem), przekroczył ze swoimi oddziałami granicę, opanował Lublin i Kraków – w ten sposób zmusił Austriaków do odwrotu. Losy wojny rozstrzygnęły się w trakcie kampanii prowadzonej przez Francuzów na ziemiach austriackich (zajęli oni m.in. Wiedeń). Austriacy musieli zawrzeć pokój na warunkach postawionych przez Napoleona. **Księstwo Warszawskie powiększono o ziemie zagarnięte przez Habsburgów w wyniku III rozbioru** oraz niewielki fragment z I rozbioru – **okręg zamojski**. Obszar Księstwa wzrósł o połowę, a liczba ludności – o 2/3.

Michał Stachowicz, *Wjazd księcia Józefa Poniatowskiego do Krakowa w roku 1809*

Księstwo Warszawskie po 1809 r.

ĆWICZENIE

Scharakteryzuj terytorium Księstwa Warszawskiego i porównaj je z obszarem Rzeczypospolitej Obojga Narodów sprzed rozbiorów.

Wyprawa Napoleona na Rosję w 1812 r. i upadek Księstwa Warszawskiego

Stosunki francusko-rosyjskie po traktacie w Tylży stopniowo się pogarszały. Car Aleksander I nie zamierzał tolerować hegemonii (czyli przywództwa) Francji w Europie. Interesy obu państw były rozbieżne, a wybuch wojny między nimi wydawał się nieunikniony. W 1812 r. Napoleon zdecydował się zaatakować Rosję. Jego armia liczyła w czerwcu, w czasie przekroczenia granicznego Niemna, około **600 tysięcy żołnierzy**. Składała się nie tylko z Francuzów, lecz także z oddziałów wszystkich sojuszników Napoleona. Bardzo liczni byli w niej przedstawiciele państw niemieckich. Część armii stanowiły też **ponad 80-tysięczne wojska Księstwa Warszawskiego**.

Napoleon, atakując Rosję, ogłosił, że rozpoczyna „drugą wojnę polską”. Zostało to przyjęte z entuzjazmem przez znaczną część społeczeństwa Księstwa Warszawskiego. Odbudowa Rzeczypospolitej w dawnym kształcie mogła nastąpić jedynie po po-

konaniu wszystkich trzech zaborczych mocarstw. Już wcześniej, w 1809 r., obszar Księstwa Warszawskiego został powiększony. Bonaparte nie określił jasno, na co mogą liczyć Polacy, jednak poszerzenie granic na wschód wydawało się oczywiste.

Adolph Northern (czytaj: adolf norten), *Odwrót Napoleona spod Moskwy*

January Suchodolski, *Śmierć księcia Józefa Poniatowskiego*

Pierwszego dnia bitwy pod Lipskiem książę Poniatowski został przez Napoleona mianowany marszałkiem Francji – jako jedyny cudzoziemiec w historii armii francuskiej. Kilukrotnie ranny książę poległ w czasie przeprawy przez rzekę Elsterę.

i badeńskie). Podczas ośniania odwrotu wojsk napoleońskich spod Lipska **zginął książę Poniatowski**. W kwietniu 1814 r. Napoleon ustąpił z tronu Francji, na który powróciła dynastia Burbonów obalona przez rewolucję francuską.

Administrowanie **okupowanym przez Rosjan Księstwem Warszawskim** objęła pięcioosobowa Rada Najwyższa Tymczasowa, na której czele stanął rosyjski generał. Zasiadało w niej także dwóch wybitnych Polaków: Tomasz Wawrzecki i Ksawery Drucki-Lubecki. Aleksander I szukał porozumienia z przedstawicielami społeczeństwa polskiego.

Wyprawa Napoleona na Rosję, mimo że udało mu się zająć dawną rosyjską stolicę – Moskwę – zakończyła się dla niego katastrofą. Nie przegrał wprawdzie żadnej większej bitwy, jednak nie rozbił również wojsk rosyjskich, które unikały rozstrzygających starć. Dlatego Bonaparte musiał nakazać odwrót. Problemy z zaopatrzeniem francuskiej armii, działania Rosjan o charakterze partyzanckim, choroby, głód i trudne warunki klimatyczne spowodowały, że ogromna większość napoleońskich żołnierzy nie przeżyła tej kampanii.

Spośród polskich żołnierzy z wyprawy na Moskwę powróciło jedynie około 13 tysięcy. W styczniu 1813 r. wojska rosyjskie wkroczyły do Księstwa Warszawskiego. Książę Józef Poniatowski wycofał swoje siły do Saksonii. Polacy kontynuowali walkę, ponosząc duże straty. Napoleon zgromadził nową armię, ale **w październiku 1813 r.** poniósł decydującą klęskę w czterodniowej bitwie **pod Lipskiem**, zwanej **bitwą narodów**. Oddziały polskie jako jedyne z wojsk cudzoziemskich pozostały do końca wierne Napoleonowi i nie przeszły na stronę nieprzyjaciela (uczyniły to w czasie bitwy wojska saskie

Po klęsce Napoleona było pewne, że Księstwo Warszawskie nie przetrwa w dotychczasowej postaci. Jednak powrót do stanu sprzed jego narodzin również nie wydawał się możliwy. Losy Księstwa ważyły się podczas obrad **kongresu wiedeńskiego**, trwającego od września 1814 r. Decyzje podejmowali władcy państw, które pokonały cesarza Francuzów – w tym Austrii, Prus, a zwłaszcza Rosji. **Księstwo Warszawskie formalnie przestało istnieć po zawarciu 3 maja 1815 r. porozumień Rosji z Prusami i Austrią o jego podziale.**

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób doszło do utworzenia Księstwa Warszawskiego. Jaki udział miały w tym działania podjęte przez Polaków, a w jakim stopniu zdecydowały sytuacja międzynarodowa i decyzje Napoleona?
2. Omów ustrój i sposób funkcjonowania Księstwa Warszawskiego.
3. Scharakteryzuj politykę Napoleona Bonaparte wobec sprawy polskiej, poczynając od 1796 r. i powstania Legionów Polskich. Wyjaśnij, jaki był udział Polaków w wydarzeniach kończących epokę napoleońską.
4. Na forum klasy urządźcie dyskusję na temat: Księstwo Warszawskie – czy i jak realizowało dążenia niepodległościowe Polaków?

3. Ziemie polskie po kongresie wiedeńskim

Postanowienia kongresu wiedeńskiego

Od września **1814 r.** do czerwca **1815 r.** obradował w **Wiedniu kongres**, na którym zgromadzili się władcy i przedstawiciele rządów państw europejskich. Pierwszoplanową rolę odgrywały na nim mocarstwa zwycięskiej antynapoleońskiej koalicji: Rosja, Austria, Prusy i Wielka Brytania. W grupie państw mających największy wpływ na podejmowane decyzje znalazła się też pokonana Francja rządzona przez Burbonów. We wrześniu 1815 r. z inicjatywy cara Aleksandra I został zawarty sojusz **Rosji, Austrii i Prus** zwany **Świętym**

Obrady kongresu wiedeńskiego na grafice wykonanej na podstawie obrazu Jeana-Baptiste'a Isabey (czytaj: żana batista izabe), XIX w.

Przymierzem, do którego przystąpiły również pozostałe państwa europejskie (poza Wielką Brytanią, Turcją i Państwem Kościelnym). Celem tego sojuszu była obrona ustalonego na kongresie wiedeńskim porządku społeczno-politycznego i przeciwdziałanie ruchom rewolucyjnym i narodowym, które próbowałyby go obalić.

Jedną z kwestii, które stanowiły przedmiot sporów, był **dalszy los terenów wchodzących w skład Księstwa Warszawskiego**. Przed jego powstaniem ziemie te znajdowały się pod panowaniem Prus i Austrii, jednak to Rosja okupowała je od początku 1813 r. Car Aleksander I był postrzegany jako główny pogromca Napoleona i liczył na korzyści terytorialne wynikające z odniesionego zwycięstwa.

Ostatecznie zdecydowano, że z **większości terytorium Księstwa Warszawskiego** zostanie utworzone **Królestwo Polskie** w unii z Rosją. W jego granicach znalazły się między innymi: Warszawa, Kalisz, Radom, Płock i Lublin. **Prusy odzyskały Wielkopolskę oraz Gdańsk i Toruń**. Na obszarze Wielkopolski utworzyły **Wielkie Księstwo Poznańskie** mające niewielki zakres autonomii. Do Austrii powróciła jedynie kopalnia soli w Wieliczce. Z Krakowa i jego okolic utworzono **Wolne Miasto Kraków**. Objęło obszar 1200 km² zamieszkały przez 90 tysięcy ludzi. Państewko to, zwane też **Rzeczpospolitą Krakowską**, zgodnie z postanowieniami kongresu znajdowało się „pod opieką” Rosji, Austrii i Prus. Oznaczało to, że jego niezależność była bardzo ograniczona. Trzy mocarstwa rozbiorowe zobowiązywały się ponadto zabezpieczyć interesy i swobody narodowe swoich polskich poddanych w sposób, jaki same uznają za stosowny.

Podział ziem dawnej Rzeczypospolitej po 1815 r.

ĆWICZENIE

Wskaż na mapie organizmy polityczne, które powstały w wyniku podziału Księstwa Warszawskiego. Do których państw należały te tereny, zanim powstało Księstwo Warszawskie?

Wielkie Księstwo Poznańskie i Galicja

Na ziemiach **zaboru pruskiego** jedynym obszarem mającym niewielką autonomię było **Wielkie Księstwo Poznańskie**. Wyznaczony przez króla namiestnik, którym został książę Antoni Radziwiłł, nie miał uprawnień w dziedzinie administracyjnej i nie mógł stanowić praw. Język polski mógł być używany w urzędach, sądach i szkołach, a publikacje urzędowe ukazywały się po niemiecku i po polsku. Do 1831 r. większość stanowisk urzędniczych niższego i średniego szczebla obsadzano Polakami. Rozwój szkolnictwa polskiego w Księstwie był utrudniony, gdyż nie utworzono tam uniwersytetu, a polskie szkoły zaczęto z czasem stopniowo zamykać.

W **Galicji** znajdującej się **pod panowaniem Austrii** zakres praw narodowych i politycznych przyznanych miejscowej ludności był niewielki. Wprowadzie w 1817 r. ustanowiono Sejm Stanowy z siedzibą we Lwowie (stolicy Galicji), jednak do jego podstawowych funkcji należało wyrażanie opinii, których austriackie władze nie musiały uwzględniać. Sejm nie odgrywał samodzielnej roli, a decydujący głos należał do gubernatora reprezentującego cesarza. Administracja była niemiecka. W szkołach, prasie i instytucjach kultury dominował język niemiecki. Ważnym ośrodkiem kultury polskiej stał się natomiast **Zakład Narodowy im. Ossolińskich** (Ossolineum) we Lwowie.

Medal wybity z okazji założenia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie

W 1817 r. z Wiednia do Lwowa przeniesiono bibliotekę fundacji Józefa Maksymiliana Ossolińskiego. Została ona przekształcona w Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Ossolineum gromadziło zbiory piśmiennictwa polskiego oraz eksponaty muzealne. Stało się też ważnym centrum niezależnej polskiej myśli i działalności kulturalnej, naukowej oraz wydawniczej.

Królestwo Polskie

Królestwo Polskie obejmowało obszar 127 tysięcy km² i było zamieszkane w 1815 r. przez 2,7 miliona ludności. Nazywano je **Królestwem Kongresowym**

Sztandar wojsk Królestwa Polskiego

lub **Kongresówką** – w nawiązaniu do faktu, że powstało na mocy ustaleń kongresu wiedeńskiego. Królestwo zostało związane z Rosją osobą **wspólnego władcy (unia personalna)** oraz **polityką zagraniczną**. Każdy kolejny car Rosji miał być równocześnie królem Polski. Królestwo Polskie posiadało **wszystkie podstawowe instytucje przynależne państwu**: własne prawodawstwo, sejm, organy władzy wykonawczej i administrację, odrębny system sądownictwa, szkolnictwo, pieniądz i skarb oraz siłę zbrojną (28 tysięcy żołnierzy). Językiem urzędowym był język polski. Urzędy mogli sprawować tylko obywatele Królestwa. Pomiedzy Królestwem Polskim a Rosją przebiegała granica celna.

Car Aleksander I sprawował w Rosji władzę absolutną, której nie ograniczało żadne przedstawicielstwo społeczeństwa. Natomiast Królestwu Polskiemu car **nadał w 1815 r. konstytucję** przewidującą istnienie sejmu polskiego oraz gwarantującą obywatelom szeroki zakres praw i wolności. **Sejm** składał się z króla, senatu oraz izby poselskiej. **Senatorowie** byli dożywotnio **mianowani** przez króla. W **izbie poselskiej** zasiadali **posłowie wybierani przez sejmiki szlacheckie** oraz **deputaci wybierani przez zgromadzenia gminne** złożone z zamożniejszych osób spoza stanu szlacheckiego. Do uprawnień sejmu należało między innymi uchwalanie budżetu państwa i podatków oraz prawo przedstawiania królowi petycji z projektami ustaw.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Fragmenty Konstytucji Królestwa Polskiego z 1815 r.

Art. 11.

Religia katolicko-rzymska [...] będzie przedmiotem szczególniejszej opieki rządu, nie uwłaczając przez to wolności innych wyznań [...]. Różność wyznań chrześcijańskich nie będzie stanowić żadnej przeszkody w używaniu praw cywilnych i politycznych. [...]

Art. 16.

Wolność druku jest zaręczona. Prawo przepisze środki ukrócenia jej nadużyć.

Art. 17.

Prawo rozciąga swą opiekę zarówno do wszystkich obywateli bez żadnej różnicy stanu i powołania.

Art. 19.

Nikt nie będzie mógł być zatrzymanym, tylko podług form i w przypadkach prawem oznaczonych. [...]

Art. 23.

Nikt karany być nie może, tylko na mocy trwającego prawa i wyroku właściwego sądu. [...]

Art. 25.

Skazany na karę będzie ją ponosić w Królestwie. [...]

Art. 26.

Wszelka własność, [...] do kogokolwiek bądź należąca, jest świętą i nietykalną. [...]

Art. 28.

Wszystkie czynności publiczne: administracyjne, sądowe i wojskowe [...] odbywać się będą w języku polskim.

Art. 29.

Urzędy publiczne, cywilne i wojskowe nie będą mogły być sprawowane [jak] tylko przez Polaków. [...]

Art. 31.

Naród polski mieć będzie wiecznymi czasy reprezentację narodową w sejmie [...].

Polskie konstytucje. Od szlacheckiej do Rzeczypospolitej Polskiej (wybór tekstów źródłowych), oprac. R. Kondrat, Warszawa 1991, s. 64–69.

ĆWICZENIE

1. Wyjaśnij, jakie swobody obywatelskie i narodowe gwarantowała Konstytucja Królestwa Polskiego z 1815 r.
2. Porównaj treść Konstytucji Królestwa Polskiego z 1815 r. i Konstytucji 3 maja (znajdź jej tekst w internecie). Zastanów się, czym przede wszystkim się różnią.

Moneta 50-złotowa z 1819 r. z wizerunkiem cara Rosji i króla Polski Aleksandra I oraz z herbem Królestwa Polskiego

Polacy z Królestwa Polskiego, a nawet z innych zaborów, początkowo wiązali z Aleksandrem I wielkie nadzieje. Uważano, że ma on liberalne poglądy, i wierzano w jego propolskie deklaracje. Bardzo szybko okazało się jednak, że kierunek polityki carskiej będzie odmienny. Od początku lat 20. XIX w. car zaczął wprowadzać rządy silnej ręki.

Podczas nieobecności cara w Królestwie zastępował go **namiestnik**, którym został generał Józef Zajączek. Nie miał on ambicji odgrywania samodzielnej roli politycznej i był uległy wobec Rosji. Po jego śmierci w 1826 r. nowy namiestnik nie został wyznaczony. Bieżącymi sprawami kraju kierowała **Rada Administracyjna** pełniąca funkcję rządu. Z kolei do zadań **Rady Stanu** należało między innymi opracowywanie projektów ustaw i dekretów królewskich.

Ogromny wpływ na sytuację w państwie miał **wielki książę Konstanty** – brat cara Aleksandra I. Konstanty był **naczelnym wodzem armii polskiej**. Oprócz niego ważną rolę w Kongresówce odgrywał także **Nikołaj Nowosilcow** – komisarz cara przy Radzie Stanu. Był on przeciwnikiem niezależności Królestwa i praw przyznanych Polakom przez Aleksandra I. Wielki książę Konstanty i Nowosilcow angażowali się w sprawy, które zgodnie z systemem prawnym nie należały do ich kompetencji. Przepisy konstytucji stosowali według własnego uznania. Wywierali często znaczący wpływ na decyzje polskich władz.

Marie Gomier-Prévot (czytaj: mari gomje-prewo), Portret Księcia Ksawerego Druckiego-Lubeckiego, 1825 r.

Książę Drucki-Lubecki (1779–1846) był jedną z najwybitniejszych postaci w Radzie Administracyjnej Królestwa Polskiego. W latach 1821–1830 zajmował stanowisko ministra skarbu. Dzięki niemu wyraźnie wzrosły wpływy podatkowe do budżetu, a uzyskane środki przeznaczano na rozbudowę i unowocześnianie przemysłu oraz sieci dróg lądowych i wodnych. Doprowadził do powstania nowego ośrodka górniczo-hutniczego – Zagłębia Dąbrowskiego. Ponadto dzięki Druckiemu-Lubeckiemu rozwijał się też Staropolski Okręg Przemysłowy, a w 1828 r. utworzono Bank Polski, który wspierał finansowo rozwój przemysłu i handlu.

Z czasem zasady ustrojowe Królestwa Polskiego, a zwłaszcza konstytucyjne swobody obywatelskie, **przestały być w pełni realizowane**. Car uważał, że konstytucja jest aktem jego dobrej woli, dlatego może ją dowolnie interpretować, co też czynił. Społeczeństwo polskie traktowało ją natomiast jako umowę zobowiązującą obydwie strony do przestrzegania reguł prawnych.

Niezadowolenie Polaków wzbudziło **wprowadzenie cenzury**. Podczas obrad sejmiku w 1820 r. okazało się, że polscy parlamentarzyści nie ulegają we wszystkim woli cara. Protestowali przeciwko naruszeniu swobody wypowiedzi, która została ograniczona poprzez ustanowienie cenzury. Odrzucili popierany przez władzę rządowy projekt kodeksu postępowania karnego, co car odebrał jako osobistą zniewagę. W konsekwencji Aleksander I **przez 5 lat nie zwoływał sejmiku**, a wielkiemu księciu Konstantemu dał przyzwolenie, by nie liczyć się z konstytucją i opozycją polityczną. Ponadto w latach 20. w Królestwie rozbudowywano stopniowo **tajne służby policyjne**. Polaków rozczarowało także niewywiązanie się cara z dawnych obietnic przyłączenia do Królestwa Polskiego części **ziem zabranych**. Wstąpienie w 1825 r. na tron rosyjski **Mikołaja I** zapowiadało jeszcze bardziej despotyczny model rządów. Nowy władca zwlekał aż do 1829 r. z koronacją na króla polskiego.

Ziemie zabrane – określenie ziem dawnej Rzeczypospolitej wcielonych do Rosji w wyniku I, II i III rozbioru. Zaliczano do nich także rejon białostocki przyłączony do Rosji w 1807 r. Były to więc tereny zaboru rosyjskiego leżące na wschód od Królestwa Polskiego; później nazwano je Kresami.

W Królestwie Polskim warunki do pomyślnego rozwoju uzyskały **polska kultura i oświata**. W Warszawie nadal działał Teatr Narodowy i Towarzystwo Przyjaciół Nauk. **W 1816 r. Aleksander I ufundował Uniwersytet Warszawski**.

W latach 20. na ziemiach polskich zaczął zyskiwać popularność nowy kierunek w kulturze – **romantyzm**. W tym okresie karierę kompozytora i pianisty rozpoczął **Fryderyk Chopin**, dając koncerty w Warszawie. Za początek romantyzmu w polskiej literaturze uznaje się 1822 r., kiedy ukazały się **Ballady i romanse Adama Mickiewicza**. Miało to miejsce w **Wilnie**, a więc na obszarze **ziem zabranych**, które były najważniejszym ośrodkiem rozwoju polskiego romantyzmu. Wilno dzięki uniwersytetowi, a także ukazującym się tutaj książkom i czasopismom, stało się najważniejszym, obok Warszawy, polskim ośrodkiem intelektualnym i kulturalnym. Na obszarze Kresów nastąpił wówczas dynamiczny rozwój polskiego szkolnictwa. Stało się to możliwe dzięki utworzonemu w 1803 r. **wileńskiemu okręgowi naukowemu (szkolnemu)**, którego kuratorem był **Adam Jerzy Czartoryski**.

Polskie grupy opozycyjne pod panowaniem rosyjskim

Spośród trzech zaborców najwięcej swobody polskiemu rozwojowi narodowemu pozostawiali początkowo Rosjanie. Mimo to właśnie w zaborze rosyjskim rozwinął się w okresie pokongresowym najsilniejszy **ruch opozycyjny**. Zjawisko to wynikało przede wszystkim z **naruszania przez władze ładu konstytucyjnego** oraz z **zawiedzionych nadziei Polaków na większą niezależność polityczną**. Rodząca się opozycja miała początkowo charakter legalny. Z czasem zaczęła podejmować działania bezprawne, tajne, a następnie spiskowe.

Przejawy sprzeciwu wobec polityki carskiej podczas obrad sejmiku w 1820 r. wiązały się z wystąpieniem **opozycji legalnej** – tak zwanych **kaliszan**. Na ich czele stali posłowie z województwa kaliskiego: bracia **Bonawentura i Wincenty Niemojowscy**. Ich działania były zgodne z obowiązującym prawem i zasadami ustroju Królestwa Polskiego, jednak wywołały wielkie oburzenie cara.

Joachim Lelewel (1786–1861) na grafice, ok. 1825 r.

Lelewel był wybitnym historykiem polskim, wykładowcą Uniwersytetu Wileńskiego, a także działaczem demokratycznym. Redagował ważne czasopismo naukowo-literackie „Tygodnik Wileński”. Na jego wykłady uczęszczały tłumy wileńskich studentów. Głosił na nich pochwałę polskiej tradycji demokratycznej i umiłowania wolności. Po usunięciu z uniwersytetu w 1824 r. przeniósł się do Warszawy.

Nieskuteczność legalnej opozycji sejmowej, a później także pozbawienie jej możliwości działania (niezwotywanie sejmiku) przyczyniło się do rozwoju **organizacji nielegalnych**. Początkowo powstawały one wśród **młodzieży szkół średnich i studentów**. Dotyczyło to zarówno Królestwa Polskiego, jak i ziem zabranych. Już w **1817 r. w Wilnie** zawiązało się tajne studenckie **Towarzystwo Filomatów** (z gr.: miłośników wiedzy). Związane z nim były inne działające na Litwie organizacje młodzieżowe, między innymi **Związek Filaretów** (z gr.: miłośników cnoty). Związki te przede wszystkim zajmowały się samokształceniem, a ponadto starały się rozwijać właściwe postawy etyczne oraz patriotyzm. Debatowano w nich także nad kwestiami politycznymi. Jednym z filomatów był Adam Mickiewicz.

W latach 20. władze rosyjskie postanowiły zlikwidować wszelkie tajne organizacje, które uznały za siłę antypaństwową. Wykryto wówczas związki młodzieżowe skupione wokół filomatów. W 1823 r. nastąpiły areszto-

wania członków związków, których skazywano na więzienie bądź zesłanie w głąb Rosji. Wydarzenia te doprowadziły do usunięcia z uniwersytetu czterech profesorów, wśród nich **Joachima Lelewela**, oraz do **dymisji księcia Czartoryskiego z funkcji kuratora wileńskiego okręgu naukowego**.

W 1819 r. w **Królestwie Polskim** powstało wśród **oficerów** wojska polskiego **konspiracyjne Wolnomularstwo Narodowe**. Jego założycielem był major **Walerian Łukasiński**. Organizacja stawiała sobie za cel obronę swobód obywatelskich i rozwój polskiej świadomości narodowej. Jej członkowie zamierzali doprowadzić do zjednoczenia ziem dawnej Rzeczypospolitej pod berłem cara Rosji. W 1821 r. Łukasiński rozwiązał organizację i utworzył znacznie lepiej zakonspirowane **Towarzystwo Patriotyczne**. Kilka lat później carska policja trafiła jednak na jego ślad i je rozbiła.

Pod koniec 1828 r. nową organizację konspiracyjną zaczął tworzyć w **warszawskiej Szkole Podchorążych Piechoty** podporucznik **Piotr Wysocki**. Historycy nazwali ją Sprzysiężeniem Wysockiego lub Spiskiem Podchorążych. Jej celem była nie tylko obrona zasad konstytucji, lecz także **wywołanie w sprzyjających okolicznościach powstania i wywalczenie niepodległości**.

Walerian Łukasiński (1786–1868) na grafice nieznanego autorstwa, XIX w.

Łukasiński został aresztowany w 1822 r., a 2 lata później skazany na 9 lat ciężkiego więzienia (twierdzy). Jednak pozostał w nim aż do śmierci w 1868 r. Po aresztowaniu Łukasińskiego na czele Towarzystwa Patriotycznego stanął pułkownik Seweryn Krzyżanowski, aresztowany w 1826 r. Resztę życia (zm. 1839 r.) spędził najpierw w twierdzy, a następnie na zesłaniu na Syberii.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw postanowienia kongresu wiedeńskiego dotyczące ziem polskich.
2. Wyjaśnij, czym było Królestwo Polskie, jaki zakres jego niezależności przewidywała jego konstytucja i na czym polegały jej naruszenia.
3. Scharakteryzuj polską opozycję działającą na ziemiach znajdujących się pod panowaniem rosyjskim.

4. Powstanie listopadowe i jego następstwa

Geneza powstania listopadowego

Polityka rosyjska prowadzona wobec Polaków budziła ich coraz powszechniejsze niezadowolenie. Chodziło przede wszystkim o **łamanie konstytucji przez cara** i jego przedstawicieli w Królestwie oraz o **represje wobec działaczy polskich organizacji opozycyjnych**. W 1828 r. odbył się proces członków Towarzystwa Patriotycznego, który podsycał emocje narodowe wśród polskiej opinii publicznej. Szczególnie silne były one wśród **młodzieży** i części **niższych rangą wojskowych**. Z kolei w samej **Warszawie**, która odegrała później kluczową rolę w momencie wybuchu powstania, nastrojom rewolucyjnym sprzyjało niezadowolenie **ubogich warstw ludności**. Wynikało ono między innymi ze wzrostu cen żywności, związanego z nieurodzajem w rolnictwie.

Bardzo duży wpływ na nastroje mieszkańców Królestwa Polskiego miały **wydarzenia w Europie – ruchy narodowe** (m.in. uzyskanie niepodległości przez Greców) i **rewolucyjne** (zmiana panującego monarchy we Francji w wyniku rewolucji z lipca 1830 r.). W sierpniu 1830 r. wybuchło **powstanie Belgów**, którzy wystąpili przeciwko panowaniu holenderskiemu. O postępach ich walki o niezależność ludność Kongresówki dowiadywała się na bieżąco z prasy.

Przywódcy Spisku Podchorążych uznali, że **nie można już zwlekać z decyzją o powstaniu**. Przyspieszyły ją dwa czynniki. Po pierwsze – realne było użycie przez cara armii polskiej do interwencji przeciw Belgom, gdyż wynikało to ze zobowiązań międzynarodowych Rosji (przynależności do Świętego Przymierza). W takim wypadku miejsce polskiego wojska mogłyby zająć w Królestwie Polskim oddziały rosyjskie, a to groziło dalszym ograniczeniem jego niezależności. Po drugie – Piotr Wysocki miał informacje, że władze znają nazwiska wielu spiskowców i w najbliższych dniach rozpoczną aresztowania. Postanowiono wywołać powstanie, zanim dojdzie do rozbicia Sprzysiężenia.

Przebieg powstania

29 listopada 1830 r. spiskowcy, czyli podchorążowie oraz grupa młodzieży studenckiej i rzemieślniczej, przystąpili do działania. Spodziewali się, że przyłączą się do nich czelówi polscy wojskowi i politycy, i **rozpoczęli w Warszawie powstanie**.

Zgodnie z planem powstańcy wdarli się do **Belwederu** stanowiącego siedzibę wielkiego księcia Konstantego. Jednak **nie udało im się** osiągnąć celu i **schwytać księcia**. Niepowodzeniem zakończyła się też próba pozyskania dla powstania wyższych oficerów armii Królestwa Polskiego. Sześciu generałów, którzy odmówili

włączenia się w kierowanie powstaniem czy wręcz starali się powstrzymać spiskowców, uznano za zdrajców i zabito.

Atak na Belweder podczas nocy listopadowej na grafice nieznanego autorstwa z lat 30. XIX w.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Fragmenty pamiętnika gen. Ignacego Prądzyńskiego – szefa sztabu armii polskiej podczas powstania listopadowego

Cały układ powstania warszawskiego [nocy listopadowej] był równie zły, jak nie do rzeczy wykonanie. Skomplikowany projekt rozbrojenia pięciu pułków, tak zwanych rosyjskich, wtenczas tylko byłby mógł się udać, gdyby generałowie polscy byli do spisku należeli i gdyby rozkazy do powstania były z góry wychodziły. Tymczasem do spisku nie wchodził ani jeden wyższy oficer. [...] Co do zamordowania generałów, czyn ten nie może być dostatecznie hydzonym [potępianym]. Co to za dziwne było żądanie, ażeby generałowie [...], na których daleko większa ciążyła odpowiedzialność nie tylko przed rosyjskim cesarzem, ale i przed narodem polskim, generałowie, którzy [...] do spisku nie należeli i o niczym nie wiedzieli, ażeby [...] na niespodziewane wezwanie buntu stawali się jego przywódcami! [...] Jednego tylko Konstantego zabicie byłoby się mogło wydawać potrzebnym [...], atoli i to przedsięwzięcie nie udało się. [...] Ale największy błąd [...], który najzgubniejszy miał wpływ na powstanie [...], było rozpoczynać powstanie bez naczelnika, bez ustanowienia rządu rewolucyjnego.

W. Sochacki, *Historia dla maturzystów*, Warszawa 2003, s. 311.

ĆWICZENIE

Wyjaśnij na podstawie tekstu źródłowego, co o przygotowaniach spiskowców do powstania i popełnionych przez nich błędach sądził generał Prądzyński.

O sukcesie nielicznej początkowo grupy spiskowców przesądziły **niezdecydowanie księcia Konstantego, poparcie udzielone podchorążym przez uboższą ludność Warszawy oraz postawa 4. Pułku Piechoty**. Dzięki jego działaniom udało się **przejąć Arsenał** i uzbroić cywilów. Książę Konstanty nie zgodził się na to, by do stłumienia rewolty użyć wojsk rosyjskich i tych oddziałów polskich, które pozostały mu wierne. Obawiał się walk ulicznych, ponieważ wojsko mogłoby ponieść w nich zbyt duże straty. Wielki książę liczył na opanowanie sytuacji przez władze polskie, traktując wydarzenia **nocy listopadowej** jak awanturę wywołaną przez nieodpowiedzialną młodzież. Na stronę powstańców jednak stopniowo przechodziły kolejne oddziały polskiego wojska, co pozwoliło im przejąć panowanie nad stolicą. Kilka dni po wybuchu powstania, w wyniku negocjacji prowadzonych z wielkim księciem Konstantym przez władze Królestwa Polskiego, wojska rosyjskie opuściły jego teren.

5 grudnia **generał Józef Chłopicki**, bohater z czasów wojen napoleońskich, **ogłosił się dyktatorem powstania**. Podobnie jak większość kadry oficerskiej i polityków nie wierzył w możliwość pokonania Rosji. Dążył do ugody z Mikołajem I – chciał jedynie uzyskać zapewnienie, że konstytucja Królestwa będzie przestrzegana, a wojska rosyjskie nie będą stacjonowały na jego terenie. Do Petersburga została wysłana delegacja na czele z księciem Ksawerym Druckim-Lubeckim. Tymczasem **zwolennicy walki z Rosją**, którym przewodzili **Joachim Lelewel** oraz **Maurycy Mochnacki**, założyli **Towarzystwo Patriotyczne**. Z ich inicjatywy **powstanie zostało ogłoszone przez sejm powstaniem narodowym**.

W połowie stycznia 1831 r. nadeszła wiadomość o zdecydowanym odrzuceniu przez cara polskich postulatów i żądaniu przez niego bezwarunkowej kapitulacji. W tej sytuacji Chłopicki, który nie widział szans powodzenia powstania, zrzekł się swoich funkcji. Natomiast **sejm ogłosił 25 stycznia detronizację Mikołaja I i bezkrólewie**. Było to równoznaczne z **rozpoczęciem wojny z Rosją**. Powstał **Rząd Narodowy z Adamem Jerzym Czartoryskim** jako prezesem. Z powodu sprzeciwu zachowawczej części sejmu nie uchwalono reform, które skłoniłyby do udziału w powstaniu chłopów (przede wszystkim uwłaszczenia).

Armia rosyjska, **dwukrotnie liczniejsza od polskiej**, wkroczyła do Królestwa i ruszyła na Warszawę. Na jej przedpolach rozegrała się **25 lutego bitwa pod Grochowem**. Choć żadna ze stron nie odniosła w niej decydującego zwycięstwa, stolica została ocalona przed zajęciem przez Rosjan.

Wojciech Kossak, *Olszynka Grochowska*, 2. poł. XIX w.

W tym czasie **powstanie wybuchło** także na niektórych obszarach **ziem zabranych**, przede wszystkim na **Litwie** oraz **Wołyniu**. Wiosną nowy wódz naczelny – **generał Jan Skrzynecki** – **przyjął plan generała Ignacego Prądzyńskiego** i podjął działania ofensywne. Odniósł **zwycięstwa pod Wawrem, Dębem Wielkim i Iganiami**. Jednak jego brak zdecydowania uniemożliwił mu wykorzystanie sukcesów i doprowadził z końcem maja do decydującej **kłęski pod Ostrołęką**. Wkrótce stłumiono wystąpienia powstańcze na ziemiach zabranych.

Emilia Plater na grafice z początku lat 30. XIX w.

Emilia Plater (1806–1831) wraz ze swoją koleżanką Marią Prószyńską przywdziały męskie stroje i przystąpiły do działań partyzanckich na Litwie. Plater sformowała własny kilkusetosobowy oddział, który został rozbity w kwietniu 1831 r. Kontynuowała walkę w innych oddziałach, a po klęsce powstania na Litwie starała się przedrzeć do Warszawy. Jednak wycieńczona wojennymi trudami zmarła. Adam Mickiewicz poświęcił jej wiersz *Śmierć pułkownika*.

Ignacy Prądzyński na portrecie nieznanego autorstwa, XIX w.

Prądzyński (1792–1850) przed wybuchem powstania był znany z prac teoretyczno-wojskowych i inżynierskich. Lata 1826–1829 spędził w więzieniu, gdzie trafił za przynależność do tajnych organizacji patriotycznych. W czasie powstania listopadowego pełnił funkcję szefa sztabu armii polskiej. Stworzył plany operacyjne, z których tylko częściowo skorzystano. W latach 1832–1833 przebywał na zesłaniu w Rosji, po czym wrócił do Królestwa Polskiego.

W sierpniu Towarzystwo Patriotyczne zorganizowało w Warszawie manifestację. Domagało się radykalizacji powstania i bardziej zdecydowanych działań w wojnie z Rosją. Demonstracje przerodziły się w zamieszki, tłum dokonał samosądu na szpiegach rosyjskich i trzech generałach oskarżonych o zdradę. Porządek w stolicy przywrócił Jan Krukowiecki, któremu sejm powierzył władzę dyktatorską. W tym czasie armia rosyjska przekroczyła Wisłę i od zachodu zbliżała się do stolicy. Mimo bohaterskiej postawy oddziałów dowodzonych przez **generała Józefa Sowińskiego**, Rosjanie zdobyli silnie ufortyfikowaną Wolę, która była kluczową pozycją obronną. Po dwudniowych walkach **wojska feldmarszałka Iwana Paskiewicza zajęły 8 września Warszawę**. Armia polska opuściła stolicę i po przekroczeniu granicy pruskiej **złożyła 5 października 1831 r. broń**.

Wśród **przyczyn klęski powstania** można wymienić: brak konsekwentnej strategii prowadzenia wojny, często zmieniające się przywództwo polityczne i militarne oraz błędy popełnione przez kolejnych wodzów naczelnych. Decydujące znaczenie miała jednak przewaga liczebna armii rosyjskiej.

Następstwa upadku powstania

Wobec uczestników powstania Rosjanie zastosowali **represje**. Szlachcie biorącej udział w walce konfiskowano majątki. Oficerowie i politycy, którzy pozostali w kraju, byli sądzeni, skazywani na więzienie i ciężkie roboty. Niższych rangą żołnierzy wcielano przymusowo do armii rosyjskiej. W tej sytuacji wielu Polaków, którzy opuścili Królestwo Polskie w momencie upadku powstania, decydowało się na **pozostanie na emigracji** w krajach Zachodu.

Po upadku powstania Królestwo Polskie utraciło najważniejsze instytucje decydujące o jego odrębności. Mikołaj I nakazał **zniesienie konstytucji** na rzecz tak zwanego **Statutu organicznego dla Królestwa Polskiego**. **Na mocy statutu zlikwidowano sejm** i polską armię. Królestwo Polskie uznano za część państwa rosyjskiego. Wkrótce zamiast województw wprowadzono – według wzoru rosyjskiego – podział na gubernie. Zniesiono odrębną koronację na króla polskiego. **Niektóre elementy autonomii kraju zostały jednak zachowane**. Do najważniejszych należały: odrębność skarbu, język polski jako urzędowy oraz obowiązywanie dotychczasowych kodeksów prawa. Urzędnikami i sędziami – z wyjątkiem najwyższych stanowisk – pozostawali Polacy. W 1841 r. zlikwidowano Radę Stanu. Pewną niezależność Królestwo miało w sprawach gospodarczych. W kilka lat po powstaniu wprowadzono jednak na jego terenie rosyjski system monetarny.

Car rządził odtąd krajem poprzez swojego namiestnika. Został nim zdobywca Warszawy, Iwan Paskiewicz, który uzyskał nadzwyczajne uprawnienia. W 1833 r. wprowadzono **stan wojenny** – obowiązywał on przez kolejne 23 lata. Administrację cywilną podporządkowano naczelnikom wojennym i ustanowiono sądy wojenne. Ćwierć wieku (1831–1856) rządów Iwana Paskiewicza Polacy nazwali

nocą paskiewiczowską. Aby skutecznie kontrolować Warszawę, na podmiej-
skich wzgórzach wzniesiono **Cytadelę** (twierdzę), której garnizon wojskowy
i armaty miały zagwarantować posłuszeństwo mieszkańców stolicy. Porządku
w całym kraju pilnowały **armia rosyjska** oraz **tajna policja**. W X Pawilonie Cy-
tadeli zorganizowano ciężkie więzienie, w którym osadzano członków polskich
organizacji niepodległościowych.

Represje rosyjskie uderzyły bardzo dotkliwie w **szkolnictwo** i niezależną naukę.
Zlikwidowano Uniwersytet Warszawski oraz gimnazja humanistyczne. Obni-
żył się poziom nauczania na wszystkich szczeblach edukacji. **Zamknięto Towa-
rzystwo Przyjaciół Nauk**, a jego zbiory wywieziono do Rosji. **Represje dotknęły
Kościół katolicki**, mimo że papież potępił powstanie jako wystąpienie przeciw-
ko prawowitej władzy. Zakony pozbawiono prawa do działalności oświatowej,
utrudniano budowę kościołów i klasztorów, a o obsadzie stanowisk w Kościele
decydowały władze rosyjskie.

Ziemie zabrane również mocno odczuły skutki upadku powstania. **Zlikwidowa-
no Uniwersytet Wileński i Liceum Krzemienieckie.** Polskie szkolnictwo średnie
stopniowo ulegało **rusyfikacji**. Język rosyjski wprowadzono do urzędów i sądowni-
ctwa. **Kościół unicki (greckokatolicki) został w 1839 r. na tym obszarze zlikwi-
dowany** (przetrwał w Królestwie), a jego wierni musieli przyjąć wiarę prawosławną.

Również **władze pruskie i austriackie** zastosowały represje wobec tych swoich
poddanych – Polaków, którzy brali udział w powstaniu, a także **zaostrzyły poli-
tykę** wobec całego społeczeństwa polskiego. Rozpoczął się proces **ogranicza-
nia autonomii Wielkiego Księstwa Poznańskiego.** Polskich urzędników zastę-
powano pruskimi oraz wprowadzono język niemiecki
w miejsce polskiego do urzędów, szkół i kościołów.
Ograniczono też autonomię **Rzeczypospolitej Kra-
kowskiej**, na której teren przejściowo wprowadzono
wojska austriackie.

Wielka Emigracja

W następstwie upadku powstania listopadowego wielu polskich oficerów i żołnierzy, a także polityków
zaangażowanych w walkę z caratem oraz ludzi kultu-
ry znalazło się na obczyźnie. Ze względu na rolę, jaką
odegrali oni **w dziejach polskiego ruchu narodo-
wego, myśli politycznej i twórczości artystycznej,**
określono ich mianem **Wielkiej Emigracji.** Tworzyło ją
około 8–10 tysięcy osób, które osiedliły się na stałe
głównie we Francji, Wielkiej Brytanii i Belgii (w mniej-
szym stopniu w USA i Turcji). Swobodne polskie życie

Powitanie polskiego żołnierza emi-
granta we Francji, grafika nieznanego
autorstwa z lat 30. XIX w.

narodowe nie było już możliwe w żadnym zaborze, więc w dużej mierze przeniosło się do krajów Europy Zachodniej.

Na emigracji w pełni rozkwitła polska twórczość romantyczna, a wielu głównych jej przedstawicieli właśnie tam stworzyło swoje najwybitniejsze dzieła. Byli wśród nich pisarze: **Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Zygmunt Krasiński, Cyprian Kamil Norwid**, a także kompozytor **Fryderyk Chopin**.

W polskim środowisku emigracyjnym powstał cały szereg **organizacji politycznych – od bardzo radykalnych po konserwatywne**. Toczyły one **spory o przyszłość sprawy polskiej**: sposoby, jakimi można odzyskać niepodległość, oraz kształt społeczno-ustrojowy wymarzonej wolnej Polski. Najwybitniejszymi postaciami życia politycznego Wielkiej Emigracji byli **Joachim Lelewel** i książę **Adam Jerzy Czartoryski**.

ĆWICZENIE

Poszukaj więcej informacji o życiu politycznym, intelektualnym i kulturalnym Wielkiej Emigracji. Wyjaśnij, jaką rolę odegrała ona w życiu narodu polskiego.

Niektóre ugrupowania emigracyjne, przede wszystkim te o bardziej radykalnym charakterze, starały się **organizować na ziemiach polskich pod zaborami konspiracyjne grupy niepodległościowe**. W tym celu wysyłały **emisariuszy**, którzy mieli rozpowszechniać emigracyjne koncepcje polityczne i przygotowywać przyszłe powstanie.

Szymon Konarski na portrecie nieznanego autorstwa z lat 30. XIX w.

Szymon Konarski (1808–1839) był jednym z najbardziej aktywnych emisariuszy. Rozwinął działalność, która nie ograniczyła się do jednego zaboru. Podjął aktywność najpierw na obszarze Rzeczypospolitej Krakowskiej i Galicji. Filię budowanej przez siebie organizacji utworzył także w Warszawie. Najlichnieszą sieć konspiracyjną (ok. 3 tys. osób) rozwinął natomiast na ziemiach zabranych. Po kilku latach władze austriackie i rosyjskie wykryły jego działalność i dokonały licznych aresztowań wśród członków spisku. Sam Konarski został skazany na śmierć i rozstrzelany w 1839 r. w Wilnie.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw okoliczności, jakie doprowadziły do wybuchu powstania listopadowego.
2. Oceń, czy powstanie miało szanse powodzenia. Uzasadnij swoją opinię.
3. Przedstaw następstwa, jakie miało powstanie listopadowe dla mieszkańców ziem polskich, i oceń je z punktu widzenia polskiego interesu narodowego.

5. Powstanie krakowskie (1846) i Wiosna Ludów (1848–1849)

Powstanie krakowskie i rabacja galicyjska

Radykalni działacze niepodległościowi na ziemiach polskich, inspirowani w dużej mierze przez organizacje emigracyjne, **planowali wywołanie w 1846 r. ogólnonarodowego, trójzaborowego powstania**. Jednak na kilka dni przed wyznaczoną datą ruch spiskowy został rozbity przez aresztowania jego członków. Mimo to ci jego uczestnicy, którzy pozostali na wolności i znaleźli się w **Krakowie**, podjęli decyzję o rozpoczęciu powstania. Wybuchło ono **w lutym 1846 r.** Jednak nie miało szans na rozprzestrzenienie się poza Rzeczpospolitą Krakowską. Wprawdzie we wszystkich trzech zaborach podjęto mało znaczące próby powstańcze, ale zostały one stłumione w zarodku. Powstańcy objęli władzę w samym Krakowie, ogłosili powołanie Rządu Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej i wydali **Manifest do Narodu Polskiego**. Zapowiedziano w nim między innymi daleko idące reformy społeczne.

Spośród przywódców rewolty najaktywniej działał Edward Dembowski. Bezskutecznie starał się nakłonić chłopów galicyjskich do przyłączenia się do powstania. Chłopi w większości byli wrogo nastawieni do szlachty, która rozpoczęła powstanie. Ta niechęć wynikała z rosnących obciążeń pańszczyzną oraz propagandy austriackiej podsycającej wzajemną niechęć. Łatwo więc ulegali namowom władz austriackich, aby przyłączyć się do jego zwalczania. Austriacy skutecznie podsycali niechęć chłopów wobec szlachty, wmawiając im, że szlacheckie powstanie jest skierowane przeciwko planom zniesienia przez cesarza pańszczyzny. Niektórzy urzędnicy austriaccy wypłacali zresztą nagrody pieniężne za każdego zabitego lub wziętego do niewoli powstańca. Wojska austriackie i podburzeni chłopi pomaszerowali na Kraków. Nieliczne siły powstańcze nie miały szans na dłuższy opór. Sam Dembowski zginął. **Po zaledwie 10 dniach powstanie upadło.**

Rozbudzona w trakcie powstania aktywność chłopska przerodziła się w tak zwaną **rabację** – serię ataków na dwory szlacheckie na terenie Galicji. Źródłem tych wydarzeń było trudne położenie materialne chłopów pańszczyźnianych i wypływająca stąd ich niechęć do panów. Władze austriackie obiecywały im polepszenie losu. Chłopi bardziej wierzyli w pomoc „dobrego cesarza” Austrii niż panów, których postrzegali jako krzywdzicieli.

Godło polskie z okresu powstania krakowskiego

Przedstawienie orła bez korony wynikało z radykalnych, republikańskich przekonań przywódców powstania.

Jakub Szela na ilustracji prasowej z epoki

W trakcie rewolty chłopcy rabowali i palili dwory oraz mordowali ich mieszkańców. Ofiarą napaści padło kilkaset majątków, zginęło około tysiąca osób, z reguły niemających nic wspólnego z powstaniem. W Tarnowskim **Jakub Szela** próbował nadać działaniom chłopskim zorganizowaną formę. Rozrastanie się chłopskiego buntu zaniepokoiło w końcu Austriaków. Opanowali oni sytuację z pomocą wojska i zmusili chłopów do dalszego odrabiania pańszczyzny.

Skutkiem powstania krakowskiego stała się **likwidacja Rzeczypospolitej Krakowskiej** i jej **wcielenie do Austrii** (jako część Galicji).

W następstwie rabacji przywódcy polskich ugrupowań politycznych zdali sobie sprawę, że nienawiść chłopów do szlachty jest większa niż do zaborców. Jasne stało się, iż bez zniesienia pańszczyzny i **uwłaszczenia chłopów** nie będzie możliwe **przyciągnięcie ich do walki o niepodległą Polskę**. Zrozumiano też konieczność podjęcia wysiłku na rzecz wykształcenia wśród ludności chłopskiej **świadomości narodowej**. Jednocześnie w **środkach konserwatywnych** chłopski bunt wzmógł lęk przed rewolucją. Dlatego wielu ostrożniejszych polskich polityków szukało **porozumienia z władzami zaborczymi**, gwarantującymi utrzymanie porządku.

Uwłaszczenie – nadanie chłopom na własność ziemi, którą użytkują, ale należącej do właściciela ziemskiego. Połączone było z reguły ze zniesieniem obciążeń na rzecz pana – przede wszystkim pańszczyzny. Właściciele ziemscy otrzymywali zazwyczaj odszkodowanie za utracone prawo do ziemi będącej przedmiotem uwłaszczenia i do darmowej pracy chłopów. Koszty odszkodowania pokrywali chłopcy lub skarb państwa.

Pojęcie Wiosny Ludów

W latach 1848–1849 prawie cała Europa (z wyjątkiem Wielkiej Brytanii i Rosji) została objęta **wystąpieniami rewolucyjnymi**. Ich podłoże miało zarówno charakter **społeczno-polityczny** (zwłaszcza na zachodzie kontynentu), jak i **narodowy** (głównie w Europie Środkowej). W krótkim czasie – w lutym i marcu 1848 r. – zwycięskie rewolucje wybuchły we **Francji**, w **Cesarstwie Austriackim** oraz w **państwach niemieckich i włoskich**. W efekcie następowały w nich **zmiany ustrojowe** oraz wprowadzano konstytucje, które gwarantowały większy zakres swobód obywatelskich i praw politycznych. We Francji obalono monarchię Burbonów, ogłoszono republikę i wprowadzono demokratyczne, powszechne prawo wyborcze.

Henri Félix Emmanuel Philippoteaux (czytaj: ąri feliks emmanjuel filipotu) uwiecznił na swoim obrazie jeden z momentów rewolucji w Paryżu w lutym 1848 r.

Artysta przedstawił konfrontację między przedstawicielami różnych opcji politycznych podczas rewolucji we Francji. Nowo wybrany premier umiarkowanego, republikańskiego Rządu Tymczasowego, powstałego w wyniku rewolucji, przeciwstawił się socjalistom, którzy próbowali wkroczyć do paryskiego ratusza z czerwonym sztandarem.

Kolejne wydarzenia rewolucyjne rozegrały się w okresie **do lata 1849 r.** Nie wszyscy byli zadowoleni z zakresu wprowadzonych na początku zmian. Dlatego doszło do dalszych, **radykałniejszych** wystąpień rewolucyjnych (m.in. związanych z ruchem robotniczym). Jednak **poniosły one klęskę.**

Stopniowo **rządzący odzyskiwali inicjatywę** i z pomocą wojska tłumili bunty. W wielu państwach (zwłaszcza niemieckich) wprowadzone początkowo reformy zostały wycofane. **Włosi** oraz **Niemcy** dążyli **do zjednoczenia swoich narodów** w ramach własnych państw, **nie udało im się jednak tego osiągnąć** w okresie Wiosny Ludów. **Węgrzy** podjęli **walkę o niepodległość** – starali się odłączyć swój kraj od Cesarstwa Austriackiego, ale również **bez powodzenia.**

Wiosna Ludów na ziemiach polskich

Na fali europejskich wystąpień rewolucyjnych Polacy **w zaborach pruskim i austriackim** podjęli **próbę uzyskania autonomii.** Na ziemiach polskich **pod zaborem rosyjskim nie doszło do wystąpień narodowych**, gdyż reżim carski skutecznie zwalczał wszelkie spiski, które mogły prowadzić do wybuchu powstania.

W marcu 1848 r. w zaborze pruskim – **w Poznaniu** – powstał **polski Komitet Narodowy.** Mógł on liczyć na poparcie utworzonego właśnie liberalnego rządu pruskiego,

który dążył do zjednoczenia Niemiec. Z tego powodu prawdopodobna stawała się wojna Prus z Rosją, zaniepokojoną takimi planami. Polacy mogliby się stać w tej wojnie sojusznikami Niemców. Rząd pruski zgodził się na nadanie autonomii **Wielkiemu Księstwu Poznańskiemu** i utworzenie **polskiej administracji i wojska**. Na czele polskich sił zbrojnych w Wielkopolsce stanął generał **Ludwik Mierosławski**.

Juliusz Kossak, Bitwa pod Miłosławiem, 2. poł. XIX w. Pod Miłosławiem została stoczona 30 kwietnia 1848 r. największa bitwa w czasie powstania w Wielkopolsce. Zwyciężyła w niej strona polska.

Jednak na początku kwietnia 1848 r. władze pruskie zaczęły się wycofywać z obietnic i zażądały zmniejszenia liczebności wojsk polskich. Gdy konflikt z Rosją został zażegnany, a pruski król opanował sytuację rewolucyjną w Berlinie, nakazano ich rozbrojenie. Polacy zdecydowali się stawić opór, wywołując **pod koniec kwietnia powstanie w Wielkopolsce**, które trwało 10 dni. Przewaga wojsk pruskich spowodowała, że oddziały polskie, mimo początkowych sukcesów, musiały przejść do działań partyzanckich. Na początku maja Mierosławski zrzekł się dowództwa, a siły polskie skapitulowały, co zakończyło Wiosnę Ludów w Wielkopolsce.

W zaborze austriackim do pierwszych wystąpień doszło w połowie marca 1848 r. **w Krakowie**, a kilka dni później **we Lwowie**. Władze austriackie początkowo nie sprzeciwiały się tworzeniu w tych miastach komitetów i rad narodowych, które przystąpiły do tworzenia polskiej administracji i gwardii narodowej. We Lwowie uchwalono ponadto **petycję do cesarza** w sprawie swobód narodowych i politycznych gwarantujących Galicji bardzo szeroką autonomię. Delegacja wysłana do Wiednia nie doczekała się jednak od monarchy konkretnej odpowiedzi.

Pomnik Franciszka Smolki we Lwowie na pocztówce z 1914 r. Franciszek Smolka (1810–1899) brał udział w polskiej konspiracji niepodległościowej od lat 30. XIX w. Należał m.in. do spisku Szymona Konarskiego, za co go aresztowano. Skazany na karę śmierci został jednak uwolniony dzięki cesarskiej amnestii. Był jednym z członków polskiej Rady Narodowej we Lwowie. Latem 1848 r. został posłem do austriackiej konstytuancy, której zadaniem było uchwalenie konstytucji Cesarstwa Austriackiego.

Przywódcy polskiego ruchu narodowego w Galicji, aby pozyskać ludność chłopską, wezwali ziemian do darowania chłopom pańszczyzny. Jednak nie mogli zagwarantować odszkodowań dla szlachty i wezwania te nie zostały pozytywnie przyjęte. **Zniesienie pańszczyzny** ogłosił natomiast w kwietniu 1848 r. **w imieniu cesarza austriackiego gubernator Galicji**. Miało się to odbyć za odszkodowaniem dla ziemian wypłacanym ze skarbu państwa. Ludność chłopska nie musiała ponosić kosztów reformy. Wkrótce (we wrześniu) w całym Cesarstwie Austriackim ogłoszono **uwłaszczenie chłopów**.

W Krakowie w drugiej połowie kwietnia doszło do **rozruchów** związanych z utrudnianiem przez władze rozwoju gwardii narodowej oraz wydanym zakazem działalności miejscowego polskiego Komitetu Narodowego. **Artyleria austriacka** znajdująca się na Wawelu **ostrzelała miasto**, aby wymusić posłuch wśród jego mieszkańców. Dłużej, bo aż do jesieni, działała polska Rada Narodowa **we Lwowie**. Jednak **na początku listopada** tam również austriackie władze wojskowe przejęły kontrolę, ostrzeliwując miasto (zginęło ok. 100 osób). Wydarzenia te **zakończyły Wiosnę Ludów w Galicji**. Rozwiązano lokalne gwardie narodowe i wszystkie polskie organizacje, zlikwidowano polskie czasopisma, wydano emigrantów, a wielu radykalnych działaczy politycznych aresztowano lub wcielono do wojska.

Polakom nie udało się uzyskać w wyniku wydarzeń Wiosny Ludów istotnego zwiększenia swobód narodowych. **Dla polskich działaczy narodowych** duże znaczenie miał fakt, że **w powstaniu w Wielkopolsce wzięło udział wielu chłopów**. Oznaczało to, iż część warstwy chłopskiej w zaborze pruskim miała już polską świadomość narodową i była gotowa walczyć o ojczyznę. W Galicji sytuacja wyglądała odmiennie. Tu wciąż utrzymywało się przywiązanie chłopów do cesarza i ich nieufność wobec szlachty. Nowym z punktu widzenia Polaków zjawiskiem stało się **wystąpienie z własnymi postulatami** we wschodniej Galicji **Rusinów (Ukraińców)**. Strona polska obawiała się, że może to zagrozić polskim interesom na tym obszarze.

Udział Polaków w europejskiej Wiośnie Ludów

Polacy w okresie Wiosny Ludów walczyli nie tylko na ziemiach polskich. Wielu wspierało rewolucje w innych krajach, a niektórzy zajmowali nawet najwyższe stanowiska dowódcze. **W powstaniu węgierskim** wzięło udział kilka tysięcy Polaków. Generał **Henryk Dembiński** dowodził na Węgrzech jedną z armii powstańczych, a nawet przejściowo był wodzem naczelnym całości sił węgierskich. Generał **Józef Bem** dowodził wojskami węgierskimi w Siedmiogrodzie, a u schyłku rewolucji objął funkcję wodza naczelnego. Współtworzył też na Węgrzech Legion Polski. Został przez Węgrów uznany za bohatera narodowego.

Generał Józef Bem jako dowódca armii węgierskiej w Siedmiogrodzie na portrecie autorstwa Józsefa Tyrolera (czytaj: józefa tajlorera)

Józef Bem (1794–1850) w październiku 1848 r. kierował obroną objętego kolejną rewoltą Wiednia przed armią cesarską. Następnie dowodził wojskami węgierskimi w Siedmiogrodzie, a w sierpniu 1849 r. został głównodowodzącym całej armii węgierskiej. Wkroczenie do Siedmiogrodu 200-tysięcznej armii rosyjskiej, wezwanej na pomoc przez cesarza Austrii, przesądziło o klęsce Węgrów. Rosjanami dowodził Iwan Paskiewicz – pogromca powstania listopadowego i namiestnik carski w Królestwie Polskim. Po upadku rewolucji węgierskiej Bem przedostał się na terytorium Turcji, gdzie przeszedł na islam i podjął służbę w armii tureckiej.

W Italii walczył przeciw Austriakom generał **Wojciech Chrzanowski** – naczelny wódz armii Piemontu. Również poeta **Adam Mickiewicz** włączył się w wydarzenia Wiosny Ludów i w Rzymie utworzył niewielki Legion Mickiewicza. Generał **Ludwik Mierosławski** po upadku powstania w Wielkopolsce stanął na czele rewolucyjnej armii na Sycylii, a następnie dowodził wojskiem w niemieckiej Badenii.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie miały wydarzenia 1846 r. związane z powstaniem krakowskim i rabacją galicyjską.
2. Przedstaw cele, jakie stawiały przed sobą ruchy rewolucyjne i narodowe w okresie Wiosny Ludów.
3. Omów przebieg Wiosny Ludów na ziemiach polskich i udział Polaków w wydarzeniach rewolucyjnych w Europie.
4. W dostępnych źródłach poszukaj informacji o udziale innych Polaków w Wiosnie Ludów.

**ZIEMIE POLSKIE
I ICH MIESZKAŃCY
OD POŁOWY XIX W. DO 1914 R.**

1. Powstanie styczniowe i jego następstwa

Geneza powstania styczniowego

W 1853 r. Rosja rozpoczęła kolejną w swojej historii wojnę z Turcją. Szybkie sukcesy armii carskiej zaniepokoiły państwa zachodnie. Obawiały się one, że Rosja podporządkuje sobie należące dotąd do Turcji tereny na Bałkanach. W efekcie Francja i Wielka Brytania wystąpiły zbrojnie po stronie Turcji. Ich wojska dotarły na terytorium Rosji – na Półwysep Krymski, dlatego konflikt ten nazwano **wojną krymską**. Zacięte walki trwały **do 1856 r.** Wojna zakończyła się upokarzającą klęską Rosji, która musiała zawrzeć pokój na bardzo niekorzystnych dla siebie warunkach. W trakcie trwania wojny zmarł car Mikołaj I, a jego następcą został **Aleksander II.**

Przegrana wojna ujawniła zacofanie cywilizacyjne Rosji oraz słabość istniejącego systemu sprawowania rządów. Nowy car zdawał sobie sprawę z konieczności

Car Aleksander II na fotografii z 1860 r. Aleksander II złagodził politykę Rosji wobec polskich poddanych. Mimo to już podczas pierwszego pobytu w Warszawie w 1856 r. uprzedził, że Polacy muszą zapomnieć o „mrzonkach”, czyli dążeniach niepodległościowych.

głębokich reform w państwie. Okres ich systematycznego wprowadzania w Rosji nazwano **odwilżą posewastopolską** (w nawiązaniu do upadku podczas wojny rosyjskiej twierdzy Sewastopol na Krymie). Wśród wielu wprowadzonych zmian znalazła się ogłoszona w **1861 r. reforma uwłaszczeniowa**. Objęła ona **całą Rosję** (a więc i ziemie zabrane), **ale nie Królestwo Polskie**. Chłopi uzyskali wolność osobistą, zniknęła pańszczyzna, wprowadzono jednak obciążające ich podatki i wieloletnie raty za wykup ziemi.

Jednym z elementów odwilży w Rosji było złagodzenie polityki wobec narodowości zamieszkujących imperium rosyjskie, w tym Polaków. W Królestwie Polskim **zniesiono stan wojenny**, ogłoszono **amnestię**, a w Warszawie utworzono **polskie uczelnie**: Akademię Sztuk Pięknych i Akademię Medyko-Chirurgiczną. Szczególnie ważną nową instytucją stało się **Towarzystwo Rolnicze** (od 1858 r.), na czele którego stanął hrabia **Andrzej Za-**

moyski. Nie tylko przygotowywało ono projekty unowocześnienia rolnictwa, lecz także starało się reprezentować interesy społeczeństwa polskiego wobec władz.

Rosyjska polityka ustępstw rozbudziła w społeczeństwie polskim nadzieje na dalsze poszerzenie swobód narodowych i politycznych. Wyrazem wzmagania się nastrojów obywatelskich był coraz liczniejszy udział mieszkańców Warszawy w **manifestacjach i nabożeństwach patriotycznych.** Organizowano je od czerwca 1860 r. z okazji rocznic ważnych wydarzeń historycznych oraz pogrzebów osób zasłużonych dla narodu. W **lutym 1861 r.** władze zdecydowały się użyć przeciw manifestującym wojska. Zginęło pięć osób.

Aby uspokoić wzburzonych Polaków, władze rosyjskie zgodziły się na ustępstwa. Najważniejszym było przywrócenie zlikwidowanej po powstaniu listopadowym **Komisji (ministerstwa) Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.** Na jej czele stanął margrabia **Aleksander Wielopolski** – zwolennik współpracy z caratem. Użył zgodę władz Rosji na przywrócenie Rady Stanu Królestwa Polskiego i polskich samorządów. Przystąpił też do polonizacji wyższych stanowisk urzędniczych.

Jednocześnie jednak w **kwietniu** rozwiązano Towarzystwo Rolnicze. Doprowadziło to do nowych manifestacji. Jedną z nich zakończyła się **masakra** – zginęło ponad 100 osób. Wielopolski był coraz bardziej osamotniony w polityce szukania kompromisu. Większość polskich działaczy politycznych uważała, że współpraca z Rosją nie jest już możliwa. Nastroje patriotyczne były bardzo rozbudzone. Rozpowszechniła się tak zwana **żałoba narodowa** – kobiety nosiły czarne ubrania i biżuterię z symbolami narodowymi jako wyraz smutku po utracie niepodległego państwa. Ogół ówczesnych działań społeczeństwa polskiego, będących demonstracją patriotyzmu, nazwano „**rewolucją moralną**”.

Władze rosyjskie nie zamierzały kontynuować polityki ustępstw. Aby zapobiec rozprzestrzenianiu się nastrojów patriotycznych, wprowadziły **jesienią 1861 r.** w Królestwie Polskim **stan wojenny.** Oznaczało to przekreślenie możliwości porozumienia między społeczeństwem polskim a Rosją. Wielopolski na znak protestu zrezygnował z wszelkich stanowisk i wyjechał do Petersburga, gdzie zamierzał skłonić cara do nowych ustępstw.

Aleksander Wielopolski (1803–1877)
na fotografii z 1862 r.

Artur Grottger, *Zamknięcie kościołów*, grafika z cyklu *Warszawa II*

W Warszawie po wprowadzeniu stanu wojennego rosyjscy żołnierze wdarli się do dwóch kościołów, w których odbywały się nabożeństwa za pomyślność ojczyzny. Aresztowali ok. 1,5 tys. osób, z których część osadzono w Cytadeli. Na znak protestu władze kościelne zamknęły wszystkie świątynie w diecezji. Solidaryzując się z katolikami, to samo uczynili pastory protestanccy ze zborami, a gminy żydowskie z synagogami. Świątynie ponownie otwarto dopiero po kilku miesiącach.

Obozy polityczne w społeczeństwie polskim

Opisane wydarzenia przyspieszyły proces kształtowania się **dwóch polskich obozów politycznych**: radykalnych „czerwonych” i umiarkowanych „białych”.

„Czerwonych” łączyło dążenie do wywalczenia pełnej niepodległości na drodze **walki zbrojnej**. Po wprowadzeniu stanu wojennego przystąpili oni do **rozbudowywania struktur konspiracyjnych** zarówno w Warszawie, jak i w innych miastach zaboru rosyjskiego. Nie liczyli na pomoc mocarstw zachodnich, ale na **poparcie europejskich rewolucjonistów**, zwłaszcza rosyjskich, oraz na **masowy udział ludności chłopskiej w powstaniu**. Aby pozyskać chłopów dla walki o niepodległość, **zamierzali ogłosić ich uwłaszczenie** bez konieczności ponoszenia przez nich kosztów odszkodowania dla ziemian. Właścicielom ziemi miało je wypłacić w przyszłości odrodzone państwo polskie. Ważną postacią wśród „czerwonych” był **Jarosław Dąbrowski** – jeden z polskich oficerów służących w armii rosyjskiej, z którymi nawiązali współpracę.

„Biali” byli **przeciwni rozpoczęciu powstania** w najbliższym czasie. Uważali, że miałoby ono szanse powodzenia **jedynie w sprzyjającej sytuacji międzynarodowej**, gdyby udało się pozyskać wsparcie Francji i Wielkiej Brytanii. Dopóki to nie nastąpiło, liczyli, że państwa te wywrą nacisk na cara, aby przywrócił on Królestwu pełną autonomię. W kwestii chłopskiej zgadzali się na uwłaszczenie, ale za odszkodowaniem dla ziemian. Oni także rozbudowywali organizację konspiracyjną, która miała posłużyć w stosownym momencie do wywarcia presji na władze rosyjskie. Na czele „białych” stali **Andrzej Zamoyski**, ziemianin, prezes Towarzystwa Rolniczego, oraz **Leopold Kronenberg** – bankier warszawski pochodzenia żydowskiego.

W połowie 1862 r. powrócił do kraju margrabia **Wielopolski**, który uzyskał od cara Aleksandra II zgodę na złagodzenie metod sprawowania rządów i **nowe**

reformy. Objął stanowisko naczelnika Rządu Cywilnego w Królestwie Polskim. Przeprowadził zmiany w zakresie stosunków społecznych oraz szkolnictwa, między innymi otworzył uniwersytet pod nazwą Szkoły Głównej w Warszawie. Reformy Wielopolskiego pozwoliły mu zgromadzić wokół siebie grupę zwolenników o bardziej umiarkowanych poglądach, jednak nie przekonał do siebie przywódców „białych”. Wysuwane przez nich żądania przywrócenia pełnej autonomii Królestwa oraz przyłączenia do niego Litwy, Podola i Wołynia były zresztą nie do przyjęcia dla władz rosyjskich.

Wybuch i przebieg powstania

Większość aktywnych politycznie członków społeczeństwa polskiego nie akceptowała starań Wielopolskiego o pokojowe wypracowanie kompromisu z carem. Następowła radykalizacja nastrojów, wysuwano coraz dalej idące żądania, a „czerwoni” planowali wywołać wiosną 1863 r. powstanie. Aby ich powstrzymać, **Wielopolski zarządził brankę**, czyli pobór polskiej młodzieży do wojska rosyjskiego. Miały być nim objęte przede wszystkim osoby podejrzewane o związki z „czerwonymi” i udział w konspiracji powstańczej.

Aleksander Sochaczewski,
Branka Polaków do armii rosyjskiej w 1863

Brankę w Warszawie przeprowadzono w nocy z 14 na 15 stycznia 1863 r. Jednak nie przyniosła spodziewanych przez władze rezultatów. Zaangażowana w działalność konspiracyjną młodzież uprzedzona o brance opuściła miasto. Jedynie część zwolenników powstania, których nie zdołano powiadomić, została pojmana i pod eskortą żołnierzy rosyjskich odprowadzona do jednostek wojskowych.

Branka w Warszawie zakończyła się niepowodzeniem władz. Aby zapobiec planowanej brance na prowincji i nie dopuścić do rozbicia swojej organizacji, „czerwoni” wyznaczyli **termin wybuchu powstania na 22 stycznia 1863 r.** W tym dniu **powołali Rząd Narodowy i wydali Manifest** wzywający do walki cały „Naród Polski, Litwy i Rusi”. Ogłosili przy tym uwłaszczenie chłopów.

Wybuch powstania zaskoczył Rosjan. Mimo to powstańcy nie byli w stanie odnieść znaczącego sukcesu ani opanować żadnego większego miasta. Liczące jedynie **kilka tysięcy ludzi**, słabo uzbrojone oddziały atakowały rosyjskie garnizony, ale zostały odparte. Przez cały okres powstania działania Polaków miały

charakter **partyzancki**. W lutym dyktatorem powstania ogłoszono przybyłego z zagranicy generała **Ludwika Mierosławskiego**. Po dwóch przegranych starciach opuścił on jednak Królestwo. Następnie działania starał się koordynować przywódca warszawskiej organizacji „czerwonych” – **Stefan Bobrowski**. Bierność wojsk rosyjskich, które rzadko podejmowały akcję przeciwko powstańcom, ułatwiła stopniową rozbudowę oddziałów. Do zrywu przyłączyli się głównie średnia i drobna szlachta oraz mieszczaństwo. Chłopi najczęściej pozostawali bierni lub wrodoży wobec działań powstańców. Źródłem ich postawy były brak rozwiniętej świadomości narodowej oraz zadawniony konflikt społeczny pomiędzy warstwą chłopską a szlachtą, która przewodziła powstaniu. Manifest Rządu Narodowego zapowiadający uwłaszczenie, który miał zmienić nastawienie chłopów do powstania, nie wszędzie był ogłaszany, a tym bardziej natychmiast wcielany w życie.

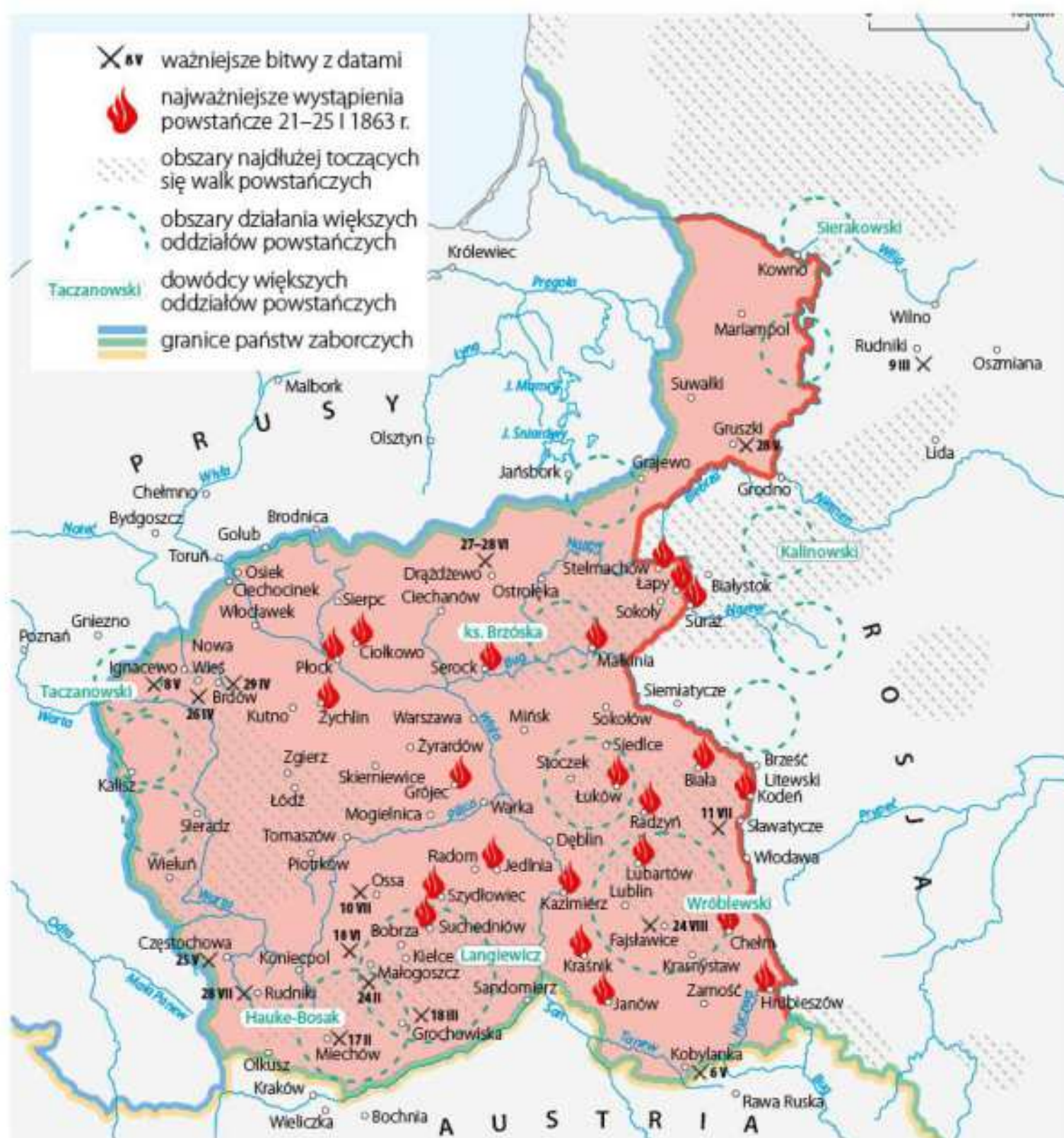
Na wiosnę do powstania przyłączyli się „biali”. Ich przywódcy niechętnie decydowali się na ten krok, gdyż nie wierzyli w możliwość pokonania Rosji. Mieli jednak nadzieję, że długotrwały opór Polaków zachęci Francję i Wielką Brytanię do interwencji na rzecz sprawy polskiej oraz zmusi Rosję do rokowań i ustępstw. Wejście do rządu powstańczego „białych”, którzy dysponowali środkami finansowymi umożliwiającymi zakup broni i zaopatrzenia, ułatwiło organizację oddziałów powstańczych. Powstanie rozszerzyło się na Litwę, gdzie mieli oni rozbudowaną organizację konspiracyjną. Na Rusi skala wystąpień powstańczych była natomiast znikoma. W marcu „biali” ogłosili dyktatorem generała **Mariana Langiewicza**. Jednak już po tygodniu jego oddziały zostały rozbite przez Rosjan, a on sam po przekroczeniu granicy austriackiej został aresztowany.

Tadeusz Ajdukiewicz, *Scena z powstania styczniowego*

Podczas powstania styczniowego stoczono ponad 1200 potyczek, najwięcej od maja do sierpnia 1863 r. W szeregach powstańczych znalazło się ok. 3 tys. Polaków z zaborów austriackiego i pruskiego, a także cudzoziemcy: Włosi, Francuzi, a nawet Rosjanie.

Dużym osiągnięciem powstańców było **stworzenie państwa podziemnego** o rozbudowanych na prowincji strukturach. Rząd Narodowy mógł dzięki temu dostarczać zakupioną za granicą broń i rozkazy do walczących oddziałów, zbierać podatki od społeczeństwa i wydawać prasę. Powstanie rozszerzało się na kolejne obszary. Przez cały okres jego trwania wzięło w nim udział około 200 tysięcy osób, jednak jednorazowo w oddziałach partyzanckich znajdowało się maksymalnie 30 tysięcy osób.

Powstanie styczniowe – działania zbrojne

ĆWICZENIE

Poszukaj w internecie informacji na temat dowódców oddziałów partyzanckich, których nazwiska umieszczono na mapie. Przygotuj krótkie wystąpienie na temat jednego z nich.

Przewaga wojsk rosyjskich, których liczebność wzrosła do 300 tysięcy, sprawiała, że oddziałom powstańczym coraz trudniej było utrzymać się w terenie. Do tłumienia powstania przyczynił się również terror: **egzekucje, zesłania, konfiskaty majątków**, a także zasada odpowiedzialności zbiorowej stosowana przez Rosjan. Z okrucieństwa zasłynął zwłaszcza generał-gubernator Litwy Michaił Murawjow, nazwany Wieszatielem.

Od jesieni 1863 r. nowym dyktatorem powstania był Romuald Traugutt. Próbował je uratować, angażując do walki chłopów. W tym celu nakazał natychmiastową realizację dekretów uwłaszczeniowych oraz powierzanie chłopom stanowisk w administracji powstańczej. Przyniosło to jednak niewielkie rezultaty, do czego przyczynił się także **dekret o uwłaszczeniu dotyczący Królestwa Polskiego wydany przez cara Aleksandra II w marcu 1864 r.** Chłopi uzyskali w ten sposób od władz rosyjskich to, co obiecywali im powstańcy.

Kolejne klęski oddziałów powstańczych i **aresztowanie w kwietniu Traugutta** doprowadziły **latem 1864 r. do upadku powstania.** W grudniu został rozbity ostatni powstańczy oddział **księdza Stanisława Brzóska**, działający na Podlasiu. Sam ksiądz Brzóska został kilka miesięcy później aresztowany i powieszony.

Romuald Traugutt na fotografii z ok. 1862 r.

Traugutt (1826–1864) od 1845 r. służył w armii rosyjskiej, uzyskał stopień podpułkownika. Brał m.in. udział w interwencji przeciwko Węgrom w czasie Wiosny Ludów i w wojnie krymskiej. Odszedł ze służby w 1862 r. W kwietniu 1863 r. przystąpił do powstania – dowodził oddziałem na Polesiu. Następnie udał się do Warszawy. Władze powstańcze awansowały go na generała. Był związany z „białymi”, jednak uznał konieczność realizacji programu „czerwonych”, aby ocalić powstanie. Pełnił funkcję dyktatora powstania przez pół roku, od października 1863 do kwietnia 1864 r. Po aresztowaniu został skazany na śmierć przez powieszenie. Wyrok wykonano w sierpniu 1864 r.

Następstwa powstania styczniowego

W walkach powstańczych **zginęło około 25 tysięcy Polaków.** W wyniku represji kilkadziesiąt tysięcy **zesłano** w głąb Rosji lub wcielono do armii rosyjskiej. Skonfiskowano kilka tysięcy **majątków szlacheckich**, a pozostałe obłożono wysokimi kontrybucjami.

Kontrybucje – zobowiązania pieniężne lub rzeczowe nakładane na ludność pokonanego kraju.

Bardzo dotkliwe represje wprowadzono na ziemiach zabranych. Zwłaszcza na Litwie ogłoszono wyjątkowo liczne kary zesłania na Syberię i wyroki śmierci. Szykany objęły także **Kościół katolicki**. Ograniczano swobodę jego działania, zamknięto większość klasztorów oraz skonfiskowano dobra, a niektórych biskupów zesłano w głąb Rosji.

Aleksander Sochaczewski, *Pożegnanie Europy*, koniec XIX w.

Dzieło w sposób symboliczny ukazuje los Polaków zsyłanych w XIX w. na Syberię za swoją działalność niepodległościową.

Spółeczeństwo Królestwa Polskiego w czasie powstania poniosło **ogromne koszty finansowe**. Nie tylko utrzymywało wojska rosyjskie (poprzez urzędowe podatki), lecz także płaciło podatki na rzecz konspiracyjnego Rządu Narodowego.

Po zakończeniu powstania poprawiło się **położenie chłopów**. W wyniku **uwłaszczenia** otrzymali oni ziemię na własność i to na korzystniejszych warunkach niż chłopci mieszkający na terenach Rosji. Na mocy dekretów uwłaszczeniowych dla Królestwa Polskiego z 1864 r. chłopci stawali się **właścicielami całej uprawianej dotąd roli**. Natomiast na ziemiach zabranych reforma uwłaszczeniowa z 1861 r. pozwalała chłopom zachować tylko część ziemi i to za wysokim wykupem rozłożonym na wiele lat. Ponadto w Królestwie także bezrolni uzyskiwali nadziały ziemi (grunty otrzymane z podziału majątku ziemskiego) z dóbr państwowych albo skonfiskowanych majątków uczestników powstania lub kościelnych. Stworzono także **samorząd wiejski**.

Po stłumieniu powstania Rosjanie przystąpili do likwidacji swobód narodowych, **znosząc ostatecznie autonomię Królestwa Polskiego**. W ciągu kilku lat zlikwidowano Radę Stanu, Radę Administracyjną i komisje rządowe. Zniesiono też odrębny herb Królestwa.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw przyczyny i okoliczności, które doprowadziły do wybuchu powstania styczniowego.
2. Dowiedz się, jak w twojej miejscowości lub regionie upamiętniono powstanie styczniowe.
3. Wyjaśnij, jakie następstwa miało powstanie styczniowe.

2. Polacy w zaborze rosyjskim i pruskim

Zabór rosyjski po powstaniu styczniowym

Powstanie styczniowe nie tylko wywołało bezpośrednie represje wobec społeczeństwa polskiego, lecz także w kolejnych dziesięcioleciach spowodowało stałe zaostrzanie polityki rosyjskiej wobec Polaków, niezwykle **utrudniające swobodny rozwój narodowy**. Warszawscy generał-gubernatorzy (urząd, który zastąpił stanowisko namiestnika) uzyskali prawo zsyłania w głąb Rosji bez procesu sądowego osób podejrzewanych o nielegalną działalność polityczną. Stanowiska urzędnicze obsadzano Rosjanami lub osobami narodowości polskiej lojalnymi wobec caratu. Zaprzestano nawet używania nazwy „Królestwo Polskie” i wpro-

wadzono określenie **Kraj Nadwiślański**, co miało symbolizować pełne zespolenie kraju z imperium rosyjskim.

Pałac Staszica w Warszawie z fasadą przebudowaną w 1. poł. lat 90. XIX w. w stylu bizantyńsko-rosyjskim

W pałacu mieściło się Towarzystwo Przyjaciół Nauk, a później Akademia Medyko-Chirurgiczna. Obie instytucje nie istniały już w latach 90. Funkcjonowało tu prawosławne gimnazjum. Budynek przebudowano i nadano mu rosyjski charakter architektoniczny, gdy zapadła decyzja o umieszczeniu w gmachu cerkwi św. Tatiany Rzymianki. Pierwotny wygląd pałacu przywrócono w latach 20. XX w., po odzyskaniu przez Polskę niepodległości.

Z czasem celem polityki rosyjskiej stało się nie tylko zapewnienie postuszeństwa Polaków, lecz także ich **rusyfikacja**. Aby to osiągnąć, wprowadzono język rosyjski w urzędach, samorządzie, sądach i szkolnictwie średnim, a w latach 80. XIX w. także w szkołach niższego szczebla. Zamkniętą Szkołę Główną zastąpił Uniwersytet Warszawski, ale z językiem rosyjskim jako wykładowym. Gazety, wydawnictwa czy teatry pozostały w rękach polskich, jednak podlegały cenzurze i nadzorowi. Największe nasilenie walki z językiem i kulturą polską miało miejsce w latach 80. i 90.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Wspomnienia nauczyciela Jana Wołyńskiego

Surowo zabroniono czytania i posiadania polskich książek, a kontrola była tak ścisła, że przy odwiedzaniu stancji uczniowskich przeglądano książki każdego ucznia i przetrząsano sienniki, kufry z rzeczami [...]. Gdy zaś u ucznia znaleziono książkę o treści politycznej – tutaj zaliczano zagraniczne wydania naszych wieszczów – lub antypaństwowej treści socjalistycznej, bezwarunkowo wydalało ucznia z gimnazjum, a stancję zamykano. [...] Żadne tego rodzaju represje nie pomagały. Uczniowie mieli książki polskie, czytali je, tworzyli biblioteki, kółka samokształceniowe w języku polskim. [...] Można się domyślić, jaki był rezultat wykrycia biblioteki: uczniowie organizatorzy i zarządzający zostali wydalenii z gimnazjum z wilczym biletem [zakazem przyjmowania ich w innych szkołach].

Wiek XIX w źródłach, oprac. M. Sobańska-Bondaruk i S.B. Lenard, Warszawa 1998, s. 391–392.

ĆWICZENIE

Scharakteryzuj postawę polskich uczniów wobec działań rusyfikacyjnych podejmowanych przez władze szkolne.

Polityka rusyfikacyjna nie przynosiła rezultatów zakładanych przez władze rosyjskie. **Odporność kultury polskiej** – mającej długie tradycje – okazała się bardzo duża. Zamiary władz nie zostały zrealizowane także z powodu postawy patriotycznej żywej w wielu domach i w Kościele katolickim. Warstwy wyższe i wykształcone były przekonane o przewadze cywilizacyjnej Polaków. Nawet z ludności chłopskiej urzędnikom nie udało się uczynić Rosjan. Kiedy w szkołach państwowych polski język i historia przestały być nauczane, na dużą skalę rozwinęło się tajne szkolnictwo.

Na ziemiach zabranych zakazano Polakom nabywania majątków ziemskich. Kościołowi katolickiemu odebrano wiele świątyń i kaplic, a księżom utrudniano pracę duszpasterską. Wprowadzono zakaz używania języka polskiego w miejscach publicznych (nawet na ulicach miast) i drukowania polskich gazet. Nie było polskich szkół i teatrów.

Po powstaniu styczniowym **niepodległościowa działalność konspiracyjna** w zaborze rosyjskim **nie rozwijała się przez wiele lat**. Skutki poniesionej klęski były zbyt tragiczne, by na nowo podejmować próby walki zbrojnej. Zdawano sobie też sprawę z faktu, że Rosja i pozostałe państwa rozbiorowe mają ugruntowaną pozycję mocarstwową, więc ich pokonanie nie było możliwe.

Bolesław Prus na portrecie autorstwa Stanisława Witkiewicza, 1887 r.

Swoje poglądy Prus (właśc. Aleksander Głowacki, 1847–1912) popularyzował nie tylko w powieściach i nowelach. Wielką popularność zyskał jego cykl felietonów *Kroniki tygodniowe*, publikowany w latach 1875–1887 w „Kurierze Warszawskim”.

Osoby o poglądach konserwatywnych zdecydowały się na prowadzenie **polityki ugody** z władzami rosyjskimi. W zamian za lojalną postawę oczekiwały od rządzących stworzenia warunków do rozwoju ekonomicznego kraju oraz zapewnienia podstawowych swobód narodowych i religijnych.

Pod panowaniem rosyjskim rozwinął się ponadto prąd ideowy i literacki nazywany **pozytywizmem warszawskim**. Jego zwolennicy uważali, że konieczne jest tymczasowe pogodzenie się z brakiem niepodległości i podjęcie **legalnej działalności na rzecz unowocześnienia społeczeństwa polskiego**. Głosili program **pracy organicznej**. Jej celem miało być podniesienie poziomu cywilizacyjnego i zamożności Polaków oraz zachowanie i rozwój kultury narodowej. Innym ważnym hasłem pozytywistów stała się **praca u podstaw**, przez którą rozumieli upowszechnienie oświaty zwłaszcza wśród najniższych warstw społecznych. Z chłopów chcieli uczynić świątłych i wykształconych gospodarzy oraz aktywnych uczestników życia społecznego i świadomych Polaków. Idee pozytywistyczne propagowali polscy publicyści i pisarze, zwłaszcza **Aleksander Świętochowski, Bolesław Prus i Eliza Orzeszkowa**.

Rozwój gospodarczy Królestwa Polskiego przebiegał w 2. połowie XIX w. bardzo szybko. **Na początku lat 50. zniesiono granicę celną z Rosją**, co miało zarówno negatywne, jak i pozytywne następstwa. Z jednej strony **Królestwo utraciło samodzielność gospodarczą** i zostało silnie związane interesami ekonomicznymi z resztą imperium. Z drugiej strony jednak **uzyskało szansę rozwoju produkcji dzięki**

otwarcu rozległych rynków rosyjskich na polskie towary. Impuls do dynamicznego rozwoju otrzymały produkcja przemysłowa oraz system bankowy. **Największe znaczenie miały tradycyjne gałęzie przemysłu:** przemysł włókienniczy (Łódź), górnictwo, hutnictwo (Zagłębie Dąbrowskie), przemysł ciężki i spożywczy.

Fabryka włókiennicza Izraela Poznańskiego – największy kompleks fabryczny w XIX-wiecznej Łodzi, powstały w latach 1872–1892, widok współczesny. Włókiennictwo rozwijało się w Łodzi od lat 20. XIX w. Wówczas do miasta liczącego poniżej tysiąca mieszkańców zaczęli przybywać tkacze z Wielkopolski, Śląska i Czech. Rozwój przemysłu uczynił z Łodzi drugie pod względem wielkości miasto Królestwa Polskiego. Nastąpiło to po zniesieniu granicy celnej z Rosją w 1851 r. Tekstylia z Łodzi trafiały na rynki wschodnie. Swoje fabryki zakładali w mieście Niemcy, Żydzi, Polacy i Rosjanie.

W rolnictwie przemiany następowały wolniej. Zwłaszcza **gospodarstwa chłopskie**, w większości niewielkie, pozwalały ich właścicielom zaledwie na przetrwanie. Z kolei **ziemiaństwo** po uwłaszczeniu i zniesieniu pańszczyzny mieli początkowo duże trudności w prowadzeniu majątków. Bogacili się ci, którzy posiadali środki na unowocześnienie metod uprawy i hodowli oraz na zatrudnienie pracowników (w Królestwie bardzo tanich). Opłacalna stawała się zwłaszcza uprawa roślin przemysłowych (buraków cukrowych i ziemniaków), które przerabiano we własnych cukrowniach i gorzelniach.

Liczba ludności w Królestwie Polskim w latach 1870–1910 wzrosła dwukrotnie – z 6 do 12 milionów. Warszawa liczyła przed wybuchem I wojny światowej prawie 900 tysięcy mieszkańców, a Łódź – blisko 600 tysięcy.

Sytuacja Polaków w zaborze pruskim

W 1871 r. miało miejsce jedno z najważniejszych wydarzeń w historii XIX-wiecznej Europy. Po wieloletnich staraniach nastąpiło **zjednoczenie Niemiec** i powstało **Cesarstwo Niemieckie** (II Rzesza). Dokonały tego **Prusy** – jeden z zaborców Polski. Rządząca w Prusach **dynastia Hohenzollernów** objęła tron

cesarzy niemieckich. Wielką rolę w dziele zjednoczenia Niemiec, a następnie budowy ich pozycji międzynarodowej odegrał **kanclerz** (odpowiednik premiera) Prus, a później Niemiec – **Otto von Bismarck** (czytaj: fon bismark).

Anton von Werner, *Proklamacja Cesarstwa Niemieckiego*

Cesarz Wilhelm I Hohenzollern stoi na podwyższeniu pośrodku, a kanclerz Otto von Bismarck poniżej – w białym mundurze.

Wobec Polaków w zaborze pruskim Bismarck prowadził podobną politykę **wy-naradawiania**, jak Rosjanie na podległych im obszarach dawnej Rzeczypospolitej. Również tutaj usunięto całkowicie język polski z urzędów i sądów, a stopniowo także ze szkolnictwa. Polszczyznę zachowano tylko w nauczaniu religii. Celem polityki niemieckiej była **germanizacja** ludności polskiej.

W latach 70. Bismarck prowadził w całej Rzeszy Niemieckiej działania określone jako **Kulturkampf** (niem. walka o kulturę). Ich celem było umocnienie jedności świeżo zjednoczonych Niemiec poprzez **ograniczenie roli Kościoła katolickiego**. Kanclerz uważał Kościół za zbyt niezależny i wpływowy, dlatego zamierzał podporządkować go państwu. Na ziemiach zamieszkałych przez ludność polską, która w większości wyznawała katolicyzm, ograniczanie roli Kościoła stało się jednocześnie atakiem na polskość. Duchownych odsunięto od wpływu na szkolnictwo, w Poznaniu zamknięto seminarium, a księża musieli zdać egzamin ze znajomości kultury niemieckiej.

Jeden ze sposobów na osłabienie polskości, jakie podjął Bismarck, stanowiły tak zwane **rugi pruskie**. Była to rozpoczęta w 1885 r. akcja wysiedlania z terenu Prus polskich robotników rolnych przybyłych z Galicji i Królestwa Polskiego i niemających obywatelstwa niemieckiego. Objęła kilkadziesiąt tysięcy osób i spotkała się z potępieniem nawet parlamentu niemieckiego. Po 5 latach trwania wysiedleń okazało się, że tania siła robocza jest niezbędna niemieckim ziemianom. Dlatego w 1890 r. dopuszczono ponownie pracę polskich przybyszów zza granicy, ale tylko jako robotników sezonowych, bez prawa osiedlenia się w Niemczech na dłużej.

W 1886 r. władze niemieckie powołały **Komisję Kolonizacyjną**, która w zaborze pruskim usiłowała wykupywać ziemię z rąk Polaków i sprowadzać na tak pozyskane działki niemieckich osadników. Mimo ogromnych pieniędzy przeznaczanych na ten cel, Komisja poniosła porażkę. Polacy niechętnie sprzedawali ziemię Niemcom, a niemieccy chłopci nie chcieli się przeprowadzać na wschodnie tereny państwa.

W 1894 r. Niemcy utworzyli w Poznaniu nacjonalistyczny Związek Popierania Niemczyzny na Kresach Wschodnich, nazywany **Hakata** (od pierwszych liter nazwisk założycieli). Organizacja ta skupiała głównie niemieckich ziemian, urzędników i nauczycieli, a jej celem było wspieranie rządu w antypolskich działaniach.

Po dymisji Bismarcka w 1890 r. sytuacja Polaków nieco się poprawiła, jednak na krótko. Od 1900 r. znów się pogorszyła – zaczęto wprowadzać język niemiecki nawet do nauczania religii. Wydano ustawę zakazującą bez zgody władz stawiania budynków, uniemożliwiając Polakom zakładanie nowych gospodarstw. Stało się to przyczyną słynnej sprawy **wozu Michała Drzymały**.

Michał Drzymała i jego wóz
– drugi, zakupiony ze składek społecznych, 1908 r.

Polski chłop Michał Drzymała, któremu w 1904 r. władze pruskie nie pozwoliły wybudować domu na zakupionej ziemi, zamieszkał w wozie cyrkowym. Urzędnicy uznali, że stojący w miejscu wóz jest domem. Drzymała przesuwając go więc nieznacznie każdego dnia. Sprawa stała się głośna w prasie polskiej i zagranicznej, a w gospodarstwie Drzymały odbywały się patriotyczne manifestacje. Dopiero po 5 latach sztykan, gdy zapadł prawomocny wyrok sądowy, wóz został odebrany. Drzymała zamieszkał w ziemiance, a następnie przeniósł się do pobliskiej wsi, w której kupił gospodarstwo wraz z istniejącym już domem.

DRZYMAŁA (X)
transportujący swój nowy wóz mieszkalny, przez
GRODZISK

Symbolem oporu wobec germanizacji stała się postawa **dzieci polskich** z miejscowości **Września**, które w 1901 r. próbowano zmusić do nauki religii i odmawiania modlitw w języku niemieckim. Wobec stawiających opór zastosowano karę chłosty. Rodzice w ramach protestu przestali posyłać dzieci do szkoły, za co czekały ich procesy sądowe i kary pieniężne. Represje te spowodowały wzrost niechęci do Niemców wśród Polaków w całym zaborze pruskim. Zdarzenia we Wrześni stały się głośne na świecie i wywołały oburzenie opinii publicznej w wielu krajach.

Dzieci uczestniczące w strajku we Wrześni

Niemieckie starania zmierzające do osłabienia polskości często przynosiły rezultaty odwrotne do zamierzonych. W zaborze pruskim obrona przed polityką Kulturkampfu wiązała silnie Kościół katolicki z ludnością polską. Natomiast na **Śląsku** (odłączonym od Polski jeszcze w średniowieczu) wręcz **budziła polską świadomość** narodową wśród nieposiadających jej wcześniej robotników. Polacy odpowiedzieli na dzia-

łania władz i nacjonalistów niemieckich wzmożoną aktywnością organizacyjną w gospodarce, życiu społecznym i kulturze. Umacniała się wśród nich skłonność do współpracy bez względu na podziały społeczne – taką postawę nazywano **solidaryzmem narodowym**.

ĆWICZENIE

Przypomnij sobie znane ci dzieła literackie bądź filmy odnoszące się do rusyfikacji i germanizacji Polaków pod zaborami. O jakich problemach dotyczących ludność polską opowiadają?

Społeczeństwo polskie pod zaborem pruskim podjęło wiele inicjatyw mieszczących się w programie pracy organicznej. Rozwijało także działalność gospodarczą, korzystając z możliwości, jakie dawało funkcjonowanie w obrębie gospodarki niemieckiej. W Wielkopolsce działała od lat 40. XIX w. spółka handlowa **Bazar**, której siedziba w **Poznaniu** odgrywała ważną rolę w życiu gospodarczym, towarzyskim i politycznym Polaków z zaboru pruskiego. Powstawały banki spółdzielcze udzielające kredytów oraz zachęcające do oszczędzania. Działalność

instytucji i stowarzyszeń gospodarczych pozwalała na rozwój inicjatyw przemysłowych i poprawę sytuacji gospodarstw rolnych.

W Wielkopolsce prężnie rozwijało się rolnictwo. Przeważały tu gospodarstwa należące do ziemian oraz zamożnych chłopów. Nie występowało rozdrobnienie ziemi na małe gospodarstwa chłopskie, jak na terenie Królestwa Polskiego i Galicji. Nowoczesne metody uprawy i użycie maszyn rolniczych było tu bardziej rozpowszechnione niż w innych zaborach. Przyrost plonów następował szybko.

Spośród **gałęzi przemysłu najlepiej rozwijały się: spożywczy, drzewny i meblarski.** Natomiast ze względu na brak surowców słabiej rozwinął się przemysł ciężki. W regionie powstawały zakłady produkujące **narzędzia i maszyny na potrzeby rolnictwa.** Występowała silna **konkurencja ekonomiczna między Polakami i Niemcami.** Niemcy mieli wyraźną przewagę w handlu, natomiast w przemyśle i rolnictwie pozycja Polaków była bardzo mocna.

Ważnym obszarem **wydobycia węgla** oraz **ośrodkiem hutnictwa i przemysłu metalurgicznego** był **Górny Śląsk.** Jednak właścicielami zdecydowanej większości zakładów byli Niemcy.

Pomnik Hipolita Cegielskiego w Poznaniu
Hipolit Cegielski (1813–1868) był przemysłowcem, a także działaczem społecznym i dziennikarzem. Jako zwolennik pracy organicznej przez całe życie konsekwentnie realizował jej założenia. W latach 50. XIX w. stworzył prężnie rozwijającą się fabrykę narzędzi i maszyn rolniczych. Współtworzył wiele polskich instytucji gospodarczych, edukacyjnych i kulturalnych oraz zakładał polskie czasopisma.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegała polityka rusyfikacyjna i germanizacyjna.
2. Omów działania, jakie podejmowali Polacy w zaborach rosyjskim i pruskim wobec dążeń władz do ich wynarodowienia.
3. Wyjaśnij pojęcia: praca organiczna, praca u podstaw, solidaryzm narodowy.
4. Przedstaw sytuację gospodarczą w zaborach rosyjskim i pruskim.

3. Autonomia galicyjska

Geneza uzyskania przez Galicję autonomii

Sytuacja Polaków żyjących pod panowaniem Austrii uległa radykalnej zmianie w wyniku **reform** przeprowadzonych w tym państwie **w latach 60. i na początku 70. XIX w.** W zaborze austriackim swobody polityczne i narodowe były dotąd bardzo ograniczone, a władze stosowały elementy polityki germanizacyjnej. Wprowadzone zmiany **uczyniły z Galicji** jedyny obszar ziem dawnej Rzeczypospolitej, na którym polskie **życie narodowe uzyskało pełną swobodę**.

Źródłem zachodzących przemian była sytuacja całego **Cesarstwa Austriackiego**, które przeżywało kryzys. **Przebrane wojny** w 1859 r. z Francją i Królestwem Sardynii (Piemontem) i w 1866 r. z Prusami uświadomiły rządzącym, że państwo austriackie wymaga wzmocnienia poprzez

daleko idące reformy. Zaczęli oni szukać **porozumienia z elitami politycznymi poszczególnych narodów monarchii**, gdyż zdali sobie sprawę, że centralistyczne rządy silnej ręki już się nie sprawdzają. Państwo to miało charakter **wielonarodowościowy**, a Niemcy austriaccy stanowili zaledwie 1/4 jego ludności. Lojalność pozostałych narodowości można było uzyskać, jedynie udzielając im praw obywatelskich i narodowych.

Pierwsze reformy zaczęto wprowadzać na początku lat 60., natomiast **w 1867 r.** zawarto **ugodę z Węgrami** – drugim pod względem liczebności narodem monarchii. Od tego czasu Cesarstwo Austriackie **przekształciło się w Austro-Węgry** – dwuczłonowe państwo połączone wspólnym monarchą, armią i polityką zagraniczną, ale o oddzielnych parlamentach i rządach. Miało ono charakter monarchii parlamentarnej. **W części austriackiej**, do której należała Galicja, system był jak na ówczesne czasy liberalny i dawał duże uprawnienia polityczne oraz swobody narodowe ludności. Skomplikowana ordynacja wyborcza zapewniała jednak przewagę warstwom zamożniejszym.

Cesarz Franciszek Józef I na portrecie autorstwa Franza Xavera Winterhaltera (czytaj: franca ksawera wynterhaltera), 1873 r.

Franciszek Józef był cesarzem austriackim od 1848 do 1916 r.

Rząd austriacki od początku lat 60. szukał też porozumienia z przedstawicielami społeczeństwa polskiego. W efekcie długich targów narodziły się zasady **autonomii galicyjskiej**, ustalone szczegółowo w latach 1867–1873. **Polacy uzyskali decydujący głos w sprawach wewnętrznych Galicji**. Rusinom (Ukraińcom), którzy stanowili 40% ludności kraju, pozostawiono niewielką możliwość udziału w decyzjach politycznych i podstawowe swobody narodowe. Polacy uzyskali ponadto bardzo poważne wpływy w rządzie i parlamencie austriackim w Wiedniu. Bywali ministrami, a nawet premierami Austrii.

Polskie życie narodowe w Galicji

Dzięki autonomii galicyjskiej został odwrócony proces germanizacji życia publicznego. W administracji, sądownictwie i szkolnictwie język niemiecki zastąpiono polskim i w mniejszym stopniu ukraińskim. Urząd namiestnika Galicji znalazł się w rękach Polaków. Ważną instytucją stał się galicyjski **Sejm Krajowy** we Lwowie, który funkcjonował od 1861 r. Do jego uprawnień jako organu ustawodawczego należało podejmowanie decyzji między innymi w kwestiach rolnictwa, kultury, robót publicznych, samorządu i szkolnictwa na terenie Galicji.

Siedziba galicyjskiego Sejmu Krajowego we Lwowie na zdjęciu z końca XIX w.

Wybory do Sejmu Krajowego nie miały demokratycznego charakteru. Ordynacja wyborcza zapewniała przewagę reprezentantom ziemiaństwa i bogatego mieszczaństwa. Dlatego też nadzór nad sprawami galicyjskimi sprawowali **politycy konserwatywni** reprezentujący te warstwy społeczne. Ukształtowały się dwie grupy: stańczyków i podolaków. **Stańczykom** (konserwatystom krakowskim) przewodziła grupa wybitnie wykształconych historyków i publicystów. **Podolacy** (konserwatyści wschodniogaliccy) różnili się od stańczyków bardziej zachowawczym stanowi-

skiem w sprawach społecznych (zwłaszcza jeśli chodzi o stosunki na wsi) i niechęcią do szukania porozumienia z Ukraińcami. Obie formacje konserwatywne były przeciwne procesom demokratyzacji systemu politycznego. W Galicji udało się to, na co

bezsukutecznie liczyli konserwatyści w pozostałych zaborach, czyli ugoda z rządzącymi. Władze przekonały się, że Polacy są im potrzebni.

Tablica pamiątkowa na ul. Krupniczej w Krakowie poświęcona Michałowi Bobrzyńskiemu – politykowi konserwatywnemu, namiestnikowi Galicji w latach 1908–1913

Michał Bobrzyński (1849–1935) był polskim historykiem oraz działaczem konserwatywnym związanym ze stańczykami. Współtworzył tzw. krakowską szkołę historyczną. Duże znaczenie miały jego *Dzieje Polski w zarysie* wydane w 1879 r. Zasłużył się dla rozwoju polskiej oświaty, pełniąc w latach 1891–1902 funkcję wiceprezesa Rady Szkolnej Krajowej. Jako namiestnik Galicji podjął starania o porozumienie z ukraińskim ruchem narodowym.

Juliusz Kossak, *Wjazd cesarza Franciszka Józefa do Krakowa*, 1880 r.

Porozumienie zawarte z władzami austriackimi, dzięki któremu Galicja uzyskała szeroką autonomię, powodowało, że w społeczeństwie polskim przeważała postawa lojalności wobec monarchii. Konserwatyści we wszystkich zaborach głosili ideę trójlojalizmu. Zakładała ona pogodzenie się z brakiem niepodległości i wierność Polaków rozdzielonych między trzy zabory wobec tych monarchów, pod których panowaniem przyszło im żyć. Tylko w zaborze austriackim postawa taka przyniosła oczekiwane rezultaty – uzyskanie praw narodowych. W pozostałych zaborach nie powstrzymała rusyfikacji i germanizacji.

W Galicji polskie szkolnictwo miało swobodę rozwoju, jakiej brakowało w pozostałych zaborach. Nadzór nad oświatą sprawowała ważna instytucja autonomiczna – Rada Szkolna Krajowa. Spolonizowała ona i **rozbudowała sieć szkół średnich** oraz seminariów nauczycielskich. Długo natomiast zaniedbywała niższe szczeble edukacji. W 1900 r. w Galicji analfabeci stanowili około 60% społeczeństwa. Dynamicznie rozwijało się szkolnictwo wyższe, w tym dwa **uniwersytety: Jagielloński** w Krakowie i **Lwowski**. Szkoły wyższe oraz średnie odgrywały wielką rolę nie tylko dla Polaków z Galicji. Uczyła się w nich także młodzież przyjeżdżająca z innych zaborów, która unikała w ten sposób skutków rusyfikacji i germanizacji.

W Galicji ukazywała się bardzo różnorodna tematycznie polska prasa, wydawano liczne książki, działało wiele teatrów i muzeów. W Krakowie i we Lwowie tworzyli najwięksi malarze i pisarze epoki **Młodej Polski**. W krakowskim Teatrze Miejskim wystawiano między innymi sztuki **Stanisława Wyspiańskiego** podejmujące aktualne problemy narodowe. Działo się to w okresie, gdy w pozostałych zaborach polska kultura i język były zwalczane.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Wspomnienia Alfreda Wysockiego – dziennikarza i dyplomaty w służbie Austro-Węgier, a po 1918 r. niepodległej Polski

Moje pokolenie nie pamiętało już szkół niemieckich i [...] szpicli, węszących wszędzie zdradę i spisek, ciężkiego więzienia Spilbergu, brania do wojska na dwanaście lat i powszechnego zakazu używania języka polskiego w każdym najniższym nawet urzędzie.

Chodziłem już do szkoły polskiej. Wprawdzie historia Polski była przedmiotem nieobowiązkowym [...], ale uczono jej na podstawie źródeł polskich [...].

Czytywało się dzienniki polskie, a cenzura ich była dość łagodna, leczył lekarz polski, sędzia polski sądził, teatr polski nas bawił. Obchodziliśmy wszystkie święta narodowe, cóż więc dziwnego, że zacierała się w nas młodych, [...] świadomość, że się jest poddanym obcego państwa, i że nie Polsce tylko jemu służyć się musi.

A. Wysocki, *Sprzed pół wieku*, Kraków 1974, s. 28–29.

ĆWICZENIE

Wymień zmiany w położeniu narodowym Polaków w Galicji, które opisał autor cytowanego tekstu.

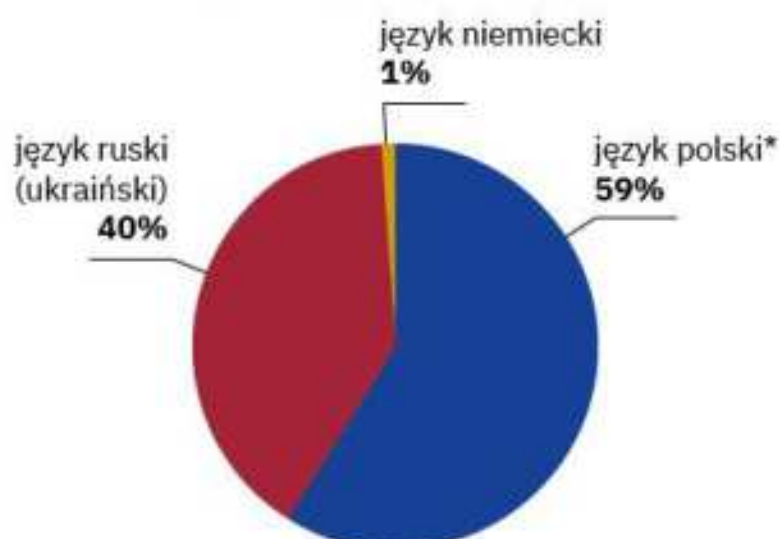

Jacek Malczewski, *Melancholia*, 1890–1894

Malczewski był jednym z najwybitniejszych malarzy polskich przełomu XIX i XX w. Urodził się w Królestwie Polskim (w Radomiu), ale od 17. roku życia, gdy rozpoczął naukę w gimnazjum w Krakowie, mieszkał w Galicji. Prezentowany obraz przedstawia artystę, z którego płótna wydobywa się kłęb postaci symbolizujących losy Polaków w trudnym dla nich XIX w.

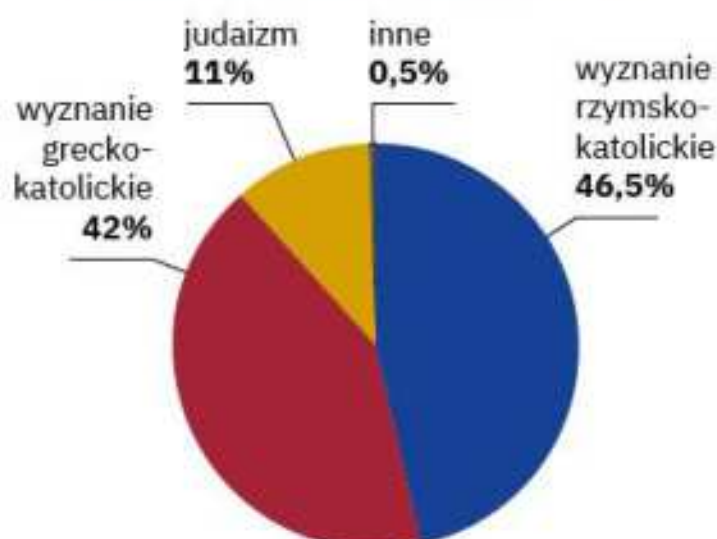
Spółeczeństwo i gospodarka Galicji

Ludność Galicji według używanego języka w 1910 r.

W spisach powszechnych w Austrii nie można było podawać języka jidysz (żydowskiego) jako domowego. Dlatego ponad 90% Żydów wskazało jako własny język polski.

Ludność Galicji według religii w 1910 r.

W życiu publicznym Galicji coraz większą rolę odgrywały kwestie narodowościowe. Narastał **konflikt między Polakami a Rusinami (Ukraińcami)**, którzy wyrażali własne narodowe ambicje. W kraju rządzonym głównie przez Polaków czuli się dyskryminowani. Posiadali jedynie ograniczoną reprezentację w Sejmie Krajowym, mieli utrudniony dostęp do urzędów, a ponadto napotykali trudności w rozwoju szkolnictwa na szczeblu średnim i wyższym. Władze Galicji nie zgodziły się na przykład nigdy na powstanie ukraińskiego uniwersytetu we Lwowie.

Znaczącą część ludności Galicji stanowili **Żydzi** (ok. 11%). Zamieszkiwali głównie w miastach. We Lwowie i w Krakowie stanowili około 30% ludności, a w niektórych mniejszych miastach Galicji Wschodniej nawet znacznie ponad połowę.

Galicja w większym stopniu niż pozostałe zabory **była obszarem rolniczym**. Większość ziemi należała do chłopów, przy czym przeważały małe gospodarstwa, co było skutkiem uwłaszczenia przeprowadzanego bez odszkodowań płaconych przez chłopów. **Wieś była przeludniona**, a szanse znalezienia pracy poza nią niewielkie. Powodowało to dużą emigrację, zwłaszcza do USA.

Wielkość produkcji przemysłowej pozostawała niewielka. W przemyśle przetwórczym najważniejszą rolę odgrywały **piwowarstwo** (browary w Żywcu i Okocimiu) i **gorzelnictwo**. Od lat 90. nabrał tempa rozwój niektórych gałęzi przemysłu wydobywczego: **górnictwo naftowe** (Zagłębie Borysławskie niedaleko Lwowa) i węgla kamiennego oraz **sol** (Wieliczka, Bochnia). W mniejszym stopniu rozwijał się **przemysł ciężki**.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, czym od lat 60. XIX w. wyróżniała się Galicja na tle pozostałych zaborów.
2. Przedstaw zasady, na których opierał się autonomiczny status Galicji w monarchii austro-węgierskiej.
3. Dlaczego, twoim zdaniem, Galicja stała się w 2. połowie XIX w. centrum polskiego życia kulturalnego i politycznego?

Wielka Synagoga w Drohobyczu na pocztówce z 1900 r. Synagoga ta została wybudowana w latach 1842–1865. Była największą świątynią żydowską w Galicji Wschodniej. W Drohobyczu urodził się w 1892 r. i spędził całe życie Bruno Schulz – polski pisarz żydowskiego pochodzenia.

4. Przemiany społeczne i ruchy polityczne na ziemiach polskich

Aleksander Gierymski, *Brama na Starym Mieście w Warszawie, 1883 r.*

Przemiany społeczne

Rozwój **cywilizacji przemysłowej**, choć na ziemiach polskich opóźniony w stosunku do Europy Zachodniej, prowadził w 2. połowie XIX w. do daleko idących zmian w relacjach społecznych. Wzrastała liczebność i znaczenie warstw związanych z tą fazą rozwoju gospodarczego: z jednej strony burżuazji, a z drugiej – robotników fabrycznych. **Burżuazja** nie tylko stawiała się elitą bogactwa i odgrywała coraz większą rolę w ekonomii, lecz także zyskiwała prestiż społeczny i angażowała się w życie publiczne. Robotnicy w tym okresie żyli w bardzo złych warunkach. Byli słabo wynagradzani (z wyjątkiem robotników wykwalifikowanych, jak kolejarze), zmuszani do pracy ponad siły, a także narażeni na wypadki w fabrykach, w których nie przestrzegano zasad bezpieczeństwa.

Coraz więcej osób wywodzących się ze wsi zamieszkiwało **w miastach** i podejmowało **pracę najemną** – w fabrykach lub jako służba domowa. **Uwłaszczenie chłopów** ułatwiło ten proces. Chłopi nie pozostawali już w bezpośredniej zależności od właścicieli ziemskich i mogli swobodnie opuszczać wieś. Część **ziemian** przeżywała po uwłaszczeniu poważne trudności związane z utratą darmowej chłopskiej siły roboczej i nieumiejętnością przystosowania się do reguł nowoczesnego gospodarowania. Jednak inni unowocześniali swoje majątki oraz stawiali je na produkcję roślin przemysłowych, które często przetwarzali we własnych zakładach przetwórczych. Bogacili się i prowadzili działalność ekonomiczną niewiele różniącą ich od burżuazji. **Wśród właścicieli ziemskich** coraz większą grupę stanowiły **osoby o innym niż szlacheckie pochodzeniu**. Byli to mieszczaństwo, Żydzi, a nawet (zwłaszcza w zaborze pruskim) bogaci chłopi.

Szlachta jako warstwa **przestała być grupą dominującą w społeczeństwie**, jak było jeszcze w 1. połowie XIX w. Wprawdzie wciąż szlacheckie pochodzenie ceniono i uważano za prestiżowe, ale wielu przedstawicieli tej grupy ubożało i musiało podejmować prace najemne. Duża część weszła w skład **inteligencji** – nowej grupy społecznej, która ukształtowała się stopniowo w XIX w. Była ona typowa dla Europy Środkowej i Wschodniej. Obejmowała przedstawicieli wolnych zawodów (adwokaci, lekarze, inżynierowie, pisarze, dziennikarze) oraz nauczycieli, duchownych, urzęd-

ników, działaczy społecznych i politycznych, oficerów armii. W warunkach braku własnej państwowości inteligencja polska przypisywała sobie szczególną rolę przewodnika narodu. Jej najbardziej aktywni przedstawiciele starali się wskazywać właściwe sposoby rozwiązywania problemów społecznych i politycznych oraz troszczyć się o przyszłość narodu. Mogli to robić zarówno poprzez propagowanie idei pracy organicznej, jak i twórczość artystyczną oraz kulturalną czy działalność polityczną.

Typowym i bardzo znaczącym dla ziem polskich zjawiskiem była **emigracja** w poszukiwaniu pracy i lepszych warunków życia. Przybrała ona **w 2. połowie XIX w. skalę masową**. Do najpopularniejszych kierunków należały Stany Zjednoczone, Kanada, Brazylia, Francja, Niemcy i Wielka Brytania. Szacuje się, że do 1914 r. ziemie zaboru pruskiego, austriackiego i Królestwa Polskiego opuściło co najmniej **3,5 miliona osób**, w tym około 2 milionów Polaków. Licznie migrowali także Ukraińcy i Żydzi.

Większość emigrujących stanowili chłopci, przede wszystkim z Galicji. Emigracja ograniczyła przeludnienie na wsi. Poza tym przesyłana przez emigrantów część zarobków umożliwiła pozostałym w kraju rodzinom spłatę długów, powiększenie gospodarstw, zakup lepszych narzędzi rolniczych, budowę domu i inne inwestycje. Wpływało to na przyspieszenie modernizacji polskiego rolnictwa i rzemiosła, a w efekcie prowadziło do przemian cywilizacyjnych. Około 30% migrujących powracało z czasem do kraju.

ĆWICZENIE

Poszukaj informacji na temat ludności żydowskiej na ziemiach polskich w 2. połowie XIX i na początku XX w. Omów przemiany zachodzące w tej społeczności. Zwróć uwagę na zjawiska asymilacji oraz na pojawienie się ruchu syjonistycznego.

Polska świadomość narodowa

Wkrótce po upadku Rzeczypospolitej u schyłku XVIII w. stopniowo zaczęły się zmieniać przekonania dotyczące tego, czym jest naród. Dotychczasowe **pojęcie narodu politycznego, utożsamianego w praktyce ze szlachtą, trudne było do utrzymania**. Przede wszystkim **utrata niepodległego państwa** oznaczała, że podstawowy dotąd wyznacznik przynależności do narodu, czyli posiadanie przywilejów i prawa decydowania o losach państwa, przestał istnieć. Ponadto już w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego i **reform Sejmu Wielkiego (1788–1792)** pojawiały się liczne głosy domagające się traktowania jako pełnoprawnych członków narodu także mieszczan, a do pewnego stopnia nawet chłopów. Wreszcie już po utracie niepodległości i pod wpływem idei **romantyzmu** pojęcie narodu zaczęto wiązać nie z przynależnością polityczną, ale z takimi cechami, jak **język i wspólna kultura**. W XIX w. właśnie takie rozumienie narodu, którym chciano objąć wszystkie warstwy społeczne, zdobyło przewagę.

W okresie zaborów poczucie polskości zachowało – obok **większości szlachty** – **duchowieństwo**. Ważną rolę w propagowaniu polskości odgrywała coraz liczniejsza **inteligencja** polska. **Burżuazja** na ziemiach polskich miała zróżnicowane pochodzenie etniczne. Polską świadomość narodową mieli nie tylko jej przedstawiciele o polskich korzeniach, lecz także wywodzący się ze społeczności żydowskiej, czasami też niemieckiej. Wśród **robotników** świadomość narodowa pojawiła się wcześniej u osób pochodzenia szlacheckiego i rzemieślniczego niż chłopskiego.

Czesław Tański, *Henryk Sienkiewicz i jego wizje*, 1905 r.

W 1905 r. Henryk Sienkiewicz otrzymał literacką Nagrodę Nobla. Choć uzyskał ją jako poddany rosyjski, odbierając nagrodę powiedział o Polsce: „Głoszono ją umarłą, a oto jeden z tysięcznych dowodów, że żyje. Głoszono ją podbitą, a oto nowy dowód, że umie zwyciężać”.

Nasilająca się w 2. połowie XIX w. polityka rusyfikacyjna i germanizacyjna zaborców, poza jednostkowymi wypadkami, nie osiągnęła celu wynarodowienia Polaków. Przeciwnie – budziła w nich opór, a w efekcie poczucie szczególnej wartości tych cech, które odróżniały ich od narodów panujących: własnego języka, religii, obyczajów. **Rozwojowi świadomości narodowej** sprzyjała też działalność powstających partii politycznych oraz organizacji kulturalnych i oświatowych. Dużą rolę w rozbudzaniu uczuć patriotycznych odgrywał Kościół katolicki. Mniej wykształceni, często niepiśmienni członkowie społeczeństwa polskiego właśnie od księży mogli dowiedzieć się o tradycjach narodowych i znaczeniu ich obrony. Zwłaszcza w Galicji, która cieszyła się swobodami, odbywały się liczne uroczystości i pielgrzymki patriotyczne.

Najlicniejszą na ziemiach polskich grupą społeczną byli **chłopi**. Proces kształtowania świadomości narodowej rozpoczął się w tej warstwie najpóźniej i postępował najwolniej. **W połowie XIX w.** polską tożsamość narodową mieli chłopi **jedynie w zaborze pruskim**. Stało się tak, ponieważ wcześniej nastąpiło tam uwłaszczenie, a przyjęte zasady jego przeprowadzenia spowodowały rozwój licznych zamożnych gospodarstw chłopskich. W efekcie dawna niechęć między chłopami a szlachtą, dla której musieli dotąd odrabiać pańszczyznę, stosunkowo szybko została zastąpiona współpracą. W 2. połowie XIX w. pojawił się ponadto wspólny wróg – Kulturkampf i polityka germanizacyjna. Na skutek prześladowania języka i religii polska świadomość narodowa budziła się także na obszarach, które nie należały przed rozbiorami do Rzeczypospolitej. Tak było zwłaszcza **na Górnym Śląsku**, gdzie znaczna część ludności mówiła w języku polskim.

W Królestwie Polskim, aż do ostatnich dekad XIX w., tylko nieliczni chłopcy mieli poczucie świadomości narodowej. Świadczy o tym obojętność większości z nich wobec powstania styczniowego, a często też współpraca z władzami carskimi przeciw powstańcom. Dopiero uwłaszczenie, które zmniejszyło niechęć chłopów do dworu, oraz dyskryminacja języka polskiego i religii katolickiej doprowadziły do budzenia się poczucia wspólnoty i kształtowania polskiej świadomości narodowej. Natomiast na ziemiach zabranych chłopcy najczęściej uważali się po prostu za „tutejszych”, mieli różne (najczęściej ruskie) pochodzenie etniczne.

W Galicji w okresie autonomii świadomość narodowa chłopów stopniowo wzrastała w wyniku rozwoju szkolnictwa, wysiłku części inteligencji i duchowieństwa oraz działalności partii ludowych, a później ruchu narodowego.

Na przełomie XIX i XX w. **proces kształtowania się nowoczesnego narodu polskiego** osiągnął już decydujący etap. W pełni zakończył się po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r.

Nowoczesne partie polityczne

Druga połowa XIX w. była w Europie okresem rozwoju **nowoczesnych partii politycznych**. Tak działo się również na ziemiach polskich, gdzie sytuację komplikował jednak fakt podziału społeczeństwa polskiego między trzech zaborców. Politycy musieli funkcjonować w ramach różnych systemów ustrojowych, co więcej – w Rosji zakładanie partii politycznych było aż do 1905 r. nielegalne. Dlatego polskie partie w zaborze rosyjskim działały w konspiracji.

Ruch ludowy

Na ziemiach polskich ruch polityczny reprezentujący interesy **ludności chłopskiej** narodził się **najwcześniej w Galicji**. Jego początki wiążą się z działalnością **księdza Stanisława Stojalowskiego**. Od 1875 r. wydawał on pisma dla chłopów, w których dawał im wskazówki, jak dobrze gospodarować na roli, a także domagał się od władz polepszenia sytuacji materialnej chłopów oraz demokratyzacji prawa wyborczego. Pisał też o polskiej historii i starał się wzbudzać wśród mieszkańców wsi świadomość narodową.

Maria Wysłouchowa – działaczka społeczna i oświatowa, jedna z organizatorek ruchu ludowego w Galicji

Małżonkowie Bolesław i Maria Wysłouchowie podjęli działalność na rzecz ludności chłopskiej w Galicji w latach 80. Od 1889 r. wydawali pismo „Przyjaciel Ludu”. Zachęcali w nim chłopów do udziału w życiu politycznym i głosowania na własnych kandydatów, zgodnie z hasłem „chłopcy wybierają chłopą”. Pismo to stało się później organem prasowym Polskiego Stronnictwa Ludowego.

Pierwsza chłopska partia polityczna – **Stronnictwo Ludowe** – powstała dopiero w **1895 r.** Domagała się między innymi obniżenia podatków, stworzenia warunków do rozwoju ludowej oświaty i kultury, pomocy dla chłopskiej spółdzielczości oraz powołania instytucji kredytujących rolników. Żądała także demokratyzacji ordynacji wyborczej – przyznania prawa głosu osobom, które były go pozbawione z powodu niskiego statusu majątkowego. W 1903 r. partia zmieniła nazwę na **Polskie Stronnictwo Ludowe**. W 1913 r. doszło w PSL-u do rozłamu – wyłonił się **PSL „Piast”** skłonny do współpracy z rządzącymi Galicją konserwatystami. Na jego czele stanął **Wincenty Witos**.

W Królestwie Polskim ruch ludowy powstał dopiero na początku XX w. Natomiast w zaborze pruskim nie wyłonił się w ogóle jako samodzielna siła polityczna. Powodem tego był brak poważnego konfliktu chłopów z ziemiaństwem i popularność idei solidaryzmu narodowego.

Ruch socjalistyczny

Pierwszym wybitnym organizatorem polskiego ruchu socjalistycznego był **Ludwik Waryński**. Działał w zaborze rosyjskim, ale miał też kontakty z polskimi socjalistami w Galicji. W **1882 r.** z jego inicjatywy powstała w **Warszawie** Międzynarodowa Socjalno-Rewolucyjna Partia Proletariat. Już przy pierwszej próbie zorganizowania strajku robotników jej przywódcy zostali aresztowani. Pozostali na wolności członkowie partii przyjęli strategię organizowania zamachów na przedstawicieli carskiej administracji. Kolejne aresztowania sprawiły, że partia w 1886 r. przestała istnieć.

Dalszy rozwój organizacyjny ruchu robotniczego doprowadził do ukształtowania **dwóch odrębnych, rywalizujących ze sobą nurtów**. Jeden z nich tworzyli zwolennicy rewolucji i obalenia systemu kapitalistycznego, przeciwni walce o sprawy narodowe. Członkowie drugiego byli zwolennikami połączenia walki o poprawę warunków życia robotników z przygotowaniami do walki o niepodległość Polski.

Kluczowe znaczenie dla rozwoju polskiego ruchu socjalistycznego miał **zjazd** zaangażowanych w niego działaczy, który odbył się w **Paryżu w 1892 r.** Zainicjował on powstanie rok później w **zaborze rosyjskim Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS)**. Działała ona nielegalnie. Jednym z jej współtwórców, który wkrótce uzyskał pozycję przywódcy partii, był **Józef Piłsudski**. Partia w swoim programie wysuwała na pierwszy plan walkę o niepodległość Polski. Organizowała również strajki i demonstracje, aby wywalczyć poprawę warunków pracy robotników, podnieść wynagrodzenia i skrócić dzień pracy.

Józef Piłsudski (1867–1935) na zdjęciu z 1905 r.

W Galicji legalną działalność podjęła Polska Partia Socjalno-Demokratyczna Galicji i Śląska Cieszyńskiego (**PPSD**), a w zaborze pruskim – **PPS zaboru pruskiego**, która miała jednak minimalne wpływy w społeczeństwie.

Działacze, którzy nie zgadzali się z niepodległościowym programem PPS, założyli w 1893 r. **Socjaldemokrację Królestwa Polskiego**. Wśród jej celów znalazły się wspólne z robotnikami rosyjskimi obalenie caratu na drodze rewolucji i utworzenie państwa socjalistycznego. Przywódcami ugrupowania byli **Julian Marchlewski** oraz **Róża Luksemburg**. Partia nie rozwinęła szerszej działalności, a w 1895 r. została rozbita w wyniku aresztowań. W 1900 r. pojawiła się na nowo, już pod nazwą Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy (**SDKPiL**). Jednym z jej najaktywniejszych działaczy był **Feliks Dzierżyński**. Partia ta cieszyła się mniejszym poparciem w społeczeństwie niż PPS, głównie z powodu odrzucenia przez jej działaczy idei walki o niepodległość Polski.

Ruch narodowy

Pod koniec lat 80. XIX w. na emigracji oraz wśród inteligencji i młodzieży na ziemiach polskich zaczęło pojawiać się coraz więcej głosów krytycznych wobec tych, którzy niepodległość Polski odsuwali w odległą przyszłość. Lojalizm konserwatystów nazywano zdradą interesów narodowych, a program pracy organicznej pozytywistów uznano za niewystarczający. W 1893 r. powstała w Warszawie tajna **Liga Narodowa**, której najwybitniejszym działaczem i ideologiem okazał się **Roman Dmowski**. Stała się ona ośrodkiem kierowniczym rozbudowującego się szybko **obozu narodowego**. W 4 lata później powstała w jego ramach konspiracyjna partia działająca w Królestwie Polskim – **Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne**. Pojęcie **narodowa demokracja**, w skrócie **endecja**, stało się popularną nazwą całego obozu politycznego.

Program endecji stawiał na pierwszym miejscu interes narodu polskiego. Jego pozycję miało wzmocnić **rozbudzenie świadomości narodowej ludu**. Jednocześnie kładziono nacisk na **solidaryzm narodowy** – rozbieżne interesy grup społecznych musiały ustępować przed dobrem ogółu. Dlatego endecja za niebezpieczne dla sprawy polskiej uznawała te partie, które skupiały się na problemach jednej klasy społecznej (zwłaszcza robotniczej). Pierwszoplanową rolę przypisywali narodowcy **walce na płaszczyźnie gospodarczej i kulturalnej z obcymi**, przede wszystkim z Niemcami i Ukraińcami, z czasem też z Żydami.

Karta tytułowa *Myśli nowoczesnego Polaka* Romana Dmowskiego

W *Myślach nowoczesnego Polaka* (wyd. pierwsze z 1903 r., na zdjęciu wydanie z 1904 r.) Dmowski przedstawił wizję narodu jako wspólnoty połączonej duchową więzią, łączącej człowieka nie tylko ze współczesnie mu żyjącymi rodakami, lecz także z przeszłymi i przyszłymi pokoleniami.

Rewolucja lat 1905–1907 w Królestwie Polskim

W latach 1904–1905 Rosja prowadziła wojnę z Japonią. Klęski ponoszone w tej konfrontacji oraz trudności gospodarcze, które przeżywało państwo carów, spowodowały wzrost niezadowolenia jego mieszkańców. **22 stycznia 1905 r.** pokojowa **demonstracja w Petersburgu** została ostrzelana przez wojsko. Wydarzenie to przeszło do historii pod nazwą **krwawej niedzieli**. Stało się ono początkiem **rewolucji w imperium rosyjskim**, która trwała ponad 2 lata. Zakończyła się wprawdzie opanowaniem wystąpień rewolucyjnych przez carat, jednak spowodowała ograniczone ustępstwa władz. W Rosji wprowadzono podstawowe wolności obywatelskie, pozwolono na działalność partii politycznych oraz utworzono parlament. Jego izba niższa – zwana Dumą Państwową – była wyłaniana w wyniku wyborów i miała uprawnienia ustawodawcze.

Wojna spowodowała **wzrost aktywności** działających nielegalnie **w Królestwie Polskim partii robotniczych**: PPS i SDKPiL. Coraz częściej organizowano **strajki i manifestacje**. Nowością było ochranianie demonstracji robotniczych przez uzbrojonych bojowców. W listopadzie 1904 r. atakujący manifestantów żołnierze i policjanci rosyjscy po raz pierwszy zostali ostrzelani z rewolwerów przez

Bojowiec PPS strzelający do policjanta, rysunek zamieszczony w 1908 r. w socjalistycznym piśmie „Robotnik”

grupę bojową PPS, utworzoną przez Piłsudskiego. W 1905 r. wystąpienia się nasiliły. Największe rozmiary przybrały w Warszawie, Zagłębiu Dąbrowskim, a zwłaszcza **w Łodzi**, gdzie było wiele ofiar śmiertelnych. W listopadzie **w Królestwie wprowadzono stan wojenny**, a wojsko rosyjskie przystąpiło do tłumienia aktywności rewolucyjnej. Rok 1906 przyniósł mniej wystąpień o charakterze masowym. Aktywna była natomiast ciągle PPS, a zwłaszcza jej **Organizacja Bojowa** dokonująca zamachów na urzędników carskich i posterunki policji.

W wystąpieniach rewolucyjnych i strajkach szczególną aktywnością wykazywali się robotnicy oraz uczniowie szkół średnich i studenci. Brali w nich udział również chłopci. **Robotnicy** domagali się poprawy warunków pracy oraz podwyżek. **Młodzież szkolna i akademicka** żądała przywrócenia **języka polskiego** w nauczaniu i odstąpienia władz od policyjnych metod ścisłego kontrolowania szkolnictwa. Władze rosyjskie nie były skłonne do większych ustępstw. Zgodziły się tylko na zakładanie szkół prywatnych. Młodzież kontynuowała więc strajki i **bojkot rosyj-**

skiej szkoły. Zarówno podczas wystąpień robotniczych, jak i studenckich pojawiały się postulaty demokratyzacji państwa rosyjskiego i swobód dla Królestwa. **Chłopi** domagali się prawa do tworzenia na wsi szkół, stowarzyszeń i spółdzielni oraz żądali języka polskiego w szkolnictwie i urzędach.

Endecja zasadniczo sprzeciwiała się rewolucji. Popierała postulaty dotyczące praw języka polskiego i demokratyzacji systemu politycznego. Działania socjalistów uważała jednak za szkodliwe i zbyt skoncentrowane na interesach jednej klasy społecznej. Konflikt między polskimi stronnictwami politycznymi przybrał bardzo ostrą formę. Pomiędzy bojowcami związanymi z endecją a bojowcami PPS i innych ugrupowań socjalistycznych dochodziło do starć, w których zginęło ponad 300 z nich.

Upadek rewolucji w Rosji w 1907 r., nasilające się represje carskie oraz narastające zniechęcenie i brak wiary w sens dalszej walki doprowadziły do zakończenia zrywu rewolucyjnego w Królestwie Polskim. **Niektóre wywalczone swobody zostały jednak zachowane.** Nadal mogły funkcjonować partie polityczne i odbywały się wybory do parlamentu rosyjskiego. Większa była swoboda działalności społecznej. Dopuszczono w ograniczonym stopniu język polski w szkolnictwie państwowym i zezwolono na rozwój polskiego szkolnictwa prywatnego.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jakie najważniejsze zmiany zaszły w społeczeństwie polskim w 2. połowie XIX w.
2. Porównaj cele działań ruchu ludowego, socjalistycznego i narodowego.
3. Jaką rolę w polskim życiu społecznym i politycznym odegrały twoim zdaniem wydarzenia rewolucji z lat 1905–1907?

5. Świat w epoce industrializacji i imperiów kolonialnych

Gospodarka i technologie ery przemysłowej

Rewolucja przemysłowa została zapoczątkowana w 2. połowie XVIII w. w **Wielkiej Brytanii**, która także w XIX w. pozostawała największą potęgą przemysłową świata. Uprzemysłowienie obejmowało stopniowo kolejne kraje **Europy Zachodniej** (szczególnie Niemcy, Holandię, Belgię i Francję), a także **Stany Zjednoczone Ameryki**. USA w końcu XIX w. prześcignęły Brytyjczyków pod względem wielkości produkcji przemysłowej.

W XIX w. nieustannie **wzrastało znaczenie maszyn** w wydobywaniu, produkcji i komunikacji. Pierwsza połowa stulecia to okres coraz bardziej wszechstronnego wykorzystania **silników parowych**. Jako źródło energii zaczęto też stosować nowoczesną **turbinę wodną**. Pod koniec stulecia nauczono się wykorzystywać **elektryczność**, zaczęto także używać **silników spalinowych**. Udoskonalono **maszyny tkackie**, wprowadzano **tokarki i frezarki do obróbki metalu**. Nastąpił wielki wzrost zapotrzebowania na **węgiel**. Na coraz większą skalę wykorzystywano też **żelazo i stal** używane do produkcji maszyn rolniczych i przemysłowych, szyn kolejowych i lokomotyw, mostów czy śrub okrętowych. Gałęziami przemysłu, które najbardziej się rozwijały, były: **przemysł tekstylny, wydobywczy, hutniczy i maszynowy**, a pod koniec wieku – **chemiczny**.

Wraz z **przenoszeniem się mieszkańców wsi do miast** w poszukiwaniu pracy szybko wzrastała liczba ludności ośrodków przemysłowych i portowych oraz stolic państw. W 1900 r. największe miasto świata – **Londyn** – liczyło 6,5 miliona mieszkańców (na początku XIX w. był to niespełna milion).

Wzrost produkcji przemysłowej sprawiał, że szybko rozwijał się **masowy transport**. Ważną rolę odgrywały **szlaki wodne**, w związku z czym rozbudowywano sieci kanałów i śluz oraz porty śródlądowe i morskie. W 1. połowie XIX w. na szlakach dalekomorskich przeważały jeszcze żaglowce, wypierane jednak w drugiej połowie stulecia przez **statki z napędem parowym**. W **1838 r.** pierwszy parowiec przepłynął **Atlantyk**, zapoczątkowując regularne rejsy pasażerskie do Ameryki.

Przełomowe znaczenie dla **transportu lądowego** miały narodziny nowej jego formy – **kolei**. Pierwsza linia kolejowa powstała w Anglii w 1825 r. Prawdziwy rozwój kolejnictwa w Europie i USA rozpoczął się **w latach 40**. Kolej nie tylko ułatwiała podróżowanie, lecz także miała kluczowe znaczenie dla dostaw surowców do fabryk oraz żywności do rozwijających się miast. Była też niezwykle ważna ze względów militarnych (możliwość szybkiego przemieszczania oddziałów wojska). Na przełomie XIX i XX w. w napędzie lokomotyw kolejowych, a jeszcze częściej **miejskich tramwajów**, zaczęto wykorzystywać **elektryczność**.

Współczesna rekonstrukcja parowozu „Rocket” według konstrukcji George’a Stephensona (czytaj: dżordża stiwnsona) z 1829 r.

Stephenson założył pierwszą na świecie fabrykę parowozów (1823 r.) i zbudował pierwszą linię kolejową. Jego projekt lokomotywy „Rocket” wygrał konkurs, jaki ogłoszono w związku z budową linii kolejowej Liverpool-Manchester (czytaj: liwerpul-manczester). Kolej otwarto w 1830 r. Stephenson ciągle ulepszał swoją konstrukcję, aż uzyskał rekordową jak na tamte czasy prędkość 48 km/h.

Zapowiedzią kolejnej rewolucji w transporcie było skonstruowanie **benzynowego silnika spalinowego**. Dzięki temu w latach 80. XIX w. pojawiły się pierwsze **samochody i motory**. Wynalazki te były dziełem konstruktorów niemieckich. Masowa produkcja samochodów rozpoczęła się w 1. dekadzie XX w. Wtedy też w powietrze wzniosły się pierwsze **samoloty** – w 1903 r. odbył się lot Amerykanów – **braci Wright** (czytaj: rajt).

W zakresie przekazywania informacji przełomowe znaczenie miało wynalezienie **telegrafu elektromagnetycznego** przez Amerykanina **Samuela Morse'a** (czytaj: mor-sa). Wynalazca ten opracował także alfabet telegraficzny oparty na systemie kropek i kresek. Linie telegraficzne zaczęto budować na dużą skalę w 2. połowie XIX w. W latach 70. Brytyjczyk **Aleksander Bell** skonstruował **telefon** – urządzenie, na które jeszcze na przełomie XIX i XX w. mogli sobie pozwolić jednak tylko nieliczni. Włoch **Gu-glielmo Marconi** (czytaj: guljelmo markoni) opracował technologię przekazywania sygnału za pomocą fal elektromagnetycznych. Dało to początek **łączności radiowej**, którą wykorzystywano początkowo na przykład do komunikowania się ze statkami morskimi.

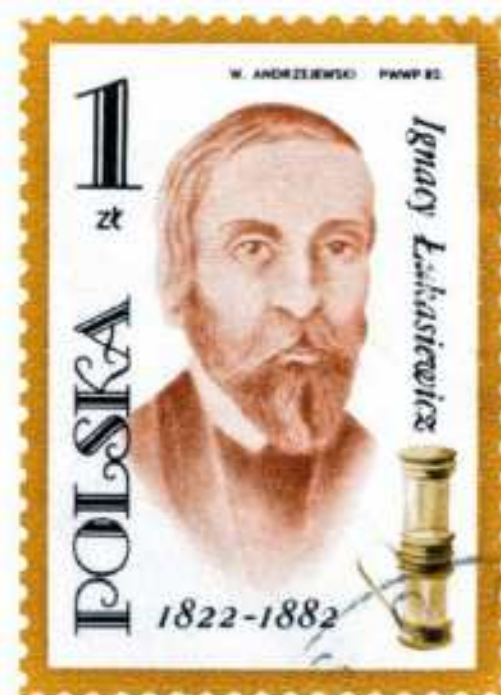
Bardzo duży wpływ na codzienne życie ludzi miały nowe źródła światła wykorzystywane we wnętrzach budynków i na miejskich ulicach. Na początku XIX w. nowością było **oświetlenie gazowe**. W połowie stulecia weszła do użytku **lampa naftowa** – wynalazek Polaka **Ignacego Łukasiewicza**. W 1879 r. Amerykanin **Thomas** (czytaj: tomas) **Edison** wynalazł **żarówkę**, a w 3 lata później zbudował w Nowym Jorku pierwszą elektrownię. Pod koniec XIX w. w większych miastach upowszechniło się oświetlenie elektryczne nie tylko w prywatnych domach, lecz także na ulicach. Dotychczasowe źródła sztucznego światła były drogie i mało wydajne w porównaniu z elektrycznością. Dlatego jej wprowadzenie zmieniło porządek dnia wielu ludzi – pory snu, pracy lub rozrywki w mniejszym stopniu zależały od nadchodzącej nocy.

Ignacy Łukasiewicz i wynaleziona przez niego lampa naftowa na polskim znaczku pocztowym, 1982 r.

W 1853 r. Łukasiewicz – aptekarz i wynalazca z Galicji – dokonał destylacji ropy naftowej, a następnie skonstruował lampę naftową. Jeszcze w tym samym roku jego wynalazek zastosowano podczas nocnej operacji w szpitalu we Lwowie. W kilka lat później Łukasiewicz założył pierwszą na świecie kopalnię ropy naftowej w Bóbrce koło Krosna.

Reklama samochodów amerykańskiej firmy Oldsmobile (czytaj: oldsmobajl) w czasopiśmie „Scientific American”, 1904 r.

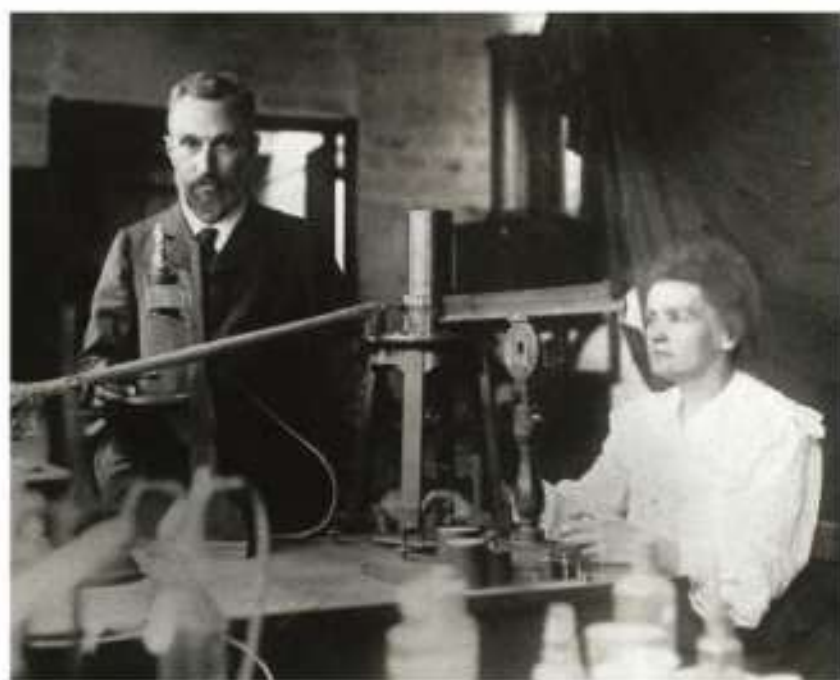

Plakat reklamujący wystawę światową w Paryżu w 1889 r.

Od połowy XIX w. najnowsze wynalazki i osiągnięcia w zakresie technologii prezentowano na wystawach światowych. Pierwszą zorganizowano w 1851 r. w Londynie. W 1889 r. z okazji wystawy w Paryżu wzniesiono symbol epoki stali – wieżę Eiffla (czytaj: ajfla). Konstrukcja budziła kontrowersje, gdyż uważano, że szpeci ona miasto.

Pierwsza żarówka Thomasa Edisona na amerykańskim znaczku pocztowym, wyemitowanym z okazji 50. rocznicy wynalazku

Pierre Curie i Maria Skłodowska-Curie w swoim laboratorium, ok. 1904 r.

Na przełomie XIX i XX w. do najważniejszych osiągnięć w nauce należały badania nad promieniotwórczością. Wielkie zasługi mieli w tej dziedzinie Polka Maria Skłodowska-Curie i jej mąż, Francuz Pierre Curie, którzy prowadzili badania w Paryżu. Polska uczona dwukrotnie otrzymała Nagrodę Nobla – w 1903 r. wspólnie z mężem za opracowanie teorii promieniotwórczości, a w 1911 r. samodzielnie, za wydzielenie czystego radu i badanie właściwości chemicznych pierwiastków promieniotwórczych.

Rewolucji przemysłowej towarzyszył postęp w **rolnictwie**. Nastąpił wzrost plonów roślin i produkcji zwierzęcej. Było to możliwe dzięki wielu udoskonaleń wprowadzanym w gospodarstwach. Pojawiły się **nowe rasy** bydła mlecznego i mięsnego, trzody chlewnej oraz owiec powstające w wyniku krzyżowania i selekcji zwierząt. Upowszechniła się uprawa **ziemniaków**, które często ratowały biedniejsze grupy społeczne przed głodem. Na dużą skalę zaczęto używać w rolnictwie **nawozów** naturalnych, a z czasem mineralnych (sztucznych). Korzystano z nowoczesnych **plugów i bron żelaznych**. Przechowywanie żywności przez dłuższy czas i jej transport ułatwił wynalazek konserwowania produktów w puszkach – **konserwach** – z ocynkowanej blachy.

Przyczyny przyśpieszenia europejskiej ekspansji kolonialnej

Dziewiętnastowieczny kolonializm miał wiele źródeł. Bardzo istotne były **przyczyny gospodarcze** związane z rozwojem przemysłu i masowej produkcji. Posiadanie kolonii dawało dostęp do niezbędnych surowców oraz taniej siły roboczej. Zapewniało też szersze rynki zbytu. Stwarzało wielkie możliwości dla rozwoju handlu. Ważną rolę grały **czynniki społeczne**. Kolonie dawały okazję do robienia błyskotliwych karier w służbie cywilnej i wojskowej. Przybysze z Europy znajdowali tu często możliwość szybszego realizowania ambicji i bogacenia się, niż było to możliwe w ich krajach.

Dla najsilniejszych państw zdobywanie kolonii stało się sposobem na zapewnienie sobie **mocarstwowej pozycji**. Ułatwiała rozwój ekonomiczny kraju, a także przynosiła korzyści militarne. Niektóre kolonie były ważne **pod względem strategicznym** – ich położenie geograficzne umożliwiało ochronę szlaków handlowych i wcześniej uzyskanych cennych gospodarczo nabytków. Kolonie ponadto symbolizowały potęgę państwa na arenie międzynarodowej i stanowiły źródło dumy narodowej. Kolonializm był wspierany przez bardzo popularną wówczas **ideologię „misji białego człowieka”**, który miał przynosić cywilizację „dzikim”. Poczucie wyższości wśród Europejczyków panowało powszechnie.

Łatwość, z jaką państwa europejskie zajmowały olbrzymie obszary Azji i Afryki, wynikała przede wszystkim z ich **przewagi gospodarczej i militarnej**. Europejczycy w czasie podbojów napotykali wielokrotnie państwa przeżywające kryzys bądź zarządzane w przestarzały sposób. Na niektórych obszarach Afryki miejscowa ludność nie wytworzyła w ogóle struktur państwowych. Dzięki rozwojowi nauki i techniki w XIX w. Europejczycy dysponowali znacznie lepszymi środkami komunikacji oraz nowoczesnym uzbrojeniem: okrętami wojennymi, artylerią, szybkostrzelnymi karabinami, a pod koniec wieku karabinami maszynowymi.

Imperia kolonialne

Wielka Brytania opanowała do końca XIX w. około **25% lądów na kuli ziemskiej**, zamieszkałych przez niemal 25% ludności świata. Największymi obszarami uzależnionymi przez Brytyjczyków jeszcze przed XIX w. były: Kanada, Australia i Indie. **Kanada** jako pierwsza uzyskała w 1867 r. status **dominium**, co oznaczało daleko idącą niezależność. **Australia** stanowiła początkowo kolonię karną – zsyłano tam wyrokiem sądowym skazańców. Jednak wraz ze wzrostem osadnictwa uzyskała samorząd, a na początku XX w. i ona stała się dominium.

Dominium – kolonia brytyjska mająca szeroką autonomię, przekształcająca się powoli w niezależne państwo.

Indie ze względu na bogactwa, jakich dostarczały, nazywano „perłą w koronie brytyjskiej”. Podporządkowała je **Kompania Wschodnioindyjska** – założona przez Anglików handlowa spółka akcyjna. W połowie XIX w. wybuchło powstanie żołnierzy indyjskich służących w armii Kompanii, zwanych sipajami (czytaj: s-ipajami). Po krwawym stłumieniu powstania sipajów rząd brytyjski przejął administrację nad Indiami z rąk Kompanii.

Ozdobna mapa ukazująca imperium brytyjskie, 1886 r.

Mapa miała propagandowy charakter – służyła wystawianiu brytyjskiego kolonializmu. W jej górnej części umieszczono słowa: „wolność”, „braterstwo”, „federacja”. Postać kobieca – alegoria Wielkiej Brytanii – siedzi na kuli ziemskiej. Wokół ukazano przedstawicieli skolonizowanych ludów, brytyjskich kolonizatorów i egzotyczne zwierzęta.

W Azji Brytyjczycy opanowali w 2. połowie XIX w. **Birmę i Półwysep Malajski** oraz uzależnili **Syjam** (Tajlandię). Zdobyli **wpływy w Afganistanie oraz w Persji** (Iranie), gdzie musieli rywalizować o dominację z Rosjanami.

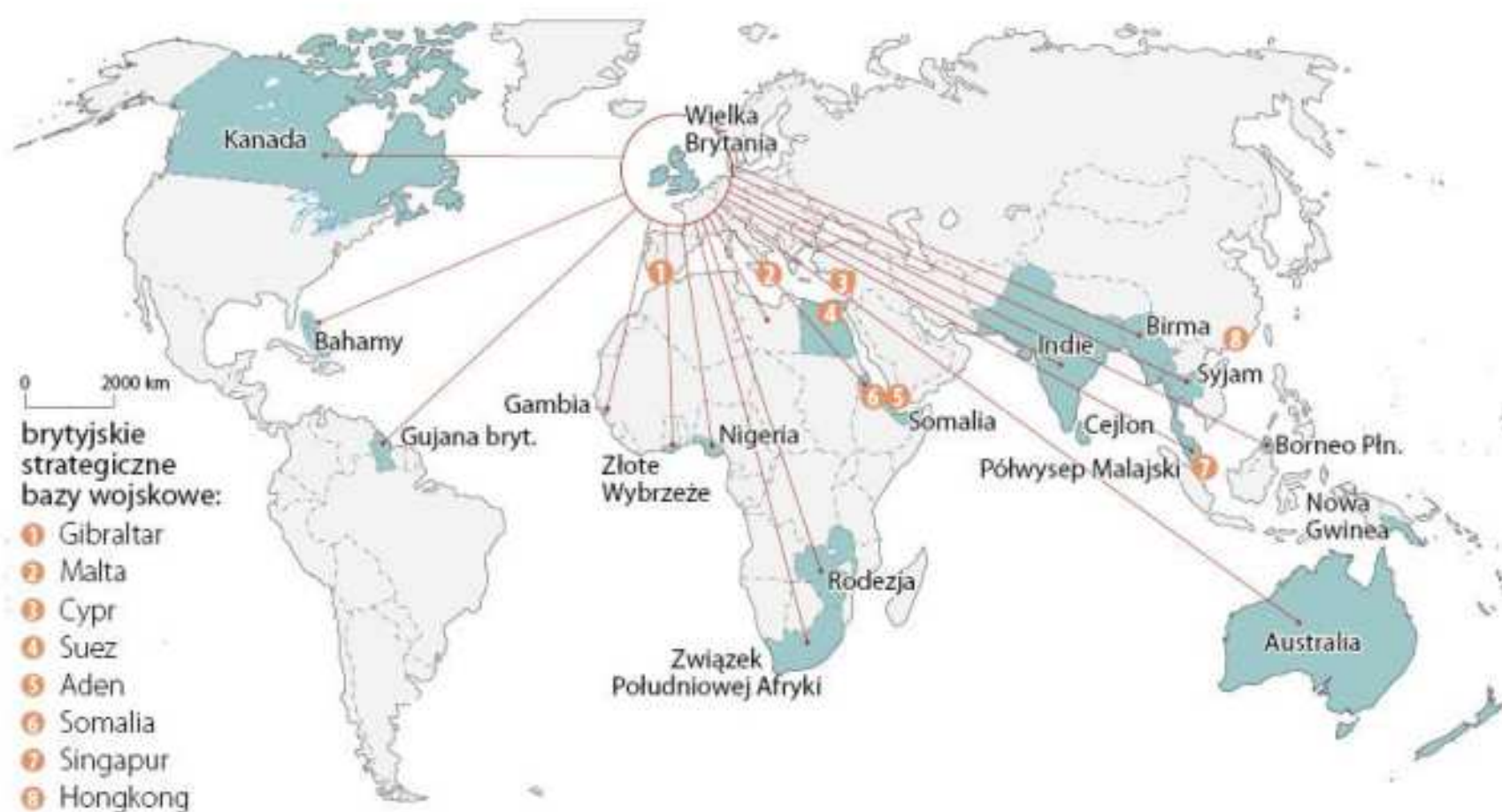
W Afryce Brytyjczycy dążyli do opanowania **Egiptu** od momentu, gdy na terytorium tego kraju powstał w **1869 r. Kanał Sueski** zapewniający szybkie połącze-

nie z Indiami. W latach 80. udało im się przejąć kontrolę nad Kanalem i całym krajem, choć formalnie pozostał on w składzie imperium tureckiego. Egipt nie stał się brytyjską kolonią, lecz **protektorem**. Inne mocarstwa szybko wymusiły na Wielkiej Brytanii podpisanie układu o wolności żeglugi na Kanale.

Protektorat – typ kolonii, na czele której stał miejscowy władca dysponujący własną administracją i wojskiem, ale całkowicie uzależniony od mocarstwa kolonialnego.

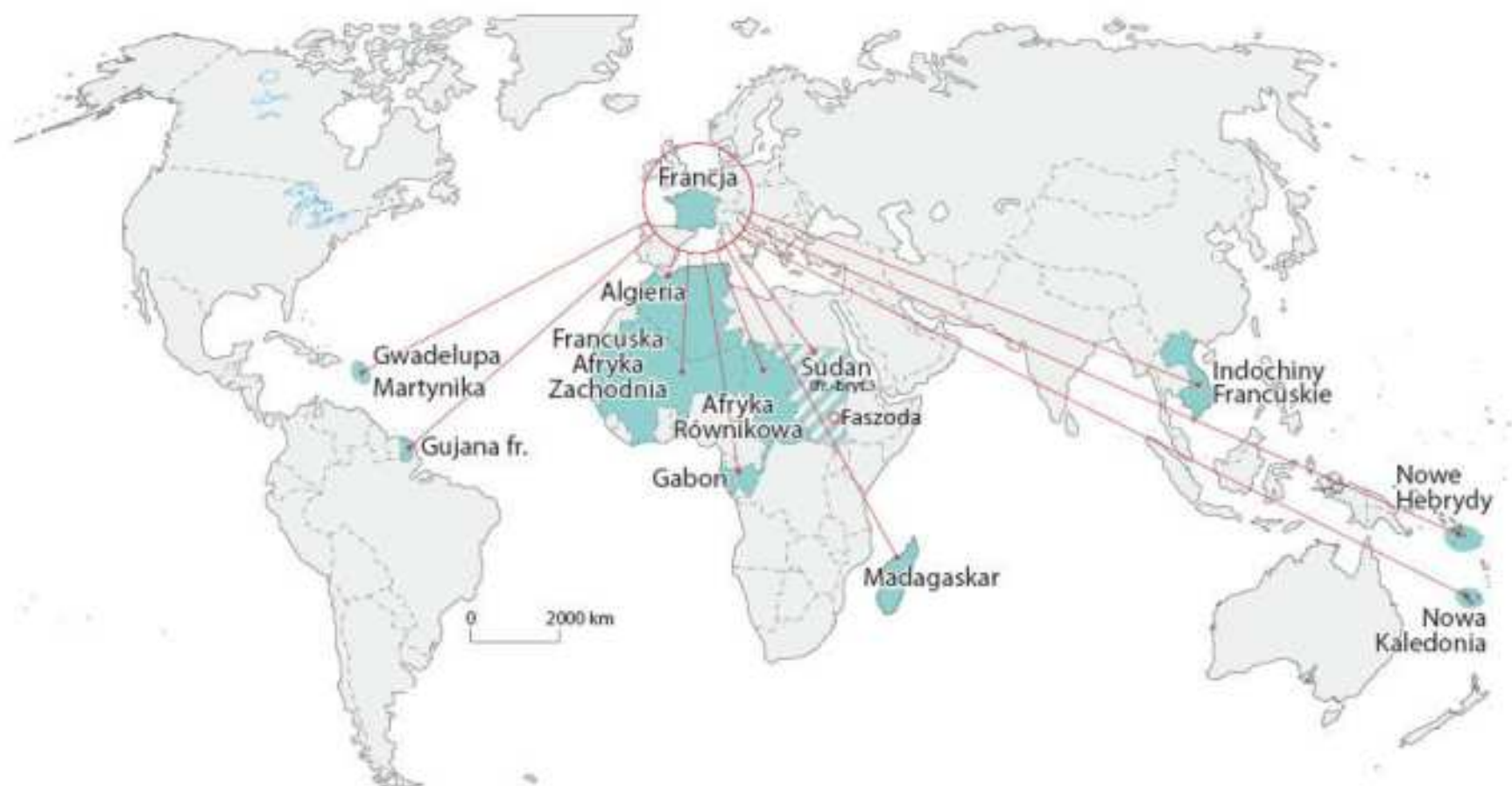
Zainteresowanie Brytyjczyków budziły tereny na południu Afryki, cenne ze względu na złoża złota i diamentów. W trakcie XIX w. podporządkowywali je sobie stopniowo. Wciąż jednak poza zasięgiem ich rządów pozostawały republiki rządzone przez **Burów**, czyli potomków holenderskich i niemieckich osadników, którzy osiedlali się tu w XVII i XVIII w. **W latach 1899–1902** Brytyjczycy stoczyli z nimi zaciętą wojnę. W jej efekcie zawładnęli republikami i ze wszystkich swoich posiadłości na tym obszarze utworzyli w 1910 r. **Związek Południowej Afryki**.

Brytyjskie imperium kolonialne na początku XX w.

Drugie pod względem wielkości imperium kolonialne stworzyła w XIX w. **Francja**. W **Afryce obejmowało ono zachodnią i środkową część kontynentu**. Najważniejszą kolonią była tu początkowo **Algieria**. Choć jej podbój nastąpił już w połowie wieku, Francuzom nie udawało się w pełni podporządkować miejscowej ludności, która wzniesła powstania. Pod koniec XIX w. Francuzi opanowali **Madagaskar** leżący na południowy wschód od kontynentu i ustanowili nad nim protektorat.

W Azji cennym gospodarczo nabytkiem były **kraje Półwyspu Indochińskiego: Wietnam i Kambodża**, które Francuzi opanowali do lat 80. XIX w. Uzyskali wkrótce także **Laos**, więc utworzyli z tych krajów **Indochiny Francuskie**.

Francuskie imperium kolonialne na początku XX w.

Francuski major Jean-Baptiste Marchand (czytaj: żan-batist marszą) na czele wojsk kolonialnych w Afryce w latach 90. XIX w. na ilustracji prasowej z epoki

Stare imperia kolonialne, czyli Hiszpania i Portugalia, w XIX w. **utraciły większość posiadłości** zdobytych w poprzednich stuleciach. Kolonie tych państw w Ameryce Południowej wywalczyły niepodległość jeszcze w 1. połowie wieku. Natomiast Holandia umocniła w tym czasie swoje panowanie nad niemal całą Indonezją.

Późno, za to z wielkimi ambicjami imperialnymi, do rywalizacji o kolonie włączyli się Niemcy i Włosi, którzy dopiero w 2. połowie XIX w. stworzyli zjednoczone państwa. **Cesarstwo Niemieckie** musiało się zadowolić niezbyt atrakcyjnymi ekonomicznie nabytkami w Afryce i wśród małych wysp azjatyckich. **Włochy** uzyskały początkowo jedynie niewielkie terytoria w Afryce, gdyż ich **próba podboju Etiopii** zakończyła się militarną klęską. Dopiero tuż przed I wojną światową zdobyły Trypolitanie (dzisiejsza Libia). Także mała, ale silna gospodarczo **Belgia** miała swoje kolonie. Największą z nich było **Kongo**.

Stany Zjednoczone nie chciały jawnie brać udziału w kolonizacji, ponieważ same były kiedyś kolonią. Zaczęły jednak

uzależniać od siebie gospodarczo państwa leżące w basenie Morza Karaibskiego. W wyniku wojny z Hiszpanią w końcu XIX w. uzyskały **protektorat nad Kubą** oraz leżącym w Azji Południowo-Wschodniej archipelagiem **Filipin**.

Rosja nie prowadziła ekspansji zamorskiej, **kontynuowała** jednak **podbój terenów w Azji**, leżących wzdłuż jej granic. Natomiast opanowane przez siebie tereny w Ameryce Północnej – **Alaskę** – **sprzedała Stanom Zjednoczonym**. Wkrótce okazało się, że są to tereny zasobne w złoto i ropę naftową.

Chiny wprawdzie nie utraciły niepodległości, ale stały się **zależne** od światowych mocarstw, które wydzieliły na ich terenie strefy swoich wpływów gospodarczych. **Japonia** nie tylko nie stała się ofiarą kolonizacji, lecz także w wyniku reform sama była zdolna do ekspansji. Na przełomie XIX i XX w. **zwyciężyła w dwóch wojnach: z Chinami i Rosją**. Udało jej się zdobyć **Tajwan** oraz **Koreę**.

Uczestnicy chińskiego powstania bokserów skierowanego przeciwko cudzoziemskiej dominacji w Chinach – na fotografii z epoki

Powstaniem bokserów nazwano wystąpienie ludowe przeciwko cudzoziemcom oraz panującej dynastii, które miało miejsce w latach 1899–1901. Nazwa wiąże się ze sztukami walki trenowanymi przez członków tajnego stowarzyszenia „Pięść w imię sprawiedliwości i pokoju”, które zainicjowało rebelię. Została ona stłumiona w wyniku interwencji mocarstw: Wielkiej Brytanii, Francji, Niemiec, Austro-Węgier, Włoch, Rosji, USA i Japonii.

Następstwa kolonizacji

W XIX w. terenem europejskiej kolonizacji były przede wszystkim Afryka i Azja. W Afryce w przededniu I wojny światowej jedynymi niepodległymi państwami pozostały Liberia i Etiopia. Świat wydawał się poddany wyłącznie interesom Europy i w mniejszym stopniu Stanów Zjednoczonych. Jedna trzecia ludności świata została podporządkowana jako ludy kolonialne.

Kolos rodyjski – karykatura przedstawiająca brytyjskiego polityka i finansistę zaangażowanego w przedsięwzięcia kolonialne w Afryce – **Cecila Rhodesa** (czytaj: sesila rołdsa) z czasopisma satyrycznego „Punch”, 1892 r.

Rhodes postulował utworzenie pasa posiadłości brytyjskich od Egiptu po południowy kraniec kontynentu afrykańskiego. Rysunek nawiązuje do jego koncepcji budowy linii kolejowej i telegraficznej między Kairem a Kapsztadem. Linie telegraficzną udało się zbudować, a kolejową – jedynie częściowo.

Na zdobytych przez Europejczyków terenach zostały zakłócone procesy rozwoju społecznego i kulturalnego zamieszkałych tam ludów. **Utraciły one niezależność i stały się przedmiotem eksploatacji ekonomicznej.** Przybysze wprowadzali obce miejscowym tradycjom zwyczaje oraz nowe elementy życia gospodarczego i społecznego. Często prowadziły one do **unowocześnienia życia**, poprawy opieki medycznej i higieny czy rozwoju szkolnictwa. Powstawały nowoczesne porty i linie kolejowe. Z instytucji wprowadzanych przez Europejczyków korzystali głównie oni sami, jednak pewna część ludności podporządkowanej także mogła odczuć poprawę warunków życia. Dla innych tubylców przekształcenia okazywały się zmianami na gorsze, choćby wtedy, gdy tracili dotychczasowe źródła utrzymania. Na przykład w Indiach nastąpił kryzys rzemiosła i tradycyjnego rolnictwa, co prowadziło do **zubożenia sporej części ludności.** Tragicznym rezultatem kolonizacji, od jej początków na przełomie XV i XVI w., pozostawały zniewolenie i śmierć wielu członków podbijanych i eksploatowanych społeczności.

Pod koniec XIX w. pozostawało już niewiele terenów nieskolonizowanych. Imperia kolonialne zaczynały coraz gwałtowniej rywalizować ze sobą o ostatnie niepodbite tereny lub planowały odebranie zdobyczy rywalom. Kolonializm stawał się w ten sposób **jednym z głównych źródeł konfliktów międzynarodowych** i zapowiadał możliwość wojny na niespotykaną dotąd skalę.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegał postęp technologiczny w XIX w. Zastanów się, jaki wpływ wywierał on na gospodarkę i życie codzienne ludzi.
2. Wymień najważniejsze kolonie państw europejskie w XIX w.
3. Omów korzyści, jakie Europejczycy odnosili z posiadania kolonii i najważniejsze następstwa ekspansji kolonialnej.
4. Poszukaj informacji o tym, jak w krajach skolonizowanych wyglądały relacje między kolonizatorami a ludnością skolonizowaną. Przygotuj krótkie wystąpienie.

III

I WOJNA ŚWIATOWA

1. Geneza i wybuch I wojny światowej

Formowanie się wrogich bloków polityczno-militarnych w Europie

Od czasu zakończenia wojny prusko-francuskiej z lat 1870–1871 (która przypieczętowała zjednoczenie Niemiec) w Europie panował pokój. Spory między mocarstwami, mające podłoże **ekonomiczne** i **polityczne**, pozostawały jednak codziennością. Udawano się je zażegnywać na drodze dyplomatycznej, ale prawdopodobieństwo wojny rosło. Sprzeczności interesów najwyraźniej dawały o sobie znać w **koloniach**. W Europie obszarem, na którym wiele państw starało się umocnić swoje wpływy, był **Półwysep Bałkański**. Rywalizacja mocarstw wzmogła się na początku XX w. **Wysoko uprzemysłowione państwa** dążyły do zapewnienia swoim gospodarkom źródeł surowców oraz rynków zbytu. Kierowały się też ambicjami umocnienia swojego międzynarodowego prestiżu. Od dawna trwał ponadto **wyścig zbrojeń**. Na przygotowania wojenne przeznaczano ogromne środki, jednak nie zdawano sobie sprawy, jak wielką skalę może przybrać nadciągająca wojna. Narastająca wrogość w relacjach międzynarodowych miała też podłoże **ideologiczne** – związane z nasilaniem się **postaw nacjonalistycznych**.

Wyścig zbrojeń – narastający proces zbrojenia się dwóch wrogich sobie państw bądź grup państw w celu zdobycia przewagi militarnej nad przeciwnikiem. Polega na zwiększaniu i unowocześnianiu zasobów posiadanego uzbrojenia, tak aby nadążyć za postępami rywala w tej dziedzinie bądź go prześcignąć.

Europejskie mocarstwa szukały sojuszników, w efekcie czego ukształtowały się stopniowo **dwa przeciwstawne bloki polityczno-militarne**. Ich powstanie doprowadziło z czasem do wybuchu konfliktu zbrojnego na niespotykaną dotąd skalę – I wojny światowej.

Najpierw w **latach 1879–1882** został zawiązany sojusz **Niemiec, Austro-Węgier i Włoch** określany jako **trójprzymierze**. Przyczyną zbliżenia Niemiec i Włoch była wspólna polityka zmierzająca do pozyskania kolonii, zwłaszcza w Afryce, kosztem Wielkiej Brytanii i Francji. Z kolei Austro-Węgry czuły się zagrożone rosnącymi wpływami Rosji na Bałkanach i potrzebowały sojusznika do jej powstrzymania. Niemcy budowały wokół siebie blok państw, które pomogłyby im w budowaniu mocarstwowej pozycji.

Proces formowania się drugiego z sojuszy – **trójp porozumienia** – przebiegał znacznie wolniej. Działo się tak, gdyż między państwami, które ostatecznie go utworzyły:

Wielką Brytanią, Francją i Rosją, wiele było kwestii spornych i rozbieżnych interesów. Rywalizacja w koloniach groziła nawet wybuchem wojny między nimi. Z czasem konflikty utraciły znaczenie wobec **zagrożenia**, jakie stanowiła zwłaszcza dla Francuzów i Brytyjczyków **rosnąca gospodarcza i militarna potęga Niemiec**. Francuzi zdawali sobie sprawę, że sami są zbyt słabi, aby powstrzymać niemiecką ekspansję. Nie pogodzili się również z utratą Alzacji i części Lotaryngii, która nastąpiła w 1871 r. po ich klęsce w wojnie z Prusami. Zamierzali w sprzyjającej sytuacji międzynarodowej odzyskać te tereny. Brytyjczycy obawiali się realizacji **niemieckich planów rozbudowy floty wojennej**. Utrzymywana przez Brytyjczyków dotąd dominacja na morzach i oceanach stanowiła dla nich gwarancję bezpieczeństwa i możliwości czerpania zysków z imperium kolonialnego. Poza tym zagrożona była brytyjska pozycja ekonomiczna, gdyż przemysł Niemiec stawał się dla produkcji Wielkiej Brytanii coraz groźniejszym konkurentem.

Niemiecki okręt podwodny (U-Boot) z załogą

Zaprezentowany okręt to typ SM U-3, który wszedł do użycia w 1909 r. i był wykorzystywany podczas I wojny światowej.

W latach **1892–1894** sojusz zawarły Francja i Rosja, a w **1904 r.** uczyniły to Francja i Wielka Brytania. Kolejnym etapem kształtowania się trójporozumienia był traktat Wielkiej Brytanii z Rosją w **1907 r.** Sojusz ten stał się możliwy, gdyż Rosja po niedawnych, kompromitujących klęskach w wojnie z Japonią przestała być uważana przez Brytyjczyków za państwo zagrażające brytyjskim interesom w Azji. Ponadto te kraje zawarły kompromis w sprawie obszarów, o które dotąd szczególnie rywalizowały, czyli Persji (obecnie Iranu) i Afganistanu.

Sytuacja międzynarodowa przed wybuchem I wojny światowej

Zanim wybuchł ogólnoswiatowy konflikt zbrojny, w latach **1912–1913** doszło do **dwóch wojen na obszarze Bałkanów**. W I wojnie bałkańskiej Grecja, Serbia, Bułgaria i Czarnogóra – mające poparcie Rosji – pokonały Turcję. W II wojnie bałkańskiej to Bułgaria stała się przedmiotem ataku swoich dotychczasowych sojuszników, a także Rumunii oraz Turcji, która się z nimi chwilowo związała. W efekcie wojen bałkańskich **Turcja straciła prawie wszystkie posiadłości leżące w europejskiej części swojego państwa**. Bułgaria nie tylko nie utrzymała zdobyczy uzyskanych po pierwszej z wojen, lecz także utraciła na rzecz Rumunii część pierwotnego terytorium. W tej sytuacji **Turcja i Bułgaria** stały się nieprzejednanymi wrogami pozostałych państw bałkańskich wspieranych przez Rosję. **Przyłączyły się** więc do jej rywali zgrupowanych w **trójpřzymierzu**.

Kocioł bałkański – brytyjski rysunek satyryczny z 1912 r.

Europejscy przywódcy starają się zapanować nad konfliktami na Bałkanach, które mogły stać się zarzewiem wojny w Europie.

Natomiast **Włochy** w ostatnich latach przed wybuchem I wojny światowej zaczęły odchodzić od współpracy z Niemcami i Austro-Węgrami. Uznały, że więcej mogą zyskać na porozumieniu z Wielką Brytanią i Francją. Państwa te zaakceptowały zajęcie przez Włochów należącej dotąd do Turcji Libii, która w 1912 r. stała się włoską kolonią. Zmiana polityki przez Włochów oznaczała początek faktycznego rozpadu trójprzymierza w jego dotychczasowym kształcie.

W odniesieniu do **sojuszu Niemiec, Austro-Węgier oraz Turcji i Bułgarii** podczas I wojny światowej przyjmuje się określenie (związane z ich położeniem geograficznym): **państwa centralne**. Z kolei na określenie **państw trójporozumienia oraz innych, które później się z nim związały**, używa się pojęcia **ententa**. Nazwa ta pochodzi od określenia sojuszu brytyjsko-francuskiego z 1904 r. – *entente cordiale* (czytaj: ątąt kordial, z fr. serdeczne porozumienie).

Wybuch I wojny światowej

Zamach na arcyksięcia Franciszka Ferdynanda na ilustracji z włoskiej gazety z epoki

Do wybuchu wojny bezpośrednio doprowadziła **śmierć następcy tronu Austro-Węgier, arcyksięcia Franciszka Ferdynanda, w zamachu z 28 czerwca 1914 r.** Zabójstwa dokonano **w Sarajewie** – stolicy Bośni i Hercegowiny (dawnej prowincji tureckiej, okupowanej, a następnie przyłączonej do Austro-Węgier). Zamach zorganizowała tajna organizacja skupiająca miejscowych Słowian dążących do przyłączenia tego kraju do Serbii. Zamachowcy mieli powiązania z serbskim wywiadem.

Blisko miesiąc po zamachu **Austro-Węgry**, zachęcane przez Niemcy, **wystosowały wobec Serbii ultimatum**. Groziły jej wojną, jeśli nie wyrzeknie się pretensji do Bośni i nie doprowadzi do ukarania osób zamieszanych w zamach sarajewski. Niemcy i Austro-Węgry wiedziały, że Serbia może uzyskać wsparcie Rosji. Aby umocnić swoją pozycję na Bałkanach, były gotowe jednak zaryzykować zbrojny konflikt w Europie.

Rząd serbski odrzucił tylko jeden z punktów ultimatum, który oznaczałby, że Serbia wyrzeka się suwerenności. **Austro-Węgry** uznały to za wystarczający powód, by

wypowiedzieć Serbii wojnę. Uczyniły to **28 lipca 1914 r.** W odpowiedzi na zagrożenie serbskiego sojusznika mobilizację swoich wojsk rozpoczęła Rosja. **Niemcy** zażądały jej odwołania, a gdy to nie nastąpiło, **1 sierpnia 1914 r. wypowiedziały Rosji wojnę.** System istniejących sojuszy polityczno-militarnych spowodował, że w następnych dniach w konflikt zbrojny zostały wciągnięte kolejne mocarstwa: **Francja i Wielka Brytania.**

ĆWICZENIE

Czy twoim zdaniem wybuchu I wojny światowej można było uniknąć? Uzasadnij swoją opinię.

Brytyjczycy przystąpili do wojny po tym, jak **Niemcy wkroczyli na terytorium Belgii**, mimo że była ona państwem neutralnym. Dowódcy armii niemieckiej realizowali w ten sposób plan zakładający obejście silnych umocnień francuskich znajdujących się na niemiecko-francuskiej granicy. Niemcy uważali, że rzucając większość swoich sił na front zachodni, rozgromią w ciągu kilku tygodni Francuzów i wejdą do Paryża. Takie ustalenia zawarto w **planie wojny błyskawicznej.** Po pokonaniu Francji mogliby przerzucić wojska na front wschodni przeciwko Rosji, która w ich przekonaniu nie była w stanie szybko zgromadzić sił zagrażających państwu niemieckiemu.

Realizacja niemieckich planów wydawała się bliska sukcesu, jednak ostatecznie **się nie powiodła.** Zbyt słaba koncentracja niemieckich wojsk na prawym skrzydle frontu spowodowała, że siły francuskie i belgijskie wspierane przez korpus brytyjski zdołały wycofać się i nie dopuścić, mimo dużych strat, do przerwania linii frontu. Niemcy w obawie przed Rosją, która przeprowadziła mobilizację szybciej niż tego się spodziewano, przerzucili część swoich sił z frontu zachodniego na wschodni. To dodatkowo osłabiło ich armię nacierającą od północy na Paryż. Miesiąc po rozpoczęciu działań wojennych wojska francuskie przeszły do **kontrofensywy.** W **bitwie nad rzeką Marną** powstrzymały nieprzyjaciela, co ostatecznie udaremniło Niemcom realizację planu wojny błyskawicznej.

Niemieccy żołnierze jadący na front

Napis na wagonie brzmi „Z Monachium przez Metz do Paryża”.

IS YOUR HOME WORTH FIGHTING FOR?

IT WILL BE TOO LATE TO FIGHT WHEN THE ENEMY IS AT YOUR DOOR

so **JOIN TO-DAY**

Brytyjski plakat propagandowy zachęcający do wstąpienia do wojska

Napis na plakacie brzmi „Czy twój dom jest wart tego, by o niego walczyć? Będzie za późno na walkę, gdy wróg stanie u twoich drzwi. Przyłącz się więc dziś”.

Francuskie taksówki i autobusy gotowe do przewiezienia francuskich żołnierzy na front nad Marne we wrześniu 1914 r.

Rekonstrukcja jednej z paryskich taksówek

Do transportu wojsk podczas przygotowań do kontr-ofensywy nad Marną Francuzi użyli ok. 600 paryskich taksówek. Pomogło to szybko przewieźć oddziały na front i powstrzymać niemieckie natarcie.

PYTANIA I POLECENIA

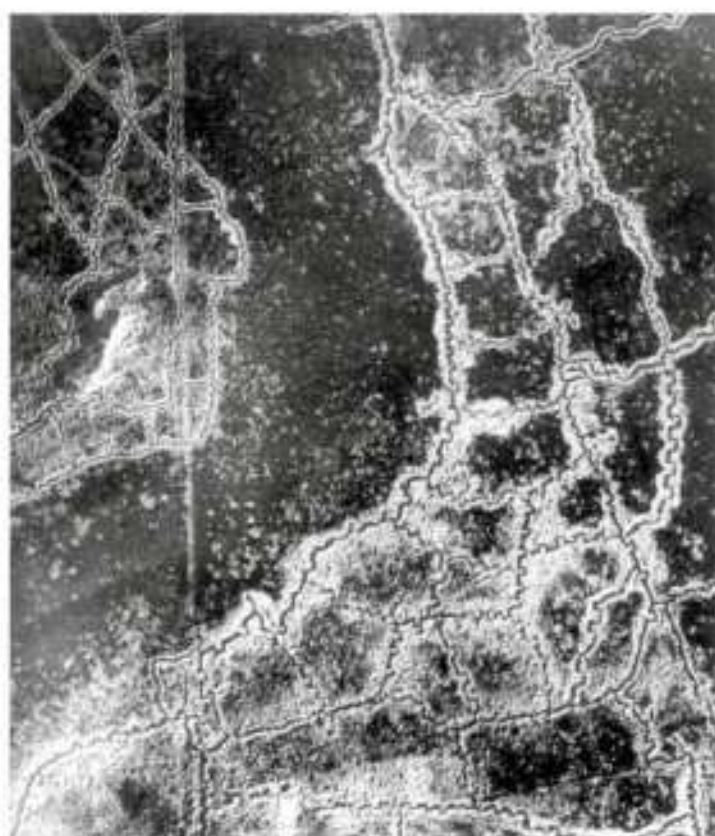
1. Przedstaw pośrednie i bezpośrednie przyczyny wybuchu I wojny światowej.
2. Wyjaśnij pojęcia: trójprzymierze, trójporozumienie, państwa centralne, ententa.
3. Wytłumacz, dlaczego nie powiódł się niemiecki plan wojny błyskawicznej na froncie zachodnim.

2. Charakter i przebieg I wojny światowej do 1917 r.

Fronty I wojny światowej

Politycy i wojskowi spodziewali się szybkiego rozstrzygnięcia militarnego. Tak działo się w poprzednich dużych konfliktach zbrojnych w Europie Zachodniej, – w wojnach prowadzonych przez Prusy w latach 1866 i 1870–1871. Jednak sposób prowadzenia wojny i stosowane uzbrojenie bardzo się od tego czasu zmieniły. Wbrew oczekiwaniom Europa wkraczała w okres **długotrwałej, wyniszczającej wojny**.

W listopadzie 1914 r. **na całym froncie zachodnim** – od granicy szwajcarskiej do Morza Północnego – działania zbrojne przybrały charakter **wojny pozycyjnej**. Wojska obu stron umocniły pozycje naprzeciwko siebie, tworząc **system okopów**, umocnień i bunkrów. Front się prawie nie przesuwał, gdyż przedarcie się przez system obrony przeciwnika było niezwykle trudne. Obrona opierała się na **ciężkiej artylerii i karabinach maszynowych**. Dostępu do przeciwnika broniły także zasieki z drutu kolczastego, czasem też pola minowe. Natarcia załamywały się zwykle na przedpolu okopów albo kończyły się zdobyciem pierwszej lub drugiej ich linii. Najczęściej kontrofensywa przeciwnika wypierała ze zdobytych umocnień chwilowych zwycięzców.

Widok lotniczy linii okopów (w lewym górnym rogu brytyjskie, na prawo od nich niemieckie) na froncie zachodnim, północna Francja

Brytyjski żołnierz w okopie w bitwie nad Sommą, lipiec 1916 r.

Gdy wojna nabrała charakteru pozycyjnej, walczące strony rozbudowywały swoje pozycje obronne. Linie frontu zachodniego wytyczały na długości ok. 800 km okopy strzeleckie z podziemnymi korytarzami, schronami, stanowiskami karabinów maszynowych i zasiekami z drutu kolczastego na przedpolu. Umocnienia składały się z co najmniej dwóch lub trzech linii, oddalonych od siebie ok. 100 m i połączonych rowami.

Jedynie użycie ogromnych sił pozwalało przeprowadzić ofensywę przesuającą linię frontu – często zaledwie o kilka kilometrów. Jednak to nie zmieniało sytuacji strategicznej obu stron. Żołnierze większość czasu spędzali w okopach. Gwałtowne i długotrwałe deszcze nierzadko zmieniały pole bitwy w niemożliwe do pokonania, grząskie bagno. Taka sytuacja trwała przez kolejne 4 lata.

Mimo wprowadzania nowych, bardziej śmiertelnych rodzajów broni i ogromnych strat w ludziach nie następował przełom w wojnie. W styczniu 1915 r. Niemcy użyli na froncie wschodnim pod Bolimowem **gazów bojowych**. Choć pierwsze próby ich wykorzystania nie były udane, w kwietniu tego samego roku

z dużą skutecznością użyto ich **pod Ypres** (czytaj: ipr) na froncie zachodnim. Wojna przybierała coraz bardziej okrutne i niszczycielskie oblicze.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Fragment dziennika francuskiego żołnierza Charles'a Delverta (czytaj: szarla delwerta) ze stycznia 1916 r.

Światła gasną. Teraz szczury i wszy pokazują, kto tu rządzi. Słysząc chrupanie, tupanie, skakanie szczurów biegnących od deski do deski, wydających z siebie ciche piski za falistą blachą stanowiącą ściany ziemianek. [...] Oprócz tego wszy i pchły zaczynają mnie kąsać. Oka absolutnie zmrużyć nie można. Około północy zapadam w przerywaną drzemkę. Podrywa mnie straszliwy huk. Ogień artyleryjski, strzały z karabinów ręcznych i maszynowych. [...] Około 1.30 cała ta kakerfonia jakby ucichła. O 2.15 zaczyna się od nowa, tym razem z przebijającą gwałtownością. Wszystko drży w posadach. [...] O 3.00 [...] wszystko znowu cichnie. Zapadam w drzemkę, aby wstać o 6.00. [...] budzenie się do życia jest także budzeniem się do nędzy egzystencji.

M. Eksteins, *Święto wiosny. Wielka wojna i narodziny nowego wieku*, tłum. K. Rabińska, Warszawa 1996, s. 173.

ĆWICZENIE

Scharakteryzuj warunki życia żołnierzy w okopach na froncie zachodnim podczas I wojny światowej.

Obsada brytyjskiego karabinu maszynowego w maskach przeciwgazowych w bitwie nad Sommą, lipiec 1916 r. Aby uchronić żołnierzy przed trującymi gazami, wyposażano ich w maski przeciwgazowe. Jednak nie były one skuteczne, gdy zastosowano nowe rodzaje gazu. Nie zawsze też żołnierze zdawali sobie sprawę z konieczności założenia maski na czas.

John Singer Sargent (czytaj: dżon singer sardżent), *Zagazowani*, 1918 r.

W sprawozdaniu dotyczącym użycia gazów bojowych przez Niemców znalazł się następujący opis: „Skoro tylko gaz dotarł do okopów i ludzie wciągnęli go kilka razy do płuc, natychmiast ujawniło się jego niszczące działanie. [...] tamował oddech w gardle, wywołując u ludzi duszenie się. [...] wszystkie wewnętrzne organy, poczynając od dróg oddechowych, kończąc na organach trawienia, męcząco paliły. Ci żołnierze, którzy więcej od innych wciągnęli do płuc śmiertelnie- go gazu, [...] wkrótce tracili przytomność i umierali. [...] U innych z gardła, nosa i uszu trysnęła krew...”.

ĆWICZENIE

Obejrzyj film dokumentalny Petera Jacksona (czytaj: pitera dżeksona) *I pozostaną młodzi* oraz dowolny film fabularny ukazujący walki i życie żołnierzy w czasie I wojny światowej. Przedstaw, w jaki sposób ukazano w nich wojnę i losy jej uczestników.

Na froncie wschodnim wojna, zwłaszcza w początkowym okresie, zachowała **charakter manewrowy**. Oznaczało to, że front nie był ustabilizowany w jednym miejscu, a operacje wojskowe prowadziły do zajmowania przez nacierających znacznych obszarów. Wojska rosyjskie, które wkroczyły do Prus, zostały przez Niemców rozbite w końcu sierpnia 1914 r. pod Tannenbergiem i zmuszone do odwrotu poza pruską granicę. W 1915 r. Niemcy i Austro-Węgry **wyparły Rosjan z Galicji** oraz z części ich własnego terytorium: **Królestwa Polskiego i Litwy**. Rosja jednak nie skapitulowała, a wojna także na froncie wschodnim przybrała w większym stopniu charakter pozycyjny. Walki pozycyjne toczyły się również na **froncie austriacko-włoskim**, który powstał po przystąpieniu w 1915 r. **Włoch do wojny po stronie ententy**.

Z głębin – amerykańska karykatura nawiązująca do zatopienia przez niemiecki okręt podwodny brytyjskiego statku pasażerskiego **Lusitania**. Lusitania została storpedowana 7 maja 1915 r. Zginęło 1198 jej pasażerów, w tym 128 obywateli amerykańskich. Wydarzenie to wzmocniło nastroje antyniemieckie w USA.

Europa podczas I wojny światowej – państwa centralne, ententa oraz państwa neutralne

Walki w 1916 i na początku 1917 r.

W 1916 r. Niemcy podjęły próbę doprowadzenia do zwycięskiego rozstrzygnięcia wojny na froncie zachodnim poprzez **wykrwawienie przeciwnika**. Liczba ludności Francji była mniejsza niż Niemiec, więc wojska francuskie miały mniejsze możliwości uzupełnienia strat. Dowództwo niemieckie liczyło na to, że brak możliwości uzupełniania szeregów armii doprowadzi Francuzów do klęski. Najkrwawszą bitwę stoczono **pod Verdun** (czytaj: werdę). Mimo że w okresie najcięższych walk między lutym a lipcem 1916 r. poległo w niej około 240 tysięcy Niemców i 225 tysięcy Francuzów, starcie to nie przyniosło rozstrzygnięcia.

Cmentarz poległych w czasie I wojny światowej pod Verdun

Francuscy żołnierze po wyjściu z okopów przygotowują się do ataku na pozycje niemieckie – bitwa pod Verdun, wiosna 1916 r.

Państwa ententy już na początku wojny nałożyły na Niemcy blokadę morską. Ponieważ nie mogli odnieść zwycięstwa na lądzie, **Niemcy rozpoczęli** w lutym 1917 r. **nieograniczoną wojnę** podwodną. Zamierzali w ten sposób odciąć brytyjską gospodarkę od zaopatrzenia w surowce i zmusić Wielką Brytanię do kapitulacji. Niemieckie łodzie podwodne atakowały bez ostrzeżenia wszelkie statki, zwłaszcza handlowe (w tym również państw neutralnych) kierujące się do portów brytyjskich, francuskich i włoskich. Zdołali początkowo zadać znaczne straty brytyjskiej flocie handlowej i sparaliżować handel między Ameryką i Europą. Zagroziło to interesom gospodarczym Stanów Zjednoczonych, więc zarówno w amerykańskim społeczeństwie, jak i w obu izbach parlamentu USA przybywało zwolenników wypowiedzenia wojny Niemcom.

W kwietniu 1917 r. Stany Zjednoczone przystąpiły do wojny przeciw Niemcom. Początkowo nie wpłynęło to w większym stopniu na przebieg działań lądowych w Europie. Amerykanie dysponowali w chwili wypowiedzenia wojny jedynie 50-tysięczną armią lądową i dopiero po upływie roku większe siły amerykańskie znalazły się na froncie zachodnim. Główny ciężar walki w 1917 r. nadal spoczywał na Brytyjczykach i Francuzach. Wśród żołnierzy panowało powszechne zmęczenie wojną. W niektórych pułkach francuskich żołnierze odmawiali nawet dalszej walki, a bunty trzeba było tłumić siłą.

Nieograniczona wojna podwodna nie zapewniła Niemcom zwycięstwa. Brytyjczycy i Francuzi zaczęli łączyć statki handlowe w **konwoje** osłaniane przez okręty wojenne uzbrojone w bomby głębinowe. W ochronie konwojów niezwykle cenna okazała się pomoc floty amerykańskiej. Ataki niemieckich okrętów podwodnych coraz rzadziej kończyły się sukcesem, a częściej ich zatopieniem. Produkcja zbrojeniowa Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Francji ciągle rosła. Natomiast **przemysł państw centralnych** w wyniku brytyjskiej blokady morskiej miał coraz większe **trudności z zaopatrzeniem w surowce** i nie był w stanie dostarczać armii takiej ilości uzbrojenia i wyposażenia jak ententa.

Specyfika I wojny światowej

Wojna, która wybuchła w 1914 r., od początku miała inny charakter niż dotychczasowe. Brały w niej udział armie o niespotykanej dotąd liczebności, dysponujące zaawansowanymi technicznie rodzajami uzbrojenia i zużywające niebywałe ilości amunicji i pocisków armatnich. Było to konsekwencją przyspieszonego w 2. połowie XIX i na początku XX w. **rozwoju nauki, techniki i produkcji przemysłowej**. Gospodarki poszczególnych krajów musiały podołać zapotrzebowaniu na wielką ilość odpowiedniej jakości broni, amunicji, mundurów, butów i żywności przeznaczonych dla wojska. Brak szybkiego rozstrzygnięcia konfliktu spowodował, że o ostatecznym zwycięstwie zadecydował **potencjał gospodarczy** walczących stron.

Niemiecki moździerz kalibru 420 mm na froncie zachodnim

Moździerz ważący 20 ton nazywano „Grubą Bertą”. Mógł wystrzelić pocisk ważący ponad tonę. Do jego załadowania był potrzebny dźwig.

Brytyjski czołg Mark I w bitwie nad Sommą, 25 września 1916 r.

Podczas ofensywy nad Sommą Brytyjczycy po raz pierwszy użyli tej nowej broni. Początkowo czołgi łatwo ulegały awarii, więc nie odegrały większej roli na polu bitwy. Jednak swoim pojawieniem się wzbudziły popłoch wśród Niemców. Pod koniec wojny Brytyjczycy dysponowali już prawie 3000 znacznie sprawniejszych czołgów.

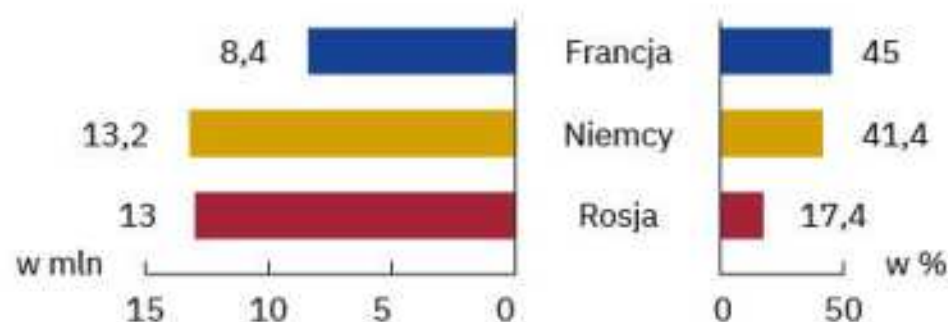
Zrzucanie bomby z pokładu samolotu podczas I wojny światowej

Najważniejszą rolę, jaką odgrywały samoloty podczas I wojny światowej, stało się wykonywanie lotów zwia-
dowczych. Ich bezpośredni udział w walce był ograniczony. Zaczęto ich jednak używać także do bombardowania przeciwnika. Na początku wojny nie istniały jeszcze urządzenia celownicze i bomby przenoszone pod skrzydłami samolotu. Zastępowały je wprawne oko i ręce strzelca, obsługującego też karabin.

Niemiecki samolot myśliwski (dwupłatowiec) Fokker, 1917/1918 r.

Na polu walki pojawiła się nowoczesna broń powstała dzięki rozwojowi techniki: karabiny maszynowe, działa o coraz większym kalibrze i zasięgu, czołgi, samoloty oraz okręty podwodne. Użycie nowoczesnej broni powodowało **ogromne straty w ludziach**. W konsekwencji do wojska powoływano niemal wszystkich mężczyzn zdolnych do udziału w wojnie. **Potencjał ludnościowy** państwa nigdy wcześniej nie odgrywał aż tak wielkiej roli. W sytuacji, gdy niemożliwe było przełamanie frontu ani stoczenie decydującej bitwy, o zwycięstwie decydowały zasoby ludnościowe i możliwości gospodarcze walczących państw.

Liczba żołnierzy zmobilizowanych w latach 1914–1918 w wybranych krajach Europy i procent męskiej populacji objętej służbą wojskową

ĆWICZENIE

Jak duże było zaangażowanie walczących stron w konflikt zbrojny?

W wojnie wzięły udział **wszystkie ówczesne potęgi gospodarcze i kolonialne** oraz wiele mniejszych krajów – łącznie ponad 30 państw leżących na wszystkich kontynentach. Konflikt zbrojny przybrał charakter **totalny**, co oznacza, że angażował wszystkie zasoby ludzkie i gospodarcze państw. Dotyczył zarówno żołnierzy na froncie, jak i **ludności cywilnej**. Była ona zaangażowana w produkcję przemysłową na potrzeby frontu. Miasta na zapleczu frontu stawały się celem ostrzału artyleryjskiego, a zdarzało się, że i bombardowania przez samoloty. Starano się w ten sposób zastraszyć cywili. Przedłużająca się wojna, zniszczenia, brak rąk do pracy w rolnictwie, a w przypadku państw centralnych blokada morską, powodowały coraz większe trudności w zaopatrzeniu w żywność. Ich następstwem była śmierć głodowa wielu mieszkańców Europy.

ĆWICZENIE

Zastanów się, jaki wpływ na sposób prowadzenia wojny miał rozwój nauki, techniki i przemysłu, który nastąpił w 2. połowie XIX i na początku XX w. Na czym polegał totalny charakter I wojny światowej?

Francuskie robotnice w fabryce zbrojeniowej w 1917 r.

COMPTES DE LA MÉNAGÈRE EN 1914	
Lait condensé (boîte) . . .	0.30
Un œuf	0.10
Un kilo de beurre . . .	3.50
» de fromage . . .	3.20
» de sucre . . .	0.65
» de chocolat . . .	2.60
» de café . . .	4.00
» de pain . . .	0.30
» de farine . . .	0.40
» de pommes de terre . .	0.10
» de riz . . .	0.60
» de haricots . . .	0.80
» de bœuf . . .	1.80
» de jambon . . .	4.00
» de poivre . . .	3.20
» de sel . . .	0.10
» de carottes . . .	0.10
Une bobine de fil . . .	0.45
(tête de cheval)	
Total . . .	38.20

COMPTES DE LA MÉNAGÈRE EN 1918	
Lait condensé (boîte) . . .	9.00
Un œuf	2.25
Un kilo de beurre . . .	65.00
» de fromage . . .	60.00
» de sucre . . .	26.00
» de chocolat . . .	92.00
» de café . . .	80.00
» de pain . . .	15.00
» de farine . . .	18.00
» de pommes de terre . .	6.50
» de riz . . .	18.00
» de haricots . . .	14.00
» de bœuf . . .	48.00
» de jambon . . .	60.00
» de poivre . . .	125.00
» de sel . . .	2.75
» de carottes . . .	2.45
Une bobine de fil . . .	14.00
(tête de cheval)	
Total . . .	555.95

Rachunki francuskiej gospodyni domowej w 1914 oraz w 1918 r.

Wojna spowodowała w państwach pogłębiającą się inflację i coraz większe trudności w zaopatrzeniu ludności w artykuły pierwszej potrzeby, zwłaszcza żywność. W jeszcze większym stopniu niż Francji dotyczyło to państw centralnych.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegała wojna pozycyjna i jakie konsekwencje miał fakt, że działania zbrojne w czasie I wojny światowej przybrały taki właśnie charakter.
2. Scharakteryzuj przebieg walk na frontach I wojny światowej do 1917 r.
3. Na podstawie materiałów źródłowych, ilustracji i ich opisów przedstaw życie żołnierzy na froncie w czasie I wojny światowej.
4. Omów przyczyny i konsekwencje przystąpienia Stanów Zjednoczonych do wojny.

3. Rewolucja w Rosji. Ostatni etap i bilans wojny

Przyczyny i przebieg rewolucji lutowej 1917 r. w Rosji

W chwili wybuchu I wojny światowej Rosja była państwem zacofanym pod względem stosunków społecznych. Gospodarka rosyjska szybko się uprzemy-

sławiła w początkach XX w., nasilało to jednak jeszcze istniejące różnice społeczne i przynosiło korzyści niewielkiej grupie osób. Ustrój Rosji, mimo istnienia od 1905 r. parlamentu, opierał się na silnej władzy cara, który w istocie mógł się nie liczyć z wolą reprezentantów społeczeństwa.

Wiec robotników w Zakładach Putiłowskich w Piotrogradzie podczas rewolucji lutowej 1917 r.

Autorytet cara Mikołaja II bardzo ucierpiał w wyniku **ponoszonych na froncie klęsk** i ogromnej liczby poległych. Gospodarka rosyjska **nie radziła sobie z zaopatrzeniem wielomilionowej armii**. Brak wiary w kompetencje monarchy, osób z jego otoczenia i ministrów, a nawet podejrzenia o zdradę dojrzewającą na dworze stawały się coraz powszechniejsze. Zła sytuacja na froncie skutkowałą wzrostem niezadowolenia wśród żołnierzy i osłabieniem ich woli walki. W miastach braki w zaopatrzeniu i drożyzna doprowadziły do **strajków robotniczych**. Przeprowadzenia reform w państwie i zmian w sposobie prowadzenia wojny oczekiwały wszystkie grupy społeczne, nawet te, które stanowiły dotąd podporę władzy carskiej.

W Piotrogradzie, jak po wybuchu wojny nazwano stolicę Rosji – Petersburg, doszło **w marcu 1917 r.** do masowych manifestacji i rozruchów. **Rozpoczęły one rewolucję lutową** (według kalendarza juliańskiego stosowanego wówczas w Rosji był to koniec lutego). Władze przystąpiły do brutalnego tłumienia wystąpień, jednak po kilku dniach wojsko odmówiło posłuszeństwa, a część oddzia-

tów (w większości nowo wcieleni rekruci – chłopci) przeszła na stronę zbuntowanych tłumów.

Szybko wytworzyły się dwa ośrodki polityczne, które miały odegrać decydującą rolę w rozwoju rewolucji. Swoją **komitet stworzyli członkowie parlamentu**. Jednocześnie powstała **Piotrogradzka Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich** kierowana przez socjalistów. Oba ośrodki porozumiały się w sprawie powołania **Rządu Tymczasowego**. W tym czasie **car Mikołaj II abdykował**. Rosja stała się republiką oraz zapowiedziano przeprowadzenie w następnym roku demokratycznych wyborów. Wprowadzono pełną swobodę działalności politycznej, zgromadzeń i wolność słowa.

Jednak rząd nie znalazł powszechnego poparcia w społeczeństwie. Rosjanie stawali się coraz bardziej niechętni dalszemu prowadzeniu wojny. Ponadto pogarszała się ich ciężka sytuacja materialna. Żołnierze chcieli wracać do domów, a chłopcy żądali ziemi. Politykom trudno było uzyskać porozumienie w sprawie przyszłości kraju. **Rząd** nie miał w swoich rękach pełni władzy, gdyż w wielu miastach bardziej liczyły się decyzje **rad delegatów** robotniczych i żołnierskich niż jego postanowienia. Taki stan rzeczy określono mianem **dwuwładzy**.

Przejęcie władzy w Rosji przez bolszewików

Włodzimierz Lenin (właśc. Uljanow; 1870–1924) podczas pobytu na emigracji w Szwajcarii w 1916 r.

Sytuacja w Rosji była bardzo niestabilna. Rząd Tymczasowy tracił zwolenników, nie mógł też mieć pewności co do armii (mimo to kontynuowano wojnę). Jednocześnie wzrastały wpływy radykalnych działaczy politycznych. Wśród nich znajdowali się też **bolszewicy**, których przygotowania do przejęcia władzy okazały się decydujące dla przyszłości kraju. Grupą tą kierował wyjątkowo zręczny strateg polityczny – **Włodzimierz Lenin**. Dzięki głoszonym hasłom **upaństwowienia ziemi należącej do wielkich właścicieli ziemskich i następnie rozdzielenia jej między chłopów oraz natychmiastowego zawarcia pokoju** bolszewicy umocnili swoją pozycję w radach delegatów. Uzyskali ponadto **kontrolę nad Gwardią Czerwoną** – uzbrojonymi formacjami tworzonymi przez robotników – i zapewnili sobie poparcie części **oddziałów wojskowych** stacjonujących w Piotrogradzie.

Bolszewicy – skrajna frakcja rosyjskich socjalistów, zmierzająca do obalenia caratu na drodze rewolucji zorganizowanej przez kadry partyjne pod hasłami obalenia systemu kapitalistycznego i przekazania władzy w ręce robotników.

7 listopada (koniec października według kalendarza juliańskiego) **1917 r.** nastąpił kierowany przez bolszewików przewrót. Stosunkowo łatwo zajęli oni najważniejsze punkty w mieście, a następnie Pałac Zimowy, który był siedzibą rządu. Tydzień później bolszewicy zwyciężyli w Moskwie i stopniowo przejmowali władzę w kolejnych miastach. **Przewrót październikowy** zapoczątkował **nowy etap rewolucji** kierowanej przez bolszewików. Moment przejęcia władzy, którą utrzymali przez ponad 70 lat, określili oni jako rewolucję październikową.

Żołnierze Czerwonej Gwardii w Piotrogradzie, październik 1917 r.

Bolszewicy nie zdecydowali się odwołać wyborów do parlamentu przygotowanych przez Rząd Tymczasowy. Zakończyły się one ich porażką. Dysponując partyjną policją (tzw. Czeka) i własnym wojskiem (Gwardią Czerwoną), rozpędzili nowo wybrane zgromadzenie już po pierwszym dniu obrad. Następnie rząd Lenina wydał **dekret o rozwiązaniu parlamentu** oraz **zdelegalizował partie polityczne** z wyjątkiem bolszewickiej.

Własną rewolucję prowadzili spontanicznie **chłopi rosyjscy**. Już po rewolucji lutowej rozpoczęły się ich wystąpienia przeciw dworom. **Dekret o ziemi** wydany przez bolszewików przekazywał w ręce chłopów ziemie należące dotąd do ziemiaństwa, a także do Cerkwi. Chłopi nie tylko przejmowali ziemię, lecz także dokonywali napaści na majątki ziemskie, grabili je i niszczyli. Bolszewicy poprzez nadanie ziemi mieszkańcom wsi chcieli zyskać ich przychylność. Jednak sukces w tej sprawie osiągnęli tylko przejściowo.

Na korzyść nowej władzy przemawiało zmęczenie społeczeństwa rosyjskiego wojną. Lenin był przekonany, że należy ją zakończyć i zająć się sprawami wewnętrznymi oraz umocnieniem zdobytej władzy. Już w grudniu 1917 r. bolszewicka Rosja podpisała **zawieszenie broni z Niemcami i Austro-Węgrami**. Jednak zawarcie traktatu pokojowego okazało się trudniejsze. Niemcy żądali od Rosji dużych ustępstw terytorialnych. Dopiero nowa ofensywa państw centralnych, przerywająca zawieszenie broni, i szybki postęp wojsk niemieckich na wschód zmusiły bolszewików do przyjęcia ciężkich dla nich warunków. **3 marca 1918 r.** podpisali **traktat pokojowy w Brześciu**. Na jego mocy bolszewicka Rosja rezygnowała na rzecz Niemiec z terytorium Królestwa Polskiego, zachodniej części

ziem białoruskich i terenów nadbałtyckich. Zaakceptowała również powstanie okupowanej i podporządkowanej Niemcom Ukrainy oraz niezależnej Finlandii.

Zawarcie pokoju pozwoliło bolszewikom umocnić władzę na opanowanych już terenach Rosji. Wprowadzony przez nich **terror** dotknął wszystkich, których uznali za zagrożenie. W miejsce demokratycznej republiki parlamentarnej, budowanej w Rosji po rewolucji lutowej, powstało państwo rządzone w sposób dyktatorski – **Rosja Radziecka**. Określenie „radziecki” (ros. „sowiecki”) odwoływało się do rad delegatów, które miały stanowić podstawę władzy bolszewików. W istocie jednak były przez nich sterowane.

Linia graniczna ustalona traktatem brzeskim z 3 marca 1918 r. oraz najdalszy zasięg okupacji niemieckiej i austro-węgierskiej na wschodzie

Rosja bolszewicka zrzekała się praw do terenów na zachód od linii granicznej.

Zakończenie I wojny światowej nie oznaczało dla Rosji pokoju. Bolszewicy („czerwoni”) toczyli nadal wyniszczającą kraj wojnę domową z siłami tak zwanych **białych generałów** – czyli tych oficerów armii rosyjskiej, którzy zorganizowali zbrojny opór przeciwko ich władzy. Bolszewicy zmagali się również z **interwencją zbrojną państw ententy**: Francji, Japonii, USA, Wielkiej Brytanii, która rozpoczęła się po zawarciu przez Rosję traktatu brzeskiego. Na zachodzie prowadzili wojnę z **odrodzoną Polską**.

Rozstrzygające zmagania Armii Czerwonej (tak nazwano siły zbrojne Rosji bolszewickiej) z oddziałami „białych” i państw zachodnich toczyły się **do jesieni 1920 r.** Wówczas bolszewikom udało się opanować Krym, Brytyjczycy zrezygnowali z interwencji oraz zawarty został rozejm z Polską. Jednak dopiero zdobycie przez bolszewików Władywostoku położonego na Dalekim Wschodzie w **październiku 1922 r.** oraz wycofanie się Japonii z interwencji oznaczało faktyczne zakończenie wojny domowej.

Klęska państw centralnych i zakończenie I wojny światowej

Zawarcie pokoju brzeskiego pozwoliło **Niemcom** przerzucić 500 tysięcy żołnierzy z frontu wschodniego i uzyskać na froncie zachodnim niewielką przewagę nad wojskami ententy. W maju 1918 r. **próbowali ponownie zdobyć Paryż**, jednak zostali powstrzymani **nad Marną**. Była to ostatnia niemiecka ofensywa w tej wojnie. Trwający od ponad roku **udział Stanów Zjednoczonych w konflikcie** radykalnie zmienił na niekorzyść państw centralnych proporcje w **potencjale gospodarczym walczących stron**.

Dzięki napływowi dużych ilości nowoczesnego **amerykańskiego uzbrojenia i sprzętu wojskowego**: samolotów, czołgów, dział, z każdym miesiącem rosła przewaga wojsk ententy. Ponadto rozpoczął się masowy **napływ amerykańskich żołnierzy do Europy**. W lipcu 1918 r. we Francji było ich już ponad milion.

We wrześniu 1918 r. **z wojny wycofała się**, zawierając rozejm, **Bułgaria**. To samo uczyniła miesiąc później **Turcja**. Pod koniec października po klęskach na froncie włoskim **rozpadła się wielonarodowościowa armia austro-węgierska**. Narody zamieszkujące Austro-Węgry: Czesi, Polacy, południowi Słowianie, zaczęły tworzyć własne państwa. Oficjalnie **zawieszenie broni Austro-Węgry** (faktycznie już nieistniejące) podpisały **3 listopada**. Cesarz Karol I abdykował, a Austria stała się republiką.

Kolejne porażki Niemców na froncie zachodnim załamały wiarę w zwycięstwo nie tylko niemieckich żołnierzy, lecz także naczelnego dowództwa. 3 listopada w bazie marynarki wojennej w Kilonii wybuchł bunt marynarzy poparty przez robotników. Antywojenne wystąpienia szybko znalazły naśladowców i przerodziły się w ogólnoniemiecką rewolucję. 9 listopada **cesarz Wilhelm II abdykował** i opuścił kraj, a władzę przejęli socjaliści. Niemcy ogłoszono republiką.

Żołnierze Amerykańskich Sił Ekspedycyjnych wyruszają na front z francuskiego portu Hawr, lipiec 1918 r.

Tereny zajęte przez wojska ententy od lipca do listopada 1918 r.

11 listopada 1918 r. podpisano **zawieszenie broni** kończące działania zbrojne i oznaczające faktyczną **kapitulację Niemiec**.

Podpisanie zawieszenia broni w wagonie kolejowym w Compiègne (czytaj: kapjeń)

Dokument podpisała delegacja niemiecka w obecności francuskiego marszałka Ferdinanda Focha (czytaj: fosza) 11 listopada 1918 r. Na mocy zawieszenia broni wojska niemieckie musiały opuścić terytorium Belgii, Francji, Alzacji, Lotaryngii oraz lewy brzeg Renu.

Bilans i następstwa I wojny światowej

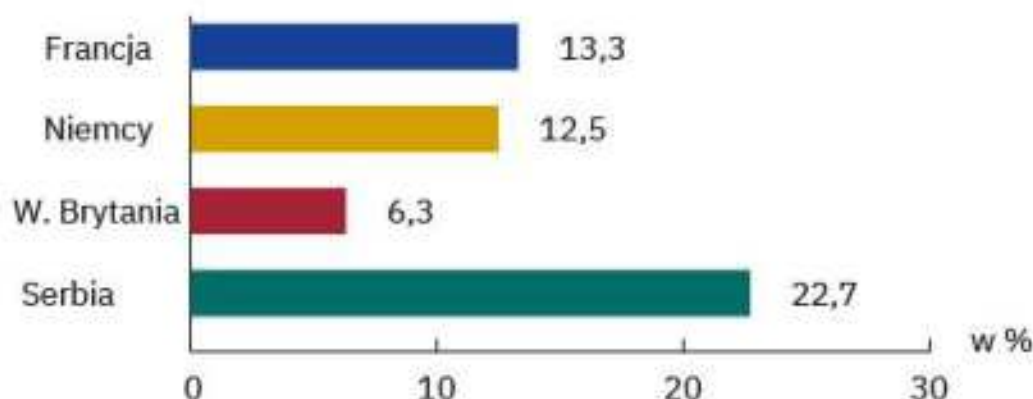
Bilans trwającej ponad 4 lata I wojny światowej był tragiczny, zwłaszcza dla Europy, gdzie toczyły się najcięższe walki. **Śmierć poniosło ponad 9 milionów żołnierzy**. Niewiele mniej zostało ciężko rannych, ponad **3 miliony** z nich zostało **inwalidami**. Ponadto wielomilionowe ofiary w wyniku głodu i chorób poniosła

ludność cywilna – historycy szacują ich liczbę na **5–6 milionów**. Pozostało również około 3 milionów wdów i około 6 milionów sierot. W **1915 r.** doszło też do ludobójstwa ludności cywilnej – **Turcy wymordowali około 1,5 miliona Ormian**, uważając, że likwidują w ten sposób zagrożenie dla państwa.

Panorama zniszczonego Ypres w Belgii w 1919 r.

Podczas I wojny światowej w Ypres stoczono cztery krwawe bitwy.

Procent mężczyzn w wieku 15–49 lat poległych podczas I wojny światowej na przykładzie wybranych państw europejskich

W wyniku wojny **upadł stary porządek społeczny i polityczny w wielu państwach Europy**. Swoje trony utracili władcy **Niemiec, Austro-Węgier** oraz **Rosji**,

kraje te przestały być monarchiami. **Austro-Węgry się rozpadły**, a w ich miejsce **powstały nowe państwa**. **Rosja** stała się państwem rządzonym w sposób dyktatorski przez bolszewików.

Osłabła przewaga ekonomiczna mocarstw europejskich, a **wzrosło znaczenie Stanów Zjednoczonych**. Początkowe poważne problemy gospodarek europejskich wynikały z olbrzymich kosztów prowadzenia wojny totalnej, zniszczeń wojennych i trudności przestawienia produkcji na potrzeby czasu pokoju. Państwa Europy Zachodniej zaciągnęły **wysokie pożyczki w USA**, co obciążyło ich finanse na wiele lat. Tymczasem gospodarka amerykańska korzystała z tej sytuacji i rozwinęła znacząco swoją produkcję. Została **podważona dotychczasowa dominacja Europy w świecie**. Obok USA o osiągnięcie pozycji mocarstwa zaczęła też ubiegać się **Japonia**.

Zakończenie wojny nie oznaczało końca tragedii, jakie dotknęły Europę. W 1918 r. wybuchła **epidemia grypy**, tak zwanej hiszpanki. **Zabiła** ona w ciągu roku **kilkanaście milionów ludzi**, czyli więcej niż działania militarne w czasie I wojny światowej.

Po wojnie panowało ogromne **bezrobocie**. Dla byłych żołnierzy wielkich armii brakowało miejsc pracy. Produkcja fabryk, zmieniona na potrzeby wojny, nie wymagała już tak wielu pracowników. Weterani czuli się wykorzystani i oszukani.

Okres czteroletnich zmagania wojennych miał katastrofalne skutki dla **psychiki ludzkiej** i zasad życia społecznego. Zostały podważone wiara w racjonalność ludzkich zachowań i obowiązujące wcześniej reguły etyczne. Pojawiały się więc opinie o końcu cywilizacji. Uważano, że ludzkość już nigdy nie powinna wrócić na ścieżkę wojennego szaleństwa, dzięki czemu rozwinął się ruch na rzecz pokoju – **pacyfizm**.

Wojna wymusiła inne niż dotychczas traktowanie **kobiet**. Dotychczas uważano je za bezbronne, wrażliwe, niezaradne i nieodpowiedzialne. Okazało się jednak, że zdołały zastąpić mężczyzn, pracując w przemyśle. Miliony wdów po wojnie tworzyły nowy wzorzec kobiety zaradnej, która wychowuje dzieci, prowadzi dom i sama na to zarabia. Zmiana sposobu

Kobieta przy grobie poległego syna, Francja 1917 r.

Kobiety pracujące w laboratorium zakładów chemicznych w Manchesterze w Anglii, wrzesień 1918 r.

postrzegania pozycji kobiet w społeczeństwie zaowocowała **przyznaniem im praw wyborczych** w większości krajów europejskich (w tym w odzyskującej niepodległość Polsce).

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, jakie były przyczyny wybuchu rewolucji lutowej w Rosji w 1917 r., a następnie przejęcia władzy przez bolszewików.
2. Omów, jak rewolucja w Rosji wpłynęła na sytuację międzynarodową.
3. Wskaż przyczyny klęski państw centralnych i zwycięstwa ententy.
4. Przedstaw konsekwencje I wojny światowej.
5. W dostępnych źródłach sprawdź i porównaj, w których latach prawa wyborcze kobietom nadawały poszczególne kraje europejskie. Zastanów się, z czego mogły wynikać różnice.

4. Sprawa polska w czasie I wojny światowej

Polskie orientacje polityczne przed 1914 r.

Od początku XX w. wzrastało prawdopodobieństwo wojny między największymi europejskimi mocarstwami. **Coraz większa wrogość dzieliła państwa, pod rządami których żyli Polacy:** z jednej strony znajdowały się Niemcy sprzymierzone z Austro-Węgrami, a z drugiej – Rosja. W tej sytuacji w społeczeństwie polskim odżywały nadzieje na to, że ewentualny konflikt militarny między zaborcami uczyni znów aktualną kwestię odzyskania wolności przez Polaków. Poszczególne polskie ugrupowania polityczne dawały różne odpowiedzi na pytanie, którą stronę poprzeć w razie wojny. Był to tak zwany **spór o orientacje**.

Rządzący w Galicji konserwatyści postulowali zachowanie **pełnej lojalności wobec monarchii habsburskiej**. Wysuwali koncepcję **przebudowy Austro-Węgier w państwo trójczłonowe** (Austro-Węgry-Polskę). Część polska miała obejmować oprócz Galicji także niektóre obszary zaboru rosyjskiego, które spodziewano się przyłączyć w wyniku wojny: Królestwo Polskie i część Wołynia.

W Galicji ukształtowała się również druga **proaustriacka** orientacja polityczna, określana jako **niepodległościowa**. Czołową jej postacią był **przywódca PPS, Józef Piłsudski**, który po upadku rewolucji 1905–1907 w Królestwie Polskim działał w Galicji. Dla niego przebudowa Austro-Węgier miała stanowić tylko pierwszy etap **w walce o w pełni niepodległe państwo polskie**. W przyszłości

Polska oderwałaby się od habsburskiej monarchii, a w sprzyjającej sytuacji międzynarodowej upomniata o ziemie polskie zaboru pruskiego.

Piłsudski uważał, że Polacy powinni być gotowi na spodziewaną wojnę, organizować się i szkolić pod względem wojskowym, aby móc stworzyć w odpowiednim momencie własną siłę militarną. W 1908 r. jego zwolennicy utworzyli **tajną** organizację – **Związek Walki Czynnej (ZWC)**, który miał nadzorować te przygotowania. Wkrótce przystąpił on do tworzenia **jawnych** polskich **grup paramilitarnych w Galicji**. Prawo austriackie dopuszczało tworzenie tego typu organizacji, które prowadziły szkolenia w zakresie wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego młodzieży. Od 1912 r. Piłsudski stał na czele zorganizowanych na bazie tych grup **Związków Strzeleckich**. Legalne związki **podlegały niejawnie kierownictwu ZWC**.

Komendant Związku Strzeleckiego Józef Piłsudski i szef sztabu Kazimierz Sosnkowski podczas ćwiczeń w Zakopanem w sierpniu 1913 r.

Orientację prorosyjską reprezentował **przywódca endecji Roman Dmowski**. Był przekonany, że wojna zakończy się zwycięstwem ententy, a więc i Rosji, która zagarnie wówczas ziemie polskie zaboru pruskiego i austriackiego. Doprowadziłoby to do **zjednoczenia Polaków pod berłem cara**. Dmowski sądził, że Rosja nie byłaby w stanie zapanować dotychczasowymi metodami nad całym narodem polskim i **musiałaby nadać Polakom szeroką autonomię**. Uważał, że nie stanowiła ona dla Polaków atrakcyjnego wzorca cywilizacyjnego, w związku z czym nie zagrażała polskiej tożsamości narodowej. W odróżnieniu od Piłsudskiego, Dmowski nie był zwolennikiem tworzenia ochotniczych oddziałów polskich i ich udziału w wojnie.

Część socjalistów skupiona w **SDKPiL** oraz **PPS-Lewicy** (oderwanej od PPS Piłsudskiego w trakcie rewolucji 1905–1907) **była przeciwna głoszeniu haseł niepodległościowych**. Oczekiwali oni, że wybuch wojny doprowadzi do rewolucji robotniczej w całej Europie i obalenia dotychczasowego porządku społecznego, a **w nowym ustroju zapanuje równość społeczna i narodowa**.

Polska aktywność polityczna i militarna w pierwszym okresie wojny (1914–1916)

Wraz z wybuchem I wojny światowej ziemie polskie (Królestwo Polskie i Galicja) stały się terenem walk między zaborcami. To przez nie przebiegał front wschodni. **Państwa zaborcze** zdawały sobie sprawę, że w tej sytuacji postawy Polaków mogą odegrać znaczną rolę. Zaborcy jednak **nie byli gotowi na konkretne pro-**

pozycje, które odpowiadałyby polskim dążeniom narodowym. Wydane przez nich odezwy można było tłumaczyć na wiele sposobów. Zresztą te deklaracje nie pochodziły od rządów, lecz od dowództw wojskowych. Rosjanie zapowiadali zjednoczenie ziem polskich pod berłem cara i wspominali zdawkowo o samorządzie dla polskich ziem. Państwa centralne mówiły natomiast o „oswobodzeniu spod jarzma moskiewskiego”. W praktyce można to było rozumieć po prostu jako zamiar włączenia ziem zamieszkałych przez Polaków przez poszczególne strony konfliktu.

Konserwatyści i Narodowa Demokracja w zaborze rosyjskim powołali komitet do negocjacji z Rosją w sprawie polskich interesów. Rozmowy nie przyniosły jednak konkretnych efektów. Mimo to zdecydowano się utworzyć polską formację walczącą przy boku Rosji – Legion Puławski. Jego liczebność nie przekroczyła 1000 żołnierzy.

Najbardziej zdecydowane działania podjął **po stronie państw centralnych Józef Piłsudski**. Planował on przystąpić do budowania wojska polskiego u boku Austro-Węgier. Jego załóżek miała stanowić **Pierwsza Kompania Kadrowa** oparta na Związkach Strzeleckich. 6 sierpnia 1914 r. wyruszyła ona, za zgodą dowództwa austro-węgierskiego, z Krakowa i wkroczyła do Królestwa Polskiego. Jej celem było wywołanie tam polskiego powstania przeciwko Rosji. Akcja nie udała się, ale orientacja proaustriacka nie zakończyła na tym swoich wysiłków. Oprócz współdziałania z państwami centralnymi Piłsudski utworzył w Warszawie tajną **Polską Organizację Wojskową (POW)**, która w przyszłości miała odegrać wielką rolę w jego staraniach o odbudowę niepodległej Polski.

W sierpniu 1914 r. konserwatyści galicyjscy uzyskali pozwolenie władz austriackich na **utworzenie Legionów Polskich**. Utworzono trzy brygady Legionów. Na

ich czele stanęli polscy generałowie służący w armii austro-węgierskiej. **Dowódcą I Brygady został Piłsudski**. Szybko zdobył uznanie i autorytet wśród żołnierzy Legionów.

Jesienią 1915 r. Legiony liczyły **25 tysięcy żołnierzy**, z czego 15 tysięcy walczyło na froncie przeciwko Rosji. Niechętny początkowo stosunek austro-węgierskich władz wojskowych do Legionów Polskich się zmienił, gdy okazały one swoją wartość bojową. W wyniku walk wojska państw centralnych zajęły Królestwo Polskie i część ziem zabranych. **Królestwo** nie zostało jednak przyłączone do monarchii habsburskiej, jak tego oczekiwali zwolennicy orientacji proaustriackiej. Podzielono je na **dwie strefy okupacyjne: niemiecką i austro-węgierską**.

Polscy legioniści w bitwie pod Kostiuchnówką na Wołyniu, lipiec 1916 r.

W tej bitwie wzięła udział I Brygada Legionów pod dowództwem Józefa Piłsudskiego. W wyjątkowo krwawych zmaganiach poległo lub zostało rannych ponad 1/3 legionistów. Opór, jaki stawiały polskie oddziały, uniemożliwił Rosjanom przerwanie frontu.

Akt 5 listopada 1916 r. i umiędzynarodowienie się sprawy polskiej w 1917 r.

Przedłużająca się wojna powodowała, że walczące strony potrzebowały coraz więcej rekrutów. Władze niemieckie i austro-węgierskie postanowiły pozyskać Polaków, składając pewne obietnice odnośnie do powstania państwa polskiego. Chciały w ten sposób doprowadzić do utworzenia wyodrębnionych, ochotniczych formacji wojska polskiego, walczących u boku państw centralnych. Zamierzały skłonić do zaciągania się do nich ochotników z ziem okupowanych. **5 listopada 1916 r.** w imieniu **cesarzy Niemiec i Austro-Węgier** został ogłoszony **manifest do Polaków w Królestwie Polskim – akt 5 listopada**. Dokument ten był bardzo ogólnikowy i zapowiadał jedynie powołanie w przyszłości samodzielnego Królestwa Polskiego jako monarchii z konstytucyjnym ustrojem. Nie określono jednak granic tego państwa ani nie stworzono odpowiednich instytucji państwowych, wezwano natomiast Polaków do wstępowania do **Polskich Sił Zbrojnych** (Polnische Wehrmacht, czytaj: polnysze wermacht), na czele których stanął niemiecki generał.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Fragmenty aktu 5 listopada 1916 r.

Przejęci niezłomną ufnością w ostateczne zwycięstwo ich broni i życzeniem powodowani, by ziemie polskie, [...] panowaniu rosyjskiemu wydarte, do szczęśliwej wywieść przyszłości [cesarz Niemiec oraz cesarz Austrii i król Węgier] ułożyli się, by z ziem tych utworzyć państwo samodzielne z dziedziczną monarchią i konstytucyjnym ustrojem. Dokładniejsze oznaczenie granic zastrzega się. Nowe Królestwo znajdzie w łączności z obu sprzymierzonymi mocarstwami rękojmię do swobodnego swych sił rozwoju. We własnej armii nadal żyć będą pełne sławy tradycje wojsk polskich [...]. Jej organizacja, wykształcenie i kierownictwo uregulowane będą we wspólnym porozumieniu. Sprzymierzeni monarchowie [...] żywią nieplonną nadzieję, że obecnie spełnią się życzenia państwowego i narodowego rozwoju Królestwa Polskiego.

Historia w tekstach źródłowych. Wypisy, wyb. i oprac. T. Maresz, K. Juszczak, t. 3, Rzeszów 1996, s. 52.

ĆWICZENIE

Na podstawie tekstu źródłowego i informacji zawartych w rozdziale podaj cele wydania manifestu cesarzy. Co obiecano Polakom? Uzasadnij, że akt 5 listopada dawał nadzieję na powstanie niepodległej Polski.

Współpracujący z władzami niemieckimi politycy weszli do powołanej w grudniu 1916 r. **Tymczasowej Rady Stanu** Królestwa Polskiego. Jej uprawnienia dotyczyły ograniczonej liczby dziedzin: służby zdrowia, sądownictwa i szkolnictwa. Członkiem Rady został również Józef Piłsudski. Sprzeciwił się jednak tworzeniu wojska polskiego w formie, która wynikała z aktu 5 listopada, póki w ręce Polaków nie zostanie przekazana realna władza w Królestwie Polskim.

Akt 5 listopada poruszył sprawę polską na arenie międzynarodowej. W orędziu **prezydenta USA Woodrowa Wilsona** (czytaj: łudroła łilsona), wygłoszonym w **styczniu 1917 r.** w amerykańskim senacie, znalazło się stwierdzenie o „zjednoczonej, niepodległej i samodzielnej Polsce” jako jednym z celów wojny. Także **car Rosji Mikołaj II** odniósł się do kwestii przyszłości Polaków, mówiąc ogólnikowo w orędziu noworocznym o „utworzeniu wolnej Polski z wszystkich trzech dzielnic”. Dalsze korzystne zmiany dla sprawy polskiej przyniosła **rewolucja lutowa 1917 r. w Rosji**. Proklamacja **rosyjskiego Rządu Tymczasowego** z 30 marca ogłaszała: „Naród rosyjski, który zrzucił jarzmo, przyznaje i braterskiemu narodowi polskiemu pełne prawo do stanowienia o swym losie z własnej woli. Wierny umowom ze sprzymierzonymi [...], Rząd Tymczasowy współdziała w tworzeniu niepodległego państwa polskiego, złożonego z tych wszystkich obszarów, których ludność jest w większości polska”.

Stanowisko USA, a zwłaszcza proklamacja rosyjska, otwierały szansę na poparcie polskich nadziei przez **rządy państw zachodnioeuropejskich**. Dotąd nie angażowały się one w kwestię polską, uznając ją za wewnętrzną sprawę sojuszniczej Rosji. Teraz rząd Francji wyraził zgodę na utworzenie na swoim terytorium armii polskiej. Zwierzchnictwo polityczne nad nią objął powołany w sierpniu 1917 r. **Komitet Narodowy Polski (KNP)**, na którego czele stanął Roman Dmowski. Tworzyli go politycy związani z orientacją prorosyjską – endecja i konserwatyści z zaboru rosyjskiego. Państwa ententy traktowały Komitet jako oficjalne przedstawicielstwo narodu polskiego.

Członkowie Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu w 1918 r., w środku Roman Dmowski

Kryzys przysięgowy i sprawa polska w ostatnim roku wojny

W Królestwie Polskim 3 lipca 1917 r. doszło do tak zwanego **kryzysu przysięgowego**. Od Legionów Polskich (teraz pod nazwą Polski Korpus Posiłkowy), które zostały przez Austro-Węgry przekazane Niemcom, zażądano złożenia przysięgi na wierność cesarzowi niemieckiemu. Wobec rewolucji w Rosji i upadku caratu straciła sens – zdaniem **Józefa Piłsudskiego** – dalsza walka przeciwko państwu rosyjskiemu. W interesie Polski leżało teraz zwycięstwo ententy, a nie państw centralnych. Dlatego wykorzystał on sytuację i **zerwał z Niemcami**. Wezwał do nieskładania przysięgi, a sam podał się do dymisji z Tymczasowej Rady Stanu. Piłsudskiego jako dowódcę I Brygady, która odmówiła przysięgi, oskarżono o bunt, **aresztowano** i osadzono w twierdzy w Magdeburgu. II Brygada, której żołnierze i oficerowie w większości złożyli przysięgę, została skierowana na front.

Aresztowanie Piłsudskiego **umocniło jego autorytet w społeczeństwie polskim** i uczyniło go symbolem polskiej walki o niezależność. Co ważne, w konspiracji pozostała lojalna wobec niego Polska Organizacja Wojskowa oraz jej zaplecze polityczne. Stopniowo inicjatywy te rozszerzyły działalność na wszystkie ziemie zamieszkałe przez Polaków.

Do dymisji podała się Tymczasowa Rada Stanu. Niemcy, aby odzyskać poparcie Polaków, powołali we wrześniu 1917 r. trzyosobową **Radę Regencyjną** (zaczęła działać miesiąc później). Miała ona stanowić tymczasowe polskie władze – do momentu powołania monarchy przewidywanego aktem 5 listopada. Rada wyznaczyła **rząd** na czele z Janem Kucharzewskim, który przeprowadził polonizację sądownictwa i administracji.

W styczniu 1918 r. po raz kolejny sprawę odbudowy niepodległej Polski poparł Wilson. Prezydent USA w orędziu do Kongresu przedstawił **14 punktów**, wśród których 13. brzmiał: „Należy stworzyć niezależne państwo polskie, które winno obejmować terytoria zamieszkałe przez ludność niezaprzeczalnie polską, państwu temu należy zapewnić swobodny i bezpieczny dostęp do morza”. Była to najdalej idąca deklaracja w sprawie przyszłej Polski, jaka została dotąd przedstawiona na arenie międzynarodowej.

Członkowie Rady Regencyjnej w dniu inauguracji jej działalności – 27 października 1917 r. – w drodze na Zamek Królewski po złożeniu przysięgi. W centrum są widoczni członkowie Rady, od lewej: Józef Ostrowski – polityk konserwatywny, Aleksander Kakowski – arcybiskup warszawski oraz książę Zdzisław Lubomirski – konserwatysta, były prezydent Warszawy.

Moneta z czasów Królestwa Polskiego zależnego od państw centralnych

Pomnik gen. Józefa Hallera (1873–1960) we Władysławowie

W lutym 1918 r. **Niemcy i Austro-Węgry podpisały układ z Ukrainą**, która w listopadzie poprzedniego roku ogłosiła niepodległość. Na jego mocy w granicach Ukrainy znalazła się część Królestwa Polskiego – Chełmszczyzna. Politycy i polska opinia publiczna potraktowali to jako kolejny rozbiór Polski. W Królestwie i Galicji doszło do demonstracji ulicznych, a rząd Kucharzewskiego na znak protestu podał się do dymisji. Sprawa Chełmszczyzny spowodowała, że zwolennicy współpracy z Niemcami utracili resztki poparcia w społeczeństwie, a partie polityczne w Galicji przestały czuć się zobowiązane do lojalności wobec monarchii habsburskiej.

W II Brygadzie wybuchł bunt. Części jej żołnierzy pod dowództwem **Józefa Hallera** udało się przebić na drugą stronę frontu. Dołączyli oni do stworzonego w Rosji po upadku caratu II Korpusu Polskiego. W maju 1918 r. w bitwie pod Kaniowem II Korpus został rozбитý przez Niemców. Dowodzący nim generał Haller zdołał jednak przedostać się do Francji, gdzie stanął na czele formowanej tam Armii Polskiej.

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj stanowiska przyjęte przez polskie orientacje polityczne przed wybuchem I wojny światowej.
2. Wyjaśnij, czym były Legiony Polskie i w jakich okolicznościach powstały.
3. Przedstaw działania podjęte przez Polaków na rzecz sprawy polskiej w trakcie I wojny światowej.
4. Jak doszło do umiędzynarodowienia sprawy polskiej? Omów jego najważniejsze etapy. Uzasadnij, czy deklaracje składane przez państwa uczestniczące w wojnie dawały nadzieję na odzyskanie przez Polskę niepodległości.

IV

ŚWIAT W OKRESIE
MIĘDZYWOJENNYM

1. Narodziny i funkcjonowanie porządku wersalskiego

Paryska konferencja pokojowa

Po zakończeniu I wojny światowej odbyła się w **Paryżu konferencja pokojowa**. Trwała ona od **stycznia 1919 do stycznia 1920 r.** Decydujący głos w podejmowaniu decyzji miały trzy mocarstwa: **Stany Zjednoczone, Wielka Brytania i Francja**. Wpływ Włoch oraz Japonii był niewielki. W obradach wzięły również udział delegacje państw uznanych przez zwycięskie mocarstwa za sojusznice. Należały do nich pozostałe państwa ententy, w tym dominia brytyjskie, kraje południowoamerykańskie, które zerwały w czasie wojny stosunki z Niemcami, a także **państwa nowo powstałe**: Polska, Czechosłowacja i Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców (SHS, od 1929 r. pod nazwą Jugosławia). Rola przedstawicieli tych państw ograniczała się jednak głównie do prezentowania swoich postulatów. Wpływ na ostateczne ustalenia mieli niewielki. **Nie zaproszono** przedstawicieli państw centralnych: Niemiec, Austrii, Węgier, Bułgarii i Turcji, a także bolszewickiej Rosji, której rządu nie uznawano.

Dla **premiera Francji Georges'a Clemenceau** (czytaj: żorża klemąso) głównym celem politycznym było **osłabienie Niemiec** i likwidacja potencjalnego zagrożenia z ich strony w przyszłości. Dlatego Francja popierała między innymi roszczenia Polski do wschodnich prowincji Niemiec. Ścisłejsze stosunki z Polską

i Czechosłowacją miały jej zastąpić sojusz z Rosją, w której władzę przejęli bolszewicy i toczyła się tam wojna domowa.

Brytyjczycy, prowadzący od dawna politykę **równowagi sił**, starali się nie dopuścić do nadmiernego wzmocnienia Francji. Pokonane Niemcy nie zagrażały już Wielkiej Brytanii, a mogły stanowić zapórę przed ekspansją bolszewickiej Rosji w Europie. Premier **David Lloyd George** (czytaj: dejwid lojd dżordż) starał się ograniczyć straty terytorialne Niemiec i nie dopuścić do ich nadmiernego osłabienia politycznego i gospodarczego.

Przywódcy podczas konferencji paryskiej, maj 1919 r.

Od lewej stoją: premier Wielkiej Brytanii David Lloyd George, premier Włoch Vittorio (czytaj: wittorio) Orlando, premier Francji Georges Clemenceau, prezydent USA Woodrow Wilson.

ĆWICZENIE

1. Wskaż państwa, które powstały w Europie po I wojnie światowej.
2. Poszukaj informacji na temat rozmieszczenia poszczególnych narodowości w Europie w okresie międzywojennym. Porównaj je z granicami państw po I wojnie światowej. W jakim stopniu została zrealizowana idea prezydenta Wilsona samostanowienia narodów oraz wytyczenia granic zgodnie z zasadą etniczną?

Władza sułtana została obalona. Odbudowa armii i zwycięstwo w wojnie z Grecją (1919–1922) pozwoliły Turkom pod przywództwem Mustafy Kemala, zwanego Atatürkiem (czytaj: atatiurkiem; tur. ojcem Turków), obronić niezależność. Zagwarantował im to podpisany **w 1923 r. traktat w Lozannie**.

Włochy znalazły się w zwycięskim obozie, ale nie osiągnęły celów, w imię których przystąpiły do wojny. Włosi uzyskali wprawdzie **południowy Tyrol (Trydent) i Istrię z Triestem**, nie otrzymali jednak obiecanej im przez Francję i Wielką Brytanię północnej Dalmacji oraz kolonii w Afryce.

Liga Narodów i tzw. mały traktat wersalski

Decyzję o utworzeniu **Ligi Narodów** podjęto na konferencji paryskiej. Zaczęła ona działalność w 1920 r. Poza Ligą Narodów znalazły się początkowo dawne państwa centralne oraz Rosja Radziecka. Choć inicjatorem powołania Ligi był prezydent Wilson, Stany Zjednoczone zdecydowały, że nie wejdą w jej skład. Wiązało się to z faktem, iż powróciły one do **polityki izolacjonizmu** i nie chciały mieszać się w konflikty mocarstw europejskich.

Izolacjonizm – doktryna polityczna zakładająca, że najskuteczniejszym sposobem obrony interesów państwa jest unikanie udziału w konfliktach międzynarodowych oraz zawierania sojuszy, które mogłyby skutkować wciągnięciem w takie konflikty.

Dziura w moście, ilustracja z brytyjskiego czasopisma satyrycznego „Punch”, grudzień 1919 r.

Podpisywanie traktatu wersalskiego zbiegło się z wygraniem wyborów parlamentarnych i prezydenckich w USA przez republikanów. Demokratów, w tym prezydenta Wilsona, odsunęto od władzy. Republikanie nie zgodzili się na wstąpienie USA do Ligi Narodów.

Państwa członkowskie zobowiązały się do przestrzegania norm prawa międzynarodowego, poszanowania swojej suwerenności i do pokojowego rozstrzygania sporów. Najwyższym organem Ligi Narodów było Zgromadzenie, w którym każde państwo dysponowało jednym głosem. Faktycznie największe uprawnienia miała jednak **Rada Ligi**. W jej skład wchodziły: **Wielka Brytania, Francja, Włochy, Japonia** oraz cztery (tę liczbę później zwiększano) państwa wybierane przez Zgromadzenie jako niestali członkowie Rady. Do zadań Rady należało między innymi rozstrzyganie sporów między państwami. Mogła też zalecać członkom Ligi podjęcie wspólnej akcji w przypadku agresji któregoś z państw.

Liga Narodów sprawowała też nadzór nad tak zwanym **systemem mandatowym**, czyli zarządem państw zwycięskiej koalicji nad odebranymi Niemcom koloniami oraz nad obszarami, które utraciła Turcja. Największe znaczenie miały dotychczas tureckie tereny na **Bliskim Wschodzie**. Na tym obszarze **Wielka Brytania** administrowała **Irakiem i Palestyną**, a **Francja – Syrią i Libanem**.

Częścią traktatu wersalskiego był tak zwany **mały traktat wersalski**. Miał on zapewniać ochronę praw mniejszości narodowych w krajach, w których były one liczne. Podpisać go musiały tylko niektóre państwa: Polska, Czechosłowacja, SHS, Rumunia i Grecja. **Przedstawiciele mniejszości narodowych** mogli w przypadku łamania ich praw szukać pomocy w Lidze Narodów i składać skargi na rządy państw, w których zamieszkiwali. Wymienione państwa protestowały przeciw narzuceniu im zasad ingerujących w ich politykę wewnętrzną oraz przeciwko temu, że traktatu nie musiały podpisywać na przykład Niemcy.

Układ sił w Europie i na świecie po zakończeniu I wojny światowej

Konferencja paryska skupiła się głównie na rozwiązaniu problemów europejskich oraz zaprowadzaniu nowego porządku politycznego w Europie i na Bliskim Wschodzie. Natomiast sytuacją na **Dalekim Wschodzie** i w rejonie **Oceanu Spokojnego** oraz ograniczeniem zbrojeń morskich zajęła się **konferencja waszyngtońska na przełomie 1921 i 1922 r.** Konferencja zakończyła się sukcesem Stanów Zjednoczonych, które zrealizowały swój główny cel – zahamowały rozszerzanie wpływów Japonii w Chinach oraz wyścig zbrojeń morskich. Decyzje konferencji waszyngtońskiej zakończyły kształtowanie **nowego układu sił** na świecie określanego jako **wersalsko-waszyngtoński** system polityczny.

W Europie trwałość systemu wersalskiego zależała w związku z izolacjonizmem USA od potęgi gospodarczej i militarnej Wielkiej Brytanii i Francji oraz słabości Niemiec i Rosji Radzieckiej, które porządek ten chciały podważyć. Liga Narodów okazała się organizacją niezdolną do zapewnienia pokoju i ładu międzynarodowego.

Niemcy stały się republiką – powstała tak zwana **Republika Weimarska** (czytaj: wajmarska) – państwo o demokratycznym systemie politycznym. Wystąpienia rewolucyjne, które wstrząsały krajem po zakończeniu wojny, zostały stłumione. Państwo przeżywało jednak długotrwały kryzys gospodarczy i społeczny, a sytuacja wewnętrzna była bardzo niestabilna. Niemcy na skutek postanowień traktatu wersalskiego przestały być potęgą polityczną i militarną. Czuły się pokrzywdzone decyzjami tego traktatu.

Republika Weimarska – potoczna nazwa państwa niemieckiego w okresie 1919–1933. Nazwa wzięła się od miejscowości Weimar, w której przez pewien czas obradował parlament niemiecki i gdzie uchwalono w 1919 r. konstytucję Niemiec.

Niemiecki banknot o nominale 100 bilionów marek z 1924 r.

Między czerwcem 1922 r. a styczniem 1923 r. wzrost cen w Niemczech wyniósł ponad 3600%. Ta niezwykle wysoka inflacja zaczęła od tego momentu przybierać wręcz niespotykane rozmiary. Pod koniec listopada 1923 r. kurs dolara osiągnął 14 bilionów (14 000 000 000 000) marek. Zapanowała hiperinflacja mierzona już w tysiącach procent miesięcznie.

Hiperinflacja – inflacja o bardzo wysokim poziomie (umownie przyjmuje się, że powyżej 50% w skali miesiąca) związana z załamaniem się systemu finansowego państwa.

Upadek mocarstwowej pozycji Niemiec i rozpad Austro-Węgier oznaczały **wzrost znaczenia politycznego Francji**. Utraciła ona dotychczasowego sojusznika w rywalizacji politycznej z Niemcami – Rosję, ale zastąpiła go nowo powstałą **Polską**. Rozpad Austro-Węgier spowodował z kolei wzrost wpływów Francji w Europie Środkowo-Wschodniej. Swoją politykę w tym regionie oparła ona na sojuszach z państwami tak zwanej **małej ententy** – **SHS, Czechosłowacją i Rumunią**. Sojusz ten Francja wykorzystywała również w swojej polityce przeciwko Niemcom i Rosji Radzieckiej.

Wielka Brytania, w wyniku likwidacji niemieckiej potęgi na morzu, zapewniła bezpieczeństwo swojemu imperium kolonialnemu. Dzięki systemowi mandatów rozszerzyła wpływy na Bliskim Wschodzie i w Afryce. Stała się **największą potęgą gospodarczą i polityczną Europy**. Pozostała sojusznikiem Francji, ale kierowała się w polityce zasadą równowagi, przeciwstawiając się nadmiernemu osłabieniu Niemiec.

Zmiany w układzie sił w Europie w wyniku traktatów w Rapallo i Locarno

W 1922 r. w miejscowości **Rapallo** podpisano **układ niemiecko-radziecki**. Przewidywał on normalizację stosunków dyplomatycznych między oboma państwami, anulowanie wzajemnych roszczeń będących konsekwencją wojny (zniszczenia materialne) i rewolucji rosyjskiej (upaństwowiony majątek) oraz rozszerzenie wymiany handlowej. Oba państwa wzmacniały przez to swoją pozycję, przełamując izolację na arenie międzynarodowej. Miało to wpływ na uznanie 2 lata później Rosji Radzieckiej przez Wielką Brytanię, Włochy i Francję. Od końca

1922 r. Rosja Radziecka przyjęła nazwę **Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR)**. Układ w Rapallo stanowił zagrożenie dla Polski. Zarówno Niemcy, jak i Rosja Radziecka nie pogodziły się z istnieniem państwa polskiego.

Przez całe dwudziestolecie międzywojenne ważną rolę w polityce międzynarodowej odgrywała **kwestia niemiecka**. Problemem trudnym do rozwiązania była **sprawa wysokich reparacji** (odszkodowań) **wojennych**, narzuconych przez zwycięskie mocarstwa. Francja żądała terminowego spłacania kolejnych części reparacji. Wielka Brytania obawiała się załamania przeżywającej kryzys gospodarki niemieckiej i wybuchu w tym kraju rewolucji, więc była gotowa ograniczyć odszkodowania i przesunąć je w czasie.

Niemieckie pogranicze zachodnie w latach 1919–1936

Rządzący Republiką Weimarską politycy, podobnie jak społeczeństwo niemieckie, uważali reparacje wojenne za niesprawiedliwe. Traktowali je jak zemstę zwycięzców. Władze niemieckie zaprzestały na początku 1922 r. spłaty zobowiązań, oświadczając, że wznowienie płatności będzie możliwe dopiero po odbudowie gospodarki kraju. W odpowiedzi **wojska Francji i Belgii**, aby wyegzekwować zaległe odszkodowania, **zajęły Zagłębie Ruhry**. Okupacja nie przyniosła spodziewanych rezultatów. Akty sabotażu (utrudnianie produkcji) i strajki, jakie na znak protestu ogarnęły całe Zagłębie, doprowadziły do paraliżu gospodarczego okupowanego regionu. Pod naciskiem rządów Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych rząd Francji wyraził w końcu zgodę na **obniżenie rocznych rat spłaty reparacji** przez rozłożenie ich na ponad 40 lat i wycofał wojska z Zagłębia Ruhry.

Niemiecki plakat z 1923 r.
Napis na plakacie brzmi „Ręce precz od
Zagłębia Ruhry!”

ĆWICZENIE

Wskaż tereny utracone przez Niemcy w następstwie I wojny światowej oraz strefę zdemilitaryzowaną.

Przychylnie nastawienie Wielkiej Brytanii oraz poprawa stosunków z Francją umożliwiły Niemcom zawarcie **w 1925 r. w Locarno** korzystnego dla siebie **traktatu międzynarodowego**. Dobrowolnie tym razem, a nie pod przymusem, jak w przypadku traktatu wersalskiego, zobowiązały się do **nienaruszalności granic Belgii i Francji** oraz potwierdzały uznanie demilitaryzacji Nadrenii. Gwarantem paktu były Wielka Brytania i Włochy. Sukces Niemiec polegał w tym wypadku na **nieobjęciu** podobną **umową i gwarancjami granic z Polską i Czechosłowacją**. Podawało to w wątpliwość ich trwałość oraz chęć obrony przez państwa zachodnie postanowień traktatu wersalskiego w odniesieniu do Europy Środkowo-Wschodniej. Ponadto Niemcy zapewniły sobie nie tylko przyjęcie do Ligi Narodów w 1926 r., lecz także stałe miejsce w Radzie Ligi.

W 1926 r. w Berlinie podpisano **niemiecko-radziecki układ** o nieagresji i neutralności. Konsekwencją tego był między innymi **rozwój tajnej współpracy wojskowej**. Pozwoliło to Niemcom zwiększać ilość zakazanych przez traktat wersalski rodzajów uzbrojenia, zwłaszcza floty lotnictwa wojskowego i czołgów.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień najważniejsze postanowienia traktatu wersalskiego dotyczące Niemiec.
2. Podaj, jakie zmiany terytorialne nastąpiły w Europie po I wojnie światowej.
3. Wyjaśnij, w jakim celu ustanowiono Ligę Narodów.
4. W jaki sposób Niemcom udało się wyjść z izolacji i rozpocząć odbudowę mocarstwowej pozycji politycznej w Europie?

2. Przemiany gospodarcze i cywilizacyjne w okresie międzywojennym

Sytuacja gospodarcza w latach 1919–1929

Po I wojnie światowej **zmałała rola Europy w gospodarce światowej**. Korzyści z wojny odniosły państwa neutralne oraz Stany Zjednoczone, które w chwili zakończenia wojny posiadały większość światowych rezerw złota. Wielka Brytania i Francja były u nich zadłużone. Dla gospodarki niemieckiej obciążeniem stały się wysokie odszkodowania wojenne. Największe trudności ekonomiczne dotknęły Niemcy, Austrię, Węgry i Polskę, gdzie inflacja przeszła w **hiperinflację**. Kryzys gospodarczy objął również zwycięskie mocarstwa, zwłaszcza Włochy.

Stany Zjednoczone na początku lat 20. XX w. stały się **niekwestionowanym liderem w gospodarce światowej**. Były największym eksporterem towarów i kapitału. Pożyczki i kredyty udzielane przez USA prowadziły do uzależnienia gospodarczego od nich państw europejskich, zwłaszcza Niemiec.

Rok 1924 przyniósł stabilizację finansową i gospodarczą w większości krajów europejskich, w tym w Niemczech i Polsce, czego wyrazem była likwidacja hiperinflacji. Nastąpił dla Europy okres względnej koniunktury gospodarczej, której podstawę stanowiły **napływ kapitału amerykańskiego** oraz wdrażanie w gospodarce nowych technologii przemysłowych. **Rozwijały się nowoczesne gałęzie gospodarki**: przemysł chemiczny, hutnictwo metali kolorowych, przemysł elektrotechniczny, samochodowy i lotniczy oraz wytwarzający sprzęt gospodarstwa domowego. Przekroczono przedwojenny poziom produkcji zarówno w przemyśle, jak i w rolnictwie.

Wielki kryzys gospodarczy i jego konsekwencje

Na przełomie lat 20. i 30. korzystna koniunktura w gospodarce światowej uległa załamaniu. **24 października 1929 r.** w USA ceny akcji na Nowojorskiej Giełdzie Papierów Wartościowych zaczęły gwałtownie spadać. Dzień ten nazwano **czarnym czwartkiem**. Na wydarzenia w USA zareagowały giełdy w innych krajach, w których również nastąpiło załamanie. **Powiązania światowych gospodarek** powodowały, że **kryzys** w Stanach Zjednoczonych bardzo szybko przeniósł się na cały świat. Banki amerykańskie, ratując się przed upadkiem, wycofywały swoje kapitały z Europy, co pogłębiło problemy tamtejszych gospodarek.

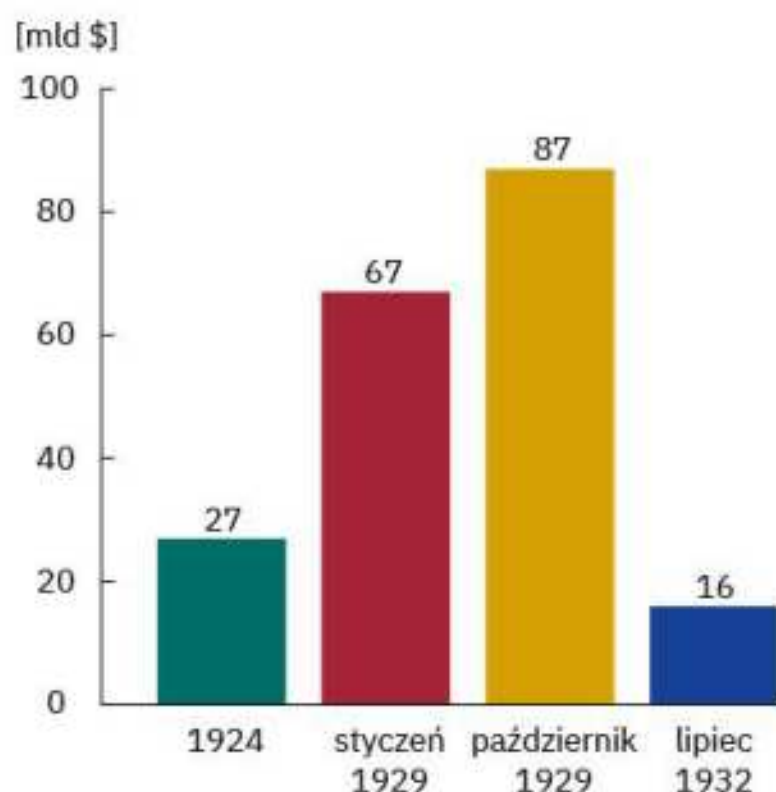
ĆWICZENIE

Wyjaśnij, jakie znaczenie miał spadek wartości papierów wartościowych na giełdzie dla gospodarki amerykańskiej.

Tłum klientów banku starających się odebrać swoje oszczędności, Berlin, 1931 r.

Kryzys gospodarczy doprowadził do upadku wielu banków. Traciły one środki zainwestowane w akcje czy przeznaczone na kredyty dla osób, które stały się teraz niewypłacalne. Upadek poszczególnych banków prowadził do utraty zaufania klientów do całego systemu bankowego. Wycofywali oni oszczędności z pozostałych instytucji, które traciły w ten sposób zgromadzone fundusze i z czasem bankrutowały.

Zmiany wartości papierów wartościowych na nowojorskiej giełdzie w latach 1924–1932 (w mld dolarów)

Rządy państw dotkniętych kryzysem starały się chronić produkcję w swoich krajach poprzez przyjęcie polityki **protekcjonizmu** – wprowadzały wysokie cła ograniczające import towarów z zagranicy. W efekcie trzykrotnie spadła wielkość handlu międzynarodowego. **Kryzys pogłębiał się do końca 1932 r.**, kiedy to światowa produkcja przemysłowa (bez uwzględnienia poziomu produkcji w ZSRR) wyniosła o 1/3 mniej niż w 1929 r. W USA było w tym czasie 15 milionów bezrobotnych, a w Niemczech – 6 milionów.

Kryzys, który wybuchł w 1929 r., okazał się nieporównywalny z jakimkolwiek wcześniejszym. Towarzyszyły mu pogłębiające się niepokoje społeczne, związane z narastającą nędzą i brakiem perspektyw milionów ludzi. Politycy i elity gospodarcze zdali sobie sprawę, że będzie potrzebna **interwencja państwa**.

Uboga rodzina migrantów rolnych w Kalifornii, USA, 1936 r. Autorką zdjęcia jest Dorothea Lange (czytaj: dorotija leng), która na zlecenie amerykańskiej Administracji Bezpieczeństwa Gospodarczego fotografowała życie Amerykanów w okresie wielkiego kryzysu. Ukazana na zdjęciu rodzina wędrowała od farmy do farmy w poszukiwaniu pracy zapewniającej środki do życia. Mieszkała w namiocie. Podobny los spotkał ogromną rzeszę ludzi.

W USA wybory prezydenckie w 1932 r. wygrał **Franklin Delano Roosevelt** (czytaj: ruzwelt), który głosił w kampanii wyborczej hasło budowy **gospodarczego Nowego Ładu** (ang. New Deal, czytaj: nju dil). Odszedł od obowiązującej dotąd liberalnej zasady nieingerowania państwa w gospodarkę i uznał, że władze muszą planowo na nią oddziaływać. Podstawowym celem stało się zwiększenie produkcji przemysłowej. Uznano, że aby to osiągnąć, trzeba przede wszystkim

Zapora Norrisa w Tennessee (czytaj: tenesi) w USA w trakcie budowy

Zapora i elektrownia Norrisa były jedną z inwestycji w ramach New Deal.

zahamować spadek cen produktów przemysłowych i rolniczych oraz zwiększyć możliwości nabywcze ludności. **Zwiększono deficyt budżetowy poprzez wydrukowanie dodatkowych ilości papierowego pieniądza**, znosząc przy tym wymienialność dolara na złoto dla własnych obywateli.

Państwo zaczęło **wspierać kredytami gospodarstwa rolne** oraz **skupywać nadwyżki produktów rolnych**, aby w ten sposób wspomóc rolników. Organizowano **roboty publiczne** – finansowane przez państwo wielkie przedsięwzięcia: budowę dróg, lotnisk, mostów, elektrowni wodnych, budynków użyteczności pu-

blicznej, w tym szkół. Znalazła przy nich zatrudnienie ogromna część amerykańskich bezrobotnych. Aby przywrócić w społeczeństwie zaufanie do banków i skłonić ludzi do powierzania im oszczędności, wprowadzono ubezpieczenie przez państwo prywatnych lokat.

Rok 1933 uważa się za **ostatni rok wielkiego kryzysu** – nastąpiło wtedy zahamowanie tendencji spadkowych. Odrabianie strat w gospodarce amerykańskiej i europejskiej postępowało jednak powoli.

W wyniku doświadczeń okresu wielkiego kryzysu nastąpiły trwałe zmiany w funkcjonowaniu gospodarek krajów Zachodu. Większą rolę zaczął odgrywać **interwencjonizm państwowy**. Niektóre państwa przejmowały na własność prywatne przedsiębiorstwa zagrożone upadkiem. Duże inwestycje rządowe dotyczyły często sieci transportowej, przemysłu ciężkiego i **zbrojeniowego**. Było to w dużej mierze związane ze wzrastającym w drugiej połowie lat 30. prawdopodobieństwem wojny.

Interwencjonizm – polityka ekonomiczna państwa polegająca na jego bezpośredniej ingerencji w procesy gospodarcze przez m.in.: inwestycje państwowe, dotacje, zakup towarów i usług, pomoc socjalną, roboty publiczne, ulgi podatkowe.

Wielki kryzys wpłynął na poważne obniżenie poziomu życia ludności. Państwa europejskie przeżywały w konsekwencji okres niepokojów społecznych i niepewności politycznej. Wstrząs spowodowany kryzysem ekonomicznym, biedą, bezrobociem, niepewnością jutra **podważył wiarę** w skuteczność systemów społeczno-politycznych opartych na **zasadach demokratycznych i liberalnych**. W ich miejsce **do głosu dochodziły poglądy i ugrupowania skrajne**. Proces ten najwyraźniej dał o sobie znać w Niemczech, w których **w 1933 r. doszedł do władzy Adolf Hitler**.

ĆWICZENIE

Poszukaj informacji na temat społecznego odbioru wprowadzonej przez prezydenta Roosvelta polityki New Deal i jej skuteczności. Jakie jest twoje zdanie na temat ingerencji państwa w gospodarkę?

Przemiany cywilizacyjne

W okresie międzywojennym odkrycia naukowe i wynalazki techniczne miały ogromny wpływ na gospodarkę i życie codzienne ludności zwłaszcza Stanów Zjednoczonych i Europy Zachodniej.

Taśma produkcyjna w zakładach Forda, Stany Zjednoczone

do **poprawy warunków życia** coraz większych mas społeczeństwa. Nie wszystkie grupy ludności od razu mogły korzystać w pełni z rozwoju gospodarczego i nowinek technicznych. Jednak ich liczba – z wyjątkiem okresu wielkiego kryzysu – systematycznie wzrastała. W efekcie zaczęło kształtować się **społeczeństwo konsumpcyjne**.

Gwałtownie wzrosła produkcja **elektryczności** coraz szerzej **stosowanej w przemyśle** oraz umożliwiającej korzystanie z **urządzeń powszechnego użytku**. Były to urządzenia ułatwiające życie, jak odkurzacze, lodówki, telefony, a także służące rozrywce, jak radio czy gramofon. Odkrycia w **dziedzinie chemii** pozwoliły opracować technologie produkcji na skalę przemysłową między innymi: **sztucznego jedwabiu, benzyny i oleju napędowego, sztucznego kauczuku** oraz **teflonu**. **Masowa produkcja i obniżenie cen** towarów prowadziły

Scena z filmu *Dzisiejsze czasy* (1936) – ostatniego niemego arcydzieła Charliego Chaplina (czytaj: czarliego czaplina)

Upowszechnienie taśmy produkcyjnej, zastosowanej po raz pierwszy przez Henry'ego Forda w 1913 r. przy produkcji samochodów, znacznie przyspieszyło proces produkcji przemysłowej. W filmie Chaplina w formie satyrycznej przedstawiono pracę przy linii montażowej, która doprowadza głównego bohatera do szaleństwa.

Robotnik podczas wznoszenia Empire State Building (czytaj: empajer stejt bildin), Nowy Jork, 1930 r.

Z masowo produkowanej stali konstruowano szkielety budynków. Pozwalało to wznosić coraz wyższe budowle. Otwarty w 1931 r. Empire State Building (102 piętra i 381 m wysokości) pozostał najwyższym budynkiem w Nowym Jorku do czasu wzniesienia w 1973 r. kompleksu World Trade Center (czytaj: wörld trejd senter). Po prawej stronie widoczny Chrysler Building (czytaj: krajsler bildin; 319 m) – otwarty rok wcześniej.

Odkrycia w dziedzinie medycyny umożliwiły znacznie skuteczniejszą niż dotąd walkę z chorobami. Wyodrębnienie **insuliny** pozwoliło na **leczenie cukrzycy**. Odkrycie przeciwbakteryjnego działania **sulfonamidów** stworzyło możliwość skutecznej walki z **bakteriami chorobotwórczymi**. W 1929 r. Alexander Fleming odkrył **penicylinę – pierwszy antybiotyk**.

Nauką, która zdobywała coraz większe znaczenie, była psychologia. Szczególny rozgłos zdobył publikujący swoje dzieła od pierwszych lat XX w. **Sigmund Freud** (czytaj: sigmund frojd) – austriacki psychiatra, twórca **psychoanalizy**. Stwierdził on, że **świadomość stanowi tylko część ludzkiej psychiki**, a w życiu człowieka ogromną rolę odgrywa **podświadomość**, czyli sfera, do której jednostka nie ma wprost dostępu. Tkwią w niej naturalne pragnienia, które ludzka świadomość usiłuje stłumić, jeśli są niezgodne z obowiązującymi w społeczeństwie **normami** i jej własnym **sumieniem**.

Nowe spojrzenie na wszechświat – czas, przestrzeń i materię – przyniosły odkrycia **Alberta Einsteina** (czytaj: ajnsztajna). Sformułowana przez niego **ogólna teoria względności** została w 1919 r. potwierdzona doświadczalnie. W XX w. rozwinęła się też nowa dziedzina fizyki – **mechanika kwantowa**. Jej osiągnięcia oraz **rozbitcie jądra atomu** (w 1938 r.) zmieniły rozumienie fizycznej budowy materii. Zapoczątkowały też prace nad wykorzystaniem energii jądrowej do celów wojskowych, czego efektem stało się skonstruowanie pod koniec II wojny światowej bomby atomowej.

Ciągły rozwój kolei i powstanie pasażerskich linii lotniczych oraz rozbudowa autostrad i wzrost produkcji samochodów powodowały, że **ludzie mogli się coraz łatwiej i szybciej przemieszczać**. W Europie **pierwsze pasażerskie linie lotnicze** połączyły w 1919 r. Londyn z Paryżem oraz Berlin z Weimarem.

Rozwijały się środki masowego przekazu: **prasa, radio, a także kino**. Dzięki nim **dostęp społeczeństwa do informacji i kultury** znacznie się zwiększył. Na Zachodzie analfabetyzm stał się zjawiskiem marginalnym, więc czasopisma i książki mogły docierać do coraz szerszego grona odbiorców. Radio i wysokonakładowa prasa stały się w latach 30. coraz powszechniej stosowanym środkiem propagandowym. Dużą siłą oddziaływania miały **radiowe „pogawędki” prezydenta Roosevelta** czy **przemówienia Hitlera**. Wyświetlane

Prezydent Roosevelt podczas wygłaszania przez radio jednej z *Pogadanek przy kominku*, 1934 r. Roosevelt wykorzystywał radio, aby przekonać społeczeństwo do swojej polityki.

w kinach **kroniki filmowe**, mające charakter dokumentalny, pozwalały także niewykształconym osobom zapoznać się z życiem innych ludzi i wydarzeniami z najdalszych zakątków Ziemi. Zmieniało to ich sposób postrzegania świata, stosunek do religii czy polityki. Coraz większym zainteresowaniem cieszyły się **widowiska sportowe**. Relacje radiowe z olimpiady w Berlinie w 1936 r. trafiły do 53 krajów świata.

Ułatwiony dostęp do informacji, ale także propagandy, wzrost poziomu wykształcenia i wprowadzanie powszechnego prawa wyborczego owocowały zmianami w życiu politycznym. **Partie polityczne** przestały mieć charakter elitarny. **Stały się masowymi ruchami społecznymi**, liczącymi niekiedy miliony członków i sympatyków.

Kultura artystyczna

W okresie międzywojennym powstało wiele wybitnych powieści, które przeszły do historii literatury. Do najwybitniejszych osiągnięć należą powieści: Niemca **Thomasa Manna** – *Czarodziejska góra*, Angielki **Virginii Woolf** (czytaj: wurdżini tulf) – *Pani Dalloway* i niemieckojęzycznego pisarza z Pragi **Franza Kafki** – *Proces*. Awangardowy, nowatorski charakter niektórych dzieł sprawił, że spotykały się z niezrozumieniem opinii publicznej. Takimi powieściami były: *Ulisses* – angielskiego Irlandczyka **Jamesa Joyce’a** (czytaj: dżejmsa dżojsa), *W poszukiwaniu straconego czasu* – Francuza **Marcela Prousta** (czytaj: marsela prusta) czy *Wściekłość i wrzask* – Amerykanina **William Faulknera** (czytaj: tiliama folknera). Wielkim powodzeniem cieszyła się książka *Przeminęło z wiatrem* Amerykanki **Margaret Mitchell** (czytaj: miczel), a potem film nakręcony na podstawie tego utworu (1939 r.). Do najwybitniejszych **dramatopisarzy** tego okresu należeli: Włoch **Luigi Pirandello** (czytaj: luidzi pirandelo), Niemiec **Bertold Brecht** i Amerykanin **Eugene O’Neill** (czytaj: judżin onil). Wśród dzieł **poetyckich** wymienić trzeba poemat *Ziemia jałowa* – **Thomasa Stearnsa Eliota** (czytaj: tomasa sternsa eljota), urodzonego w USA, a tworzącego w Wielkiej Brytanii.

Wśród kompozytorów muzyki klasycznej wyróżniali się twórcy rosyjscy: **Igor Strawiński**, który w okresie międzywojennym przebywał we Francji, oraz **Siergiej Prokofiew** i **Dmitrij Szostakowicz**, tworzący w ZSRR. W omawianym okresie wybitnymi kompozytorami z **Europy Środkowo-Wschodniej** byli: **Béla Bartók** (czytaj: bela bartok) z Węgier, **Leoš Janáček** (czytaj: leosz janaczek) z Czechosłowacji i **Karol Szymanowski** z Polski. We Francji powodzeniem cieszyły się zwłaszcza dzieła **Maurice’a Ravela** (czytaj: morisa rawela). Artystą, który szczególnie rozwinął tendencje awangardowe, był austriacki kompozytor **Alban Berg**. Amerykanin **George Gershwin** (czytaj: dżordż gersztin) wprowadził do muzyki klasycznej elementy jazzu.

W sztukach plastycznych rozwijały się kierunki, z których większość narodziła się przed końcem I wojny światowej. Do najwybitniejszych malarzy okresu międzywojennego należeli: Francuz **Henri Matisse** (czytaj: ari matis) – fowista, Hiszpan **Pablo Picasso** (czytaj: pikasso) – kubista, Rosjanin **Wassily Kandinsky** (czytaj: wasili kandinski) i Holender **Piet Mondrian** (czytaj: pit mondrian) – abstrakcyoniści, a także Hiszpan **Salvador Dali** (czytaj: salvador dali) – surrealista. W rzeźbie szczególnie znacząca była twórczość Rumuna **Constantina Brâncușiego** (czytaj: konstantina brankuszi) oraz Anglika **Henry’ego Moore’a** (czytaj: henriego mura).

ĆWICZENIE

Przygotuj informacje na temat wymienionych kierunków malarskich. Przygotuj prezentację na temat najwybitniejszych malarzy XX w. do 1939 r.

Symbolem radykalnego buntu wobec istniejącej rzeczywistości społecznej oraz ideologii, która doprowadziła do okrutnej, krwawej wojny światowej, był **dadaizm**. Sprzeciwiał się on dotychczasowemu pojmowaniu istoty twórczości artystycznej. Dadaści tworzyli dzieła na pograniczu różnych sztuk. Stosowali prowokację jako nowy środek wyrazu. Ich twórczość pojawiająca się na oficjalnych wystawach spotkała się z tego powodu z powszechnym oburzeniem.

Salvador Dali, *Miękka konstrukcja z gotowaną fasolką – przeczucie wojny domowej*, 1936 r.
Dali tworzył w swoich obrazach atmosferę niezwykłości, wyrażał stan swojej podświadomości.

Jedna z rzeźb Constantina Brâncușiego na rumuńskim znaczku pocztowym

Do najśłynniejszych przedstawicieli dadaizmu należy **Marcel Duchamp** (czytaj: marsel diuszą).

Marcel Duchamp, L.H.O.O.Q., 1919 r.

Marcel Duchamp stworzył dzieło poprzez parodię *Mona Lisy* – dorysował wąsy i brodę na pocztówce przedstawiającej reprodukcję obrazu Leonarda da Vinci.

W architekturze dążono do nadawania wznoszonym budowlom przede wszystkim charakteru **funkcjonalnego**, dlatego walory użytkowe budynków stawiano na pierwszym miejscu. Natomiast ich wartość estetyczna miała się opierać na prostocie, pozbawionej nadmiernych ozdób. Architektem, który wyznawał takie zasady, był zwłaszcza Francuz **Le Corbusier** (czytaj: le korbuzje). Natomiast

Amerykanin **Frank Lloyd Wright** (czytaj: lojd rajt) kładł nacisk na harmonijne wkomponowanie budowli w przestrzeń, zespolenie ich z naturą. W Niemczech działała szkoła artystyczna o nazwie **Bauhaus**, która bardzo silnie wpłynęła na

dalszy rozwój architektury. Jej założeniem było połączenie sztuki z użytecznością, powtarzalność form i branie zawsze pod uwagę oddziaływania architektury na psychikę i emocje człowieka.

Willa „Savoye” (czytaj: sawła) w Poissy (czytaj: płasi) pod Paryżem, wybudowana według projektu Le Corbusiera w latach 1928–1930

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż charakterystyczne zjawiska w gospodarce światowej po I wojnie światowej.
2. Wyjaśnij, czym był wielki kryzys zapoczątkowany w 1929 r. Jakie były jego następstwa?
3. Wymień odkrycia naukowe i wynalazki techniczne, które odegrały największą rolę w rozwoju gospodarczym, zmianach w sposobie postrzegania świata oraz w narodzinach społeczeństwa konsumpcyjnego.
4. Przedstaw najważniejsze zjawiska w kulturze artystycznej okresu międzywojennego.

3. Rozwój systemu totalitarnego w porewolucyjnej Rosji. Stalinizm

Umacnianie władzy przez bolszewików

Wysiętek **bolszewików** po przewrocie październikowym koncentrował się na umocnieniu zdobytej władzy i wyeliminowaniu sił, które mogłyby zachować niezależność. Temu celowi służyło rozbudowanie narzędzi „**czerwonego terroru**”. Najważniejszym z nich była w okresie wojny domowej **Czeka** (Ogólnorosyjska Nadzwyczajna Komisja do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem). Na jej czele stał **Feliks Dzierżyński**. Ta policja polityczna miała wolną rękę w zwalczaniu wszystkich, których uznała za przeciwników nowej władzy. Dotyczyło to **przedstawicieli starych elit i całych warstw społecznych – ziemiaństwa, burżuazji, inteligencji**. Czeka mogła rozstrzeliwać ludzi bez jakiegokolwiek sądu. Jej ofiarą padło kilkaset tysięcy osób, wielu wymordowała też Armia Czerwona. Część osób osadzano w obozach pracy przymusowej (**łagrach**), które zaczęto tworzyć już w 1918 r.

Feliks Dzierżyński w 1923 r.

Dzierżyński pochodził z polskiej rodziny szlacheckiej z okolic Mińska. Od rewolucji 1905–1907 związany był z polskim i rosyjskim ruchem socjalistycznym. Był wielokrotnie aresztowany, dwa razy zesłany na Syberię. Uwolniony w marcu 1917 r. w wyniku rewolucji zaczął ściśle współpracować z Leninem i stał się jednym z organizatorów przewrotu październikowego.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Lenin o zadaniach Czeka i „czerwonym terrorze”

Nadzwyczajna Komisja nie jest ani komisją śledczą, ani trybunałem. Jest to narzędzie walki działające na froncie wojny domowej. Ona nie sądzi wroga, ona weń uderza... Nie prowadzimy wojny przeciwko jednostkom. Przeprowadzamy eksterminację burżuazji jako klasy. Nie szukamy dowodów ani świadków na potwierdzenie uczynków lub wypowiedzi przeciwko władzy sowieckiej. Pierwsze pytanie, które zadajemy to: do jakiej klasy należysz, jakie jest twoje pochodzenie, wychowanie, wykształcenie i zawód? Te pytania przesądzają o losie oskarżonego. To jest esencją Czerwonego Terroru.

P. Johnson, *Historia polityczna świata od lat dwudziestych do osiemdziesiątych*, t. I, Warszawa 1989, s. 67.

Ostatnia godzina – bolszewicki plakat propagandowy, ok. 1920 r.

Pod głową, która ma zostać ścięta, znajduje się napis „kapitał”, a na wskazówce w formie ostrza „komunizm”.

ĆWICZENIE

Wyjaśnij, na czym polegał „czerwony terror” w bolszewickiej Rosji i przeciwko komu był skierowany.

Konstytucja bolszewickiej Rosji przyjęta w lipcu 1918 r. deklarowała, że władza należy do ludu pracującego (reprezentowanego przez Rady Delegatów), a jego wyzyskiwacze mają zostać „zgnieceni”. Jednak bolszewicy całkowicie podporządkowali sobie Rady, a głoszona „**dyktatura proletariatu**” była w istocie dyktaturą kierownictwa **Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików)**. Z nich składał się też **rząd**, nazwany **Radą Komisarzy Ludowych**.

Komunizm wojenny

W okresie wojny domowej, gdy w wyniszczonym kraju panował głód, bolszewicy musieli dokonać dużego wysiłku, aby zaopatrzyć ludność miast w żywność. Najistot-

niejsze było dla nich zapewnienie jej zwłaszcza tym, którzy stanowili oparcie dla władzy. Do tego grona należeli żołnierze Armii Czerwonej, członkowie służb podległych rządowi, a także robotnicy fabryczni – grupa społeczna, wśród której bolszewicy mieli na początku stosunkowo duże poparcie.

Aby zaopatrzyć miasta w żywność, rozpoczęto realizację programu gospodarczo-społecznego, który nazwano **komunizmem wojennym**. Wynikał on bezpośrednio z teoretycznych założeń ideologii komunistycznej. Wprowadzono **centralne sterowanie gospodarką**. **Zlikwidowano prywatny handel**, zastępując go scentralizowanym systemem rozdziału towarów i ograniczając do minimum znaczenie pieniądza. Chłopi mieli obowiązek przekazywania **kontyngentów**, czyli oddawania produktów rolnych, za które otrzymywali pieniądze – jednak niewiele warte w związku z ogromną inflacją. Plony odbierano także w formie **rekwizycji**, to znaczy nieodpłatnie. Dekrety władz mówiły o rekwirowaniu wszelkich „nadwyżek” zboża. W rzeczywistości odbierano chłopom większość zebranych przez nich plonów, również tę część, której potrzebowali, aby wyżywić swoje rodziny, oraz nasiona przeznaczone pod przyszłoroczny siew. Wszelkie próby ukrywania produktów rolnych przez chłopów wywoływały represje.

Wprowadzono ścisłą **reglamentację żywności**, a jej rozdzielaniem zajmowali się funkcjonariusze państwowi. Wolny rynek oficjalnie przestał istnieć, ale w rzeczywistości znaczna część produktów rolnych była przez chłopów sprzedawana nielegalnie, choć groziły za to wysokie kary. **Upaństwowiono przedsiębiorstwa**

przemysłowe z wyjątkiem najmniejszych zakładów zatrudniających do pięciu pracowników. Przejmowano też ziemię należącą do bogatszych chłopów.

Wprowadzone przez bolszewików sposoby gospodarowania okazały się katastrofalnym błędem. Produkcja rolnicza spadła o połowę w stosunku do poziomu sprzed I wojny światowej, a przemysłowa – aż o 80%. **Głód** zbierał śmiertelne żniwo głównie wśród **ludności wiejskiej**. Jego ofiarą padły miliony osób. Bunt, które wybuchały przeciwko władzy bolszewików, zwłaszcza liczne **powstania chłopskie**, były tłumione przez wojsko i CzeKa.

Ofiary głodu w Buzułuku w południowej Rosji przed pochowaniem w zbiorowym grobie, koniec 1921 r.

ZSRR od Lenina do Stalina

Dramatyczne następstwa komunizmu wojennego skłoniły bolszewików do zmiany podejścia do gospodarki. W **1921 r.** Lenin ogłosił wprowadzenie programu pod nazwą **Nowa Polityka Ekonomiczna** (ros. *Nowaja ekonomiczeskaja politika*, NEP). Przywrócono w znacznej mierze zasady wolnorynkowe, jednak zachowano własność państwową kluczowych gałęzi przemysłu. **Rzemieślnicy, kupcy, drobni przedsiębiorcy** mogli prowadzić prywatną działalność, choć była ona nadzorowana przez państwo. Dopuszczono też **kapitał zagraniczny**. Zamiast bezwzględnego rekwirowania produktów rolnych wprowadzono znacznie niższy podatek, który chłopci uiszczali w naturze. Pozostałą część tego, co wyhodowali, mogli legalnie sprzedawać. Działania te pozwoliły stosunkowo szybko poprawić sytuację gospodarczą i warunki życia ludności.

W **grudniu 1922 r.** władze komunistyczne proklamowały powstanie **Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR)**. W jego skład obok Rosji weszły republiki: białoruska, ukraińska i zakaukaska. Dotychczas zachowały one formalną niepodległość, co było jednak fikcją – wszędzie rządili bolszewicy.

Na **początku 1924 r.** zmarł **Włodzimierz Lenin**, będący faktycznym przywódcą państwa. W kierownictwie partii bolszewickiej od dawna trwały konflikty personalne, zmagania o udział we władzy i spory o kształt polityki zarówno zagranicznej, jak i wewnętrznej.

Flaga i godło państwowe ZSRR

Włodzimierz Lenin i Józef Stalin w 1922 r.

Decydujące znaczenie dla przyszłości ZSRR miała kariera, jaką we władzach partii robił **Józef Stalin**. W momencie śmierci Lenina był on jedną z kilku osób liczących się w rozgrywce o przejęcie przywództwa. Zajmował stanowisko **sekretarza generalnego Komitetu Centralnego partii** komunistycznej. Funkcja ta nie miała jeszcze wówczas wysokiej rangi, ale wiązała się z możliwością wpływania na obsadę najwyższych stanowisk. Stalin potrafił wykorzystać ją do walki z konkurentami. Miał też wpływy w organach bezpieczeństwa – **GPU**, czyli policji politycznej, która zastąpiła Czekę. W ciągu następnych kilku lat Stalin usuwał ze stanowisk kolejnych człon-

ków najwyższego kierownictwa partyjnego. Posługiwał się oskarżeniami o różne „odchylenia”, czyli odstępstwa od polityki przyjętej przez władze.

System totalitarny – stalinizm w ZSRR

Rozgrywka polityczna, która doprowadziła **Stalina** do pełni władzy, trwała kilka lat. **Od 1929 r.** sprawował on w państwie **władzę dyktatorską**, praktycznie nieograniczoną. Był to **system totalitarny**. Do jego narzędzi należały biurokracja partyjna oraz służby bezpieczeństwa. Obejmowały one kontrolą wszystkie obszary życia gospodarczego i społecznego. Sposobem utrzymania społeczeństwa w posłuszeństwie stały się **indoktrynacja** oraz coraz bardziej powszechny strach, który był efektem **represji** stosowanych przez aparat bezpieczeństwa GPU, a od 1934 r. **NKWD**. Rozbudowywano na wielką skalę **system łagrów**, kierowany przez **GUŁag** – Główny Zarząd Obozów.

Totalitaryzm – system rządów polegający na pełnym podporządkowaniu społeczeństwa władzy państwowej (najczęściej jednostce). Istotą państwa totalitarnego jest zniesienie praw i wolności obywatelskich połączone z przejęciem kontroli nad wszystkimi dziedzinami życia gospodarczego, społecznego i kulturalnego ludności. Nadzorowi podlegają też poglądy i przejawy aktywności jednostki: życie rodzinne, religijne, a nawet gusta estetyczne. Narzędziami państwa totalitarnego są m.in. rozbudowany aparat policyjny, prowadzący inwigilację (śledzący) i terroryzujący ludność, oraz system propagandy.

Indoktrynacja – systematyczne, intensywne wpajanie jednostkom bądź społeczeństwu jakichś poglądów czy ideologii. Narzędziem indoktrynacji są najczęściej środki masowego przekazu, kultura artystyczna (film, literatura, malarstwo) oraz system oświaty.

ĆWICZENIE

Wskaż cechy systemów totalitarnego oraz autorytarnego. Wyjaśnij, co je różni.

W 1929 r. Stalin zdecydował o ostatecznym odejściu od NEP-u. Postanowił zbudować **gospodarkę centralnie sterowaną i planowaną**. Rozpoczął **program** szybkiego **uprzemysłowienia kraju** oraz **kolektywizacji rolnictwa**. Dzięki wsparciu zachodnich specjalistów, przede wszystkim z USA, rozbudowywano przemysł wydobywczy, hutniczy, ciężki i zbrojeniowy. Zaniedbano gałęzie produkcji zaspokajające podstawowe potrzeby ludności. Podejmowano wielkie inwestycje komunikacyjne, budowano kanały rzeczne i elektrownie wodne. Jedną z podstaw systemu gospodarczego kraju stała się praca niewolnicza więźniów GUŁagu.

Kolektywizacja polegała na łączeniu gospodarstw chłopskich w **spółdzielnie produkcji rolnej (kołchozy)**. Ziemia, żywy inwentarz i narzędzia pracy stanowiły w nich wspólną własność. Działania te zmierzały do pełnego **podporządkowania rolnictwa potrzebom państwa** i kontroli życia społecznego wsi przez **likwidację prywatnej własności ziemi**. Wobec silnego sprzeciwu chłopów **proces kolektywizacji odbywał się pod przymusem**. Opornych osadzano w łagrach lub deportowano na Syberię (w sumie ok. 12 mln osób). Bunt chłopskie tłumiono wojsko. Najbardziej poszkodowani byli zamożni chłopci nazywani **kułakami**, którzy pierwsi stali się ofiarami represji.

Okladka radzieckiego czasopisma „Bezbozhnik” z 1929 r.

Ilustracja przedstawia plan pięcioletni (ogólnopaństwowy plan gospodarczy na lata 1928–1932), który miażdży Jahwe, Boga chrześcijańskiego i Allaha. Religie władze uważały za podporę starego porządku i wroga zmian.

Kołchozom wyznaczono wysokie normy dostaw produktów rolnych, które władze mogły **kierować na eksport**. Uzyskane środki umożliwiały inwestycje w przemysł oraz utrzymanie rozrastającej się biurokracji i organów bezpieczeństwa oraz dozbrajanie armii. W ZSRR następował szybki **proces uprzemysłowienia**. Szczególnie rozwijał się przemysł ciężki o znaczeniu militarnym: maszynowy, zbrojeniowy, górnictwo, hutnictwo, energetyka. Pod koniec lat 30. Związek Radziecki przestał być krajem rolniczym, stał się **potęgą przemysłową i militarną**.

Pomnik w Kijowie upamiętniający ofiary wielkiego głodu na Ukrainie – tzw. Hołodomoru (ukr. „zamorzenie głodem”)

liczne kary śmierci. Rozprawy sądowe nie pozostawiały oskarżonym żadnej szansy obrony i były formalnością. Zresztą znaczną część osób mordowano bez żadnego procesu. W przypadku osób należących wcześniej do przywództwa partyjnego czy oficerów wojska przeprowadzano **procesy pokazowe**, które miały charakter propagandowego spektaklu. Represjom poddawano nie tylko osoby oskarżone o działanie na szkodę państwa, lecz także ich rodziny. Sowieckie prawo przewidywało karę do 20 lat więzienia dla członków „rodziny zdrajcy”, jeśli wiedzieli o jego działalności, a do 5 lat zsyłki, jeśli nie zdawali sobie z niej sprawy, ale mieszkali ze skazanym.

Efektom kolektywizacji – zniszczenia dotychczasowego sposobu produkcji rolnej, a przede wszystkim rekwizycji zboża na potrzeby eksportu – stały się dramatyczne braki żywności na wsi. W wyniku **głodu** zmarło w latach 1932–1933 **ponad 6 milionów osób, w większości na Ukrainie** (była to największa klęska głodu w Europie w XX w.). Produkcja rolna znowu spadła w ZSRR do 2/3 poziomu sprzed I wojny światowej.

Stalin cały czas umacniał swoją władzę nad partią i władzę partii nad społeczeństwem. W połowie lat 30. rozpoczął się okres **wielkiego terroru**. W tym czasie nawet najbliższe oskarżenie o niechęć wobec władzy mogło stać się przyczyną aresztowania. Za wystarczający dowód winy przyjęto przyznanie się podejrzanego, które wymuszano za pomocą tortur. Zapadały bardzo wysokie wyroki, w tym

Represje były skierowane w dużej mierze przeciwko członkom władz. Nazwano je **wielką czystką lat 1936–1938**. Do represji dochodziło, gdyż Stalin obsesyjnie obawiał się, że ktoś może zagrozić jego władzy. Zginęło 3/4 członków Komitetu Centralnego partii i 2/3 wyższych oficerów wojska (aż 90% generałów i 3 z 5 marszałków). Terrorem kierowało **NKWD** (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych ZSRR; ros. Народно́й комиссари́ат внутре́нних де́л ССРСР). Stalin zdawał sobie sprawę, że w ten sposób wzrasta znaczenie tych służb bezpieczeństwa w państwie, co mogłoby podważyć jego własną wszechwładną pozycję. Aby zabezpieczyć się przed tym, doprowadził do skazania na śmierć dwóch kolejnych szefów NKWD i kilku tysięcy jego funkcjonariuszy. Ofiarami **wielkiego terroru padły miliony mieszkańców ZSRR** – oficjalnych wyroków śmierci wykonano 700 tysięcy, a parę milionów osób zginęło bez wyroków. Prawie co dziesiąty dorosły mieszkaniec kraju znalazł się w obozie pracy.

Plakat propagandowy,
1938 r.

Ilustracja pochodzi z Azerbejdżańskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej wydzielonej w 1936 r. z Zakaukaskiej.

Elementem totalitarnej rzeczywistości rządzonego przez Stalina kraju był **kult jednostki**. Propaganda przedstawiała przywódcę państwa jako człowieka nieomylnego, a jego portrety stały się wszechobecne. W oficjalnie przyjętej wersji historii był on najwierniejszym uczniem Lenina i kontynuatorem jego dzieła, przywódcą światowego proletariatu i największym dobroczyńcą narodu radzieckiego. Poświęcano mu wiele uroczystości, wierszy, obrazów, pomników i innych dzieł sztuki.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów, na czym polegały czerwony terror i komunizm wojenny. Jakie były ich konsekwencje dla społeczeństwa i państwa?
2. Przedstaw metody, jakimi Stalin zdobył i umocnił władzę dyktatorską. Jaką rolę odgrywały służby bezpieczeństwa? Na czym polegał kult jednostki?
3. Wytłumacz, na czym polegała kolektywizacja oraz jakie były jej cele i następstwa.
4. Wyjaśnij pojęcia: łagry, wielki terror, procesy pokazowe, wielka czystka, totalitaryzm.
5. W dostępnych źródłach poszukaj więcej informacji o tzw. Hołodomorze. Zastanów się, jakie były jego przyczyny.

4. Faszyzm. Nazistowskie Niemcy pod rządami Hitlera

Narodziny ideologii faszystowskiej – Włochy Mussoliniego

Po I wojnie światowej w wielu krajach europejskich występowały silne napięcia społeczne. Tak działo się między innymi we Włoszech, które znalazły się w trudnej sytuacji gospodarczej. Grupą szczególnie manifestującą swoje niezadowolenie byli **kombatanci** — dawni żołnierze. Często nie mogli oni znaleźć dla siebie miejsca w powojennym społeczeństwie, ponadto brakowało dla nich pracy. Kombatanci byli przekonani, że ich ofiary okazały się daremne, a Włochy nie uzyskały spodziewanych korzyści z udziału w wojnie (m.in. kolonii). Część z nich wstępowała do związków kombatanckich, na bazie których narodził się we Włoszech **ruch faszystowski** (wł. *fascio* – związek). Na jego czele **na początku 1919 r. stanął Benito Mussolini**.

Mussolini (przepasany szarfą) i jego najbliżsi towarzysze przed marszem na Rzym, podczas kongresu w Neapolu, październik 1922 r.

Faszyści głosili **hasła nacjonalistyczne**, propagowali idee **silnego państwa** oraz **utrzymania społecznego porządku**. Domagali się **reform społecznych** w duchu lewicowym (Mussolini i wielu czołowych faszystów byli wcześniej członkami partii socjalistycznej). Jednak uznawali zasadę **solidaryzmu społecznego** i całkowicie odrzucali klasowe hasła lewicy, zastępując je solidarystycznym nacjonalizmem. W swoich działaniach posługiwali się przemocą i tworzyli bojówki – tak

zwane **czarne koszule** – służące im do zwalczania przeciwników politycznych, a przede wszystkim tłumienia robotniczych i chłopskich strajków.

W październiku 1922 r. Mussolini ogłosił marsz na Rzym, którego celem było przejęcie władzy. Król Włoch nie chciał ryzykować wojny domowej, a ponadto obawiał się wzrostu popularności komunistów i był przekonany, że faszysty temu zapobiegną. Postanowił spełnić żądania faszystów i **powierzył Mussoliniemu urząd premiera**. W ciągu kilku lat Mussolini, stosując represje wobec przeciwników politycznych, doprowadził do likwidacji systemu demokratycznego. **Zyskał władzę dyktatorską** i przyjął tytuł **Duce** (czytaj: ducze; wł. wódz).

Początki narodowego socjalizmu w Niemczech

Niemcy w wyniku klęski w I wojnie światowej znalazły się w sytuacji niemal stałego **kryzysu społecznego, gospodarczego i politycznego**. W związku z trudną sytuacją ekonomiczną znacznej części społeczeństwa wielu zwolenników zyskiwały **idee lewicowe**, często w skrajnej postaci. Jednocześnie narastały **nastroje nacjonalistyczne**. Wśród Niemców panowało przekonanie o niesłuszności postanowień traktatu wersalskiego oraz powszechne były marzenia o odzyskaniu mocarstwowej pozycji. Podobnie jak we Włoszech na opinię publiczną oddziaływali weterani I wojny światowej. Żołnierze i oficerowie, dla których zabrakło miejsca w armii, byli szczególnie liczni ze względu na ograniczenie traktatem wersalskim armii do 100 tysięcy osób.

W jednym z wielu istniejących w Niemczech radykalnych, nacjonalistycznych ugrupowań rozpoczął działalność **Adolf Hitler**. Był weteranem I wojny światowej (Austriakiem, który jako ochotnik wstąpił do armii niemieckiej). Okazał się świetnym mówcą, potrafiącym gromadzić wokół siebie licznych zwolenników. Partia, do której wstąpił, przyjęła w **1920 r.** nazwę **Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników (NSDAP)**. Hitler szybko stał się jej przywódcą – wodzem obdarzonym niepodważalnym autorytetem. Zajmował pozycję podobną do pozycji Mussoliniego wśród włoskich faszystów. To na nich Hitler się wzorował, tworząc **niemiecką wersję faszyzmu**. Podobieństw było wiele: nacjonalizm, kult wodza, silnego państwa i siły militarnej, odrzucenie parlamentarnej formy rządów i liberalizmu, nienawiść wobec komunistów. Hitler głosił hasła **obalenia ładu wersalskiego** i wskrzeszenia wielkości Niemiec. **W ideologii narodowego socjalizmu, nazywanego nazizmem**, kluczową rolę odgrywały też **rasizm i antysemityzm** – niewystępujące w faszyzmie włoskim.

NSDAP rozbudowało paramilitarne bojówki – **Oddziały Szturmowe (SA)**. **W 1923 r.** Hitler podjął próbę przejęcia władzy w **Monachium**, a następnie marszu na Berlin. **Pucz** (zamach stanu) został jednak stłumiony, a przywódcy nazistowscy aresztowani. Hitler przebywał w więzieniu ponad rok i w tym czasie zaczął pisać **Mein Kampf** (niem. *Moja walka*). W tej książce zawarł swoją wizję nazistowskiej ideologii.

Strony tytułowe pierwszego wydania *Mein Kampf* z 1925 r. i obwoluta wydania z lat 1926–1928

W *Mein Kampf* Hitler przedstawił rasistowską wizję ludzkości. Wśród wszystkich ras najwyżej stawiał Aryjczyków, określanych jako czysta rasa białych panów. Według Hitlera zaliczały się do nich ludy północy (nordyckie), a przede wszystkim Niemcy. Stanowili oni dla niego rasę „nadludzi” przeciwstawianą wszystkim niższym rasom – „podludziom”, za których uważał Żydów, Cyganów i Słowian. Wyrażał nienawiść zwłaszcza wobec Żydów, gdyż – jak utrzymywał – zagrażają „czystości rasy” i dążą do zniszczenia narodu niemieckiego.

Dojście Hitlera do władzy

W latach 20. XX w. naziści uzyskiwali w wyborach parlamentarnych zaledwie kilka procent głosów. Wzrost poparcia dla NSDAP nastąpił dopiero po tym, jak

Mężczyzna pozdrawiający Adolfa Hitlera charakterystycznym dla faszystów gestem, ok. 1930 r.

Niemcy odczuli na początku lat 30. **skutki wielkiego kryzysu gospodarczego**. Bezrobocie w Niemczech było olbrzymie – większe niż w innych krajach (przekraczało poziom 30%). Bezrobocie i dramatycznie pogarszająca się sytuacja materialna ludności sprzyjały postawom radykalnym. Gwałtownie **zaczęło rosnąć poparcie** zarówno **dla komunistów**, jak i **dla niemieckich faszystów**.

ĆWICZENIE

Zastanów się, dlaczego sytuacja w Europie w okresie międzywojennym sprzyjała rozwojowi ideologii totalitarnych i systemów dyktatorskich.

Hitler potrafił zdobyć **zwolenników wśród różnych grup społecznych**. Biedniejszych przekonał, że jest w stanie uzdrowić gospodarkę i poprawić ich los. Przedsiębiorcy widzieli w nim człowieka, który uratuje kraj przed komunistami.

Wiele osób, a wśród nich – co bardzo istotne – znaczna część wojskowych, spodziewało się, że Hitler jest zdolny odbudować siłę państwa i zaprowadzić wewnętrzny porządek. Ulegano jego hasłom nacjonalistycznym i obietnicom, że przywróci narodowi niemieckiemu godność odebraną przez traktat wersalski.

W 1932 r. Hitler przegrał wprawdzie walkę o prezydenturę z dotychczasowym prezydentem, Paulem von Hindenburgiem, jednak zdobył aż **37% głosów**. Tyle samo uzyskało NSDAP w wyborach parlamentarnych, a w kolejnych, które odbyły się już po 4 miesiącach, otrzymało 33%. Powtórzenie wyborów w tym samym roku wynikało z niemożności utworzenia rządu. Nie dało się stworzyć większości parlamentarnej bez Hitlera. **30 stycznia 1933 r.** prezydent Hindenburg mianował **Hitlera kanclerzem (premierem) rządu**.

Rządy nazistów w Niemczech – III Rzesza

W lutym 1933 r. w niewyjaśnionych okolicznościach **spłonął budynek parlamentu – Reichstagu** (czytaj: rajchstagu). Hitler oskarżył o podpalenie komunistów. Argumentując, że państwo jest zagrożone, uzyskał od prezydenta podpis na dekrete *O ochronie narodu i państwa*. Dawał mu on **specjalne uprawnienia w działaniach dla przywrócenia porządku**, w tym możliwość zawieszania swobód obywatelskich. Naziści wykorzystali naciski administracyjne oraz posłużyli się terrorem bojówek, aby wpłynąć na wynik kolejnych wyborów. Zdobyli w nich aż 44% głosów. Mandaty komunistów zostały przy tym unieważnione, a Hitler uzyskał poparcie partii chrześcijańskich demokratów. To wystarczyło, aby parlament wymaganą większością 2/3 przyjął **ustawę o pełnomocnictwach dla rządu**. Na 4 lata otrzymywał on **prawo wydawania ustaw i uchylania konstytucji**. Wkrótce wszystkie partie poza nazistowską przestały istnieć, a Hitler i NSDAP objęli pełnię władzy w państwie i rozpoczęli budowę **systemu totalitarnego**. Ogłoszono powstanie **III Rzeszy Niemieckiej**. Dziesiątki tysięcy przeciwników politycznych zostało przez nazistów aresztowanych i osadzonych w obozach pracy (powstały wtedy pierwsze **nazistowskie obozy koncentracyjne**).

Od lewej: flaga NSDAP (od 1935 r. była niemiecką flagą państwową) oraz godło NSDAP i III Rzeszy

Swastyka to znany ze starożytności równoramienny krzyż o załamanych ramionach. Kolor biały flagi symbolizował nacjonalizm, a czerwony – idee socjalistyczne.

Po śmierci prezydenta Hindenburga w 1934 r. Hitler przejął jego uprawnienia i uzyskał nieograniczoną **władzę dyktatorską jako Führer** (czytaj: fiurer; niem. „wódz”) Rzeszy. Oprócz administracji państwowej dysponował aparatem partyjnym oraz narzędziami represji w postaci SS (niem. Die Schutzstaffeln, czytaj: di szuczstaffeln – Sztafety Ochronne), tajnej policji politycznej (**Gestapo**) i służb bezpieczeństwa. Ponadto rozbudowano obozy koncentracyjne, do których bez wyroku sądowego kierowano osoby niewygodne politycznie bądź należące do niepożądanych grup społecznych. Do 1939 r. trafiło tam około 170 tysięcy osób.

Mężczyźni czytający nazistowski tygodnik „Der Stürmer” (czytaj: sztiurmer) wywieszony na tablicy, Wormacja, 1935 r.

Napis na tablicy głosi: „Żydzi są naszym nieszczęściem”.

grom, w czasie którego podpalano synagogi i sklepy. Wydarzenia te nazwano później **nocą kryształową** (co nawiązywało do znajdujących się na ulicach kawałków szkła z rozbitych witryn sklepowych i okien). Setki Żydów zostało wówczas zamordowanych, a kilkadziesiąt tysięcy wysłano do obozów koncentracyjnych. Prześladowania ludności żydowskiej doprowadziły do jej masowej emigracji z Niemiec.

Hitlerowi udało się zrealizować zapowiedź odbudowy gospodarki. Światowy wielki kryzys się skończył, a Niemcy w 1932 r.

Antysemityzm stał się częścią ideologii państwowej. Osoby pochodzenia żydowskiego zostały pozbawione w 1935 r. praw obywatelskich na mocy tak zwanych **ustaw norymberskich**. W ciągu następnych kilku lat zakazano im sprawowania urzędów, posiadania przedsiębiorstw, a nawet prowadzenia samochodów. Mienie Żydów przestało podlegać ochronie prawnej, więc coraz częściej dochodziło do napaści i grabieży. W 1938 r. zorganizowano po-

Odjazd młodzieży z Hitlerjugend na obóz letni, czerwiec 1937 r.

zostały zwolnione z obowiązku dalszego spłacania reparacji wojennych. Roboty publiczne oraz inwestycje w przemysł z myślą o przyszłej wojnie spowodowały, że bezrobocie przestało być problemem i nastąpił rozwój ekonomiczny kraju. **Wzrastające** w społeczeństwie **poparcie dla Hitlera** wynikało zarówno z **poprawy warunków życia ludności**, jak i **propagandy nazistowskiej** oraz dość powszechnej wiary w głoszoną ideologię. Rozbudowano system kontroli społeczeństwa i jego indoktrynacji. Celom tym służyły prasa, radio, kino i szkoła oraz liczne organizacje, które nie reprezentowały społeczeństwa, ale miały nim kierować. Ideologię nazistowską wpajała młodzieży organizacja **Hitlerjugend** (niem. młodzież Hitlera), do której przynależność stała się z czasem obowiązkowa.

Plakaty propagujące organizacje nazistowskie: Związek Niemieckich Dziewcząt (sekcja żeńska Hitlerjugend) oraz Niemiecki Związek Studentów, 2. połowa lat 30.

ĆWICZENIE

Przyjrzyj się plakatom i wyjaśnij, w jaki sposób miały one oddziaływać na młodych ludzi.

Ekspansja Niemiec i Włoch

Hitler już w *Mein Kampf* głosił prawo narodu niemieckiego do ekspansji terytorialnej i zyskania niezbędnej „przestrzeni życiowej” (niem. *Lebensraum*, czyt.: lejbensraum). Jego podstawowym celem była zmiana postanowień traktatu wersalskiego. W 1933 r. Niemcy wystąpiły z Ligi Narodów. Rozwijały odtąd

swoją **armię**, nie przestrzegając limitów wprowadzonych przez umowy międzynarodowe. **Wiosną 1935 r. Niemcy wprowadziły powszechny obowiązek służby wojskowej** i przystąpiły do jawnych zbrojeń. Rozbudowujące się siły zbrojne – **Wehrmacht** (czytaj: wermacht) – zostały wyposażone w sprzęt, którego posiadania zabraniał Niemcom traktat wersalski, na przykład w samoloty bojowe i czołgi. **W 1936 r. wojska niemieckie wkroczyły do zdemilitaryzowanej Nadrenii**, czym złamały nie tylko traktat wersalski, lecz także traktat z Locarno.

Włochy Mussoliniego, który marzył o stworzeniu imperium, szukały możliwości ekspansji. Dokonały **agresji na Etiopię** – ostatnie państwo afrykańskie nigdy niepodbite przez Europejczyków. Opanowały ją do maja 1936 r. Rok później Włochy **wystąpiły z Ligi Narodów**.

W 1936 r. doszło do **wojskowego zamachu stanu w Hiszpanii**, skierowanego przeciwko republice rządzonej przez lewicowy Front Ludowy. Przywódcą puczu został **generał Francisco Franco** (czytaj: fancisko franko). Stanął on też wkrótce na czele Falangi – partii, która reprezentowała ideologię faszystowską. Rozpoczęła się **trwająca 3 lata wojna domowa**. Pomocy puczystom udzielili **Hitler i Mussolini**, zaopatrując ich wojska w znaczne ilości sprzętu i broni. **Po stronie zwolenników Franco** walczyły niemiecki **Legion Condor** (czytaj: kondor) oraz regularne oddziały armii włoskiej. Z kolei **pomocy republice** udzielał **Stalin**, choć w mniejszym zakresie. Skierował on do Hiszpanii oficerów i specjalistów wojskowych oraz sprzedawał rządowi republikańskiemu sprzęt wojskowy. Po stronie republiki walczyły złożone z ochotników, w tym Polaków, tak zwane **Brygady Międzynarodowe**. Francja i Wielka Brytania ogłosiły neutralność w konflikcie. **Generał Franco osiągnął ostatecznie zwycięstwo w wojnie** i objął władzę w państwie. Hiszpania, którą rządził aż do 1975 r., przekształciła się w kolejną w Europie dyktaturę.

Osamotnienie Włoch na arenie międzynarodowej po zajęciu Etiopii oraz wojna domowa w Hiszpanii doprowadziły do **zbliżenia między Hitlerem a Mussolinim**. W efekcie Niemcy i Włochy zawarły **w 1936 r. sojusz** określany mianem **osi Rzym – Berlin**. W tym samym roku **Niemcy** zawarły układ z **Japonią**, nazywany **paktem antykominternowskim**. Oficjalnie powstał przeciwko wpływom Kominternu – Międzynarodówki Komunistycznej, sterowanej przez Stalina. Do paktu przystąpiły także **Włochy**. Skierowany on był nie tylko **przeciwko ZSRR i komunizmowi**, lecz także przeciw **państwom zachodnim**.

Jednym z **celów Hitlera** było przyłączenie do Niemiec **Austrii**, co popierała zresztą zdecydowana większość jej mieszkańców. Pod naciskiem Hitlera austriacki prezydent mianował kanclerzem przywódcę miejscowych nazistów, który wezwał wojska niemieckie do ochrony porządku w kraju. Pozwoliło to Niemcom **w marcu 1938 r. zająć Austrię bez walki i wcielić ją do Rzeszy Niemieckiej**.

Wojska niemieckie na ulicach Wiednia, 15 marca 1938 r.

Hitler wysunął z kolei żądanie przyłączenia do III Rzeszy **pogranicznych terytoriów Czechosłowacji**, na których większość stanowiła ludność niemiecka (**Niemcy sudeccy**). Premier Wielkiej Brytanii **Neville Chamberlain** (czytaj: newil czemberlejn) uważał, że jedynym sposobem zapobieżenia wojnie w Europie jest **polityka ustępstw**. Dlatego wywierał presję na Czechosłowację, by ta przyjęła warunki Hitlera. Wierzył, że w ten sposób dążenia niemieckiego przywódcy zostaną zaspokojone i nie będzie on już podejmował dalszych ekspansywnych kroków. Chęć do bycia rozjemcą zgłosił Mussolini – w istocie sojusznik Niemiec. W końcu **września 1938 r.** odbyła się w **Monachium konferencja**, na której premierzy Francji i Wielkiej Brytanii wyrazili **zgode na wszystkie żądania Hitlera**. Niemcom przyznano obszary obejmujące około 20% terytorium i zamieszkałe przez około 25% ludności Czechosłowacji. Prezydent tego kraju, pod presją mocarstw zachodnich, wyraził zgodę na ustalenia konferencji. **Polska** wykorzystała sytuację i zajęła **Zaolzie**, a **Węgry** – południową, przygraniczną **część Słowacji i Ruś Zakarpacką**.

W marcu 1939 r. Hitler, łamiąc postanowienia układu monachijskiego, doprowadził do **likwidacji państwa czechosłowackiego**. Wykorzystał ogłoszenie przez **księdza Jozefa Tiso** niepodległości **Słowacji**. Prezydent Czechosłowacji, Emil Hácha, zastraszony groźbą zbombardowania Pragi, wydał armii rozkaz niestawiania oporu wojskom niemieckim, które zajęły kraj. Hitler ustanowił na okupowanym terenie **Protektorat Czech i Moraw** – formalnie autonomiczny, lecz całkowicie zależny od Rzeszy. Podobnie **Słowacja**, teoretycznie niepodległa, była podporządkowana Niemcom.

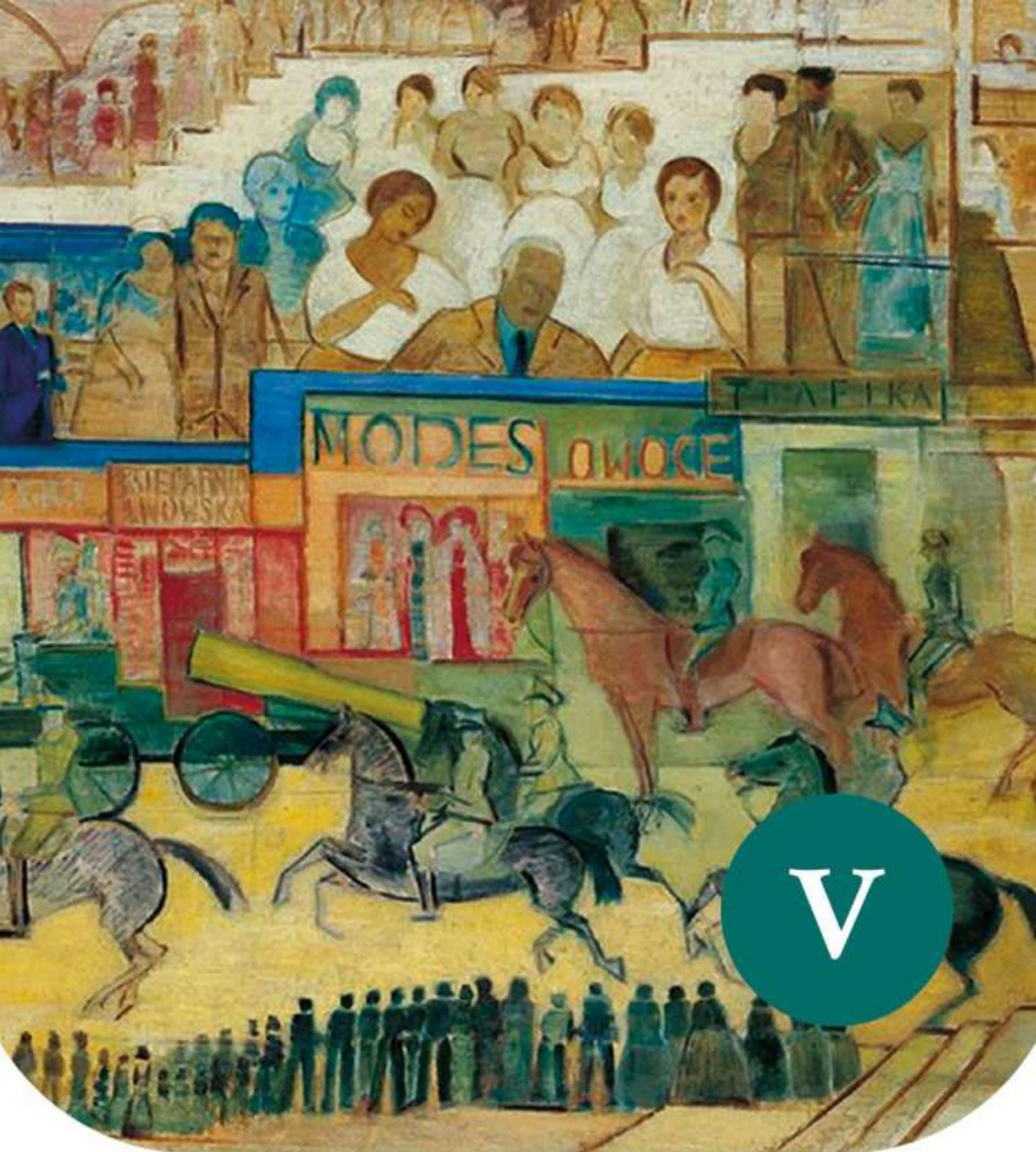
W kwietniu 1939 r. Włochy zajęły Albanie. Nowa agresja włoska, podobnie jak złamanie postanowień układu monachijskiego przez Niemcy, spowodowała, że rządy Francji i Wielkiej Brytanii zdały sobie sprawę z klęski prowadzonej przez siebie polityki ustępstw.

Etapy ekspansji III Rzeszy w Europie Środkowo-Wschodniej do marca 1939 r. i podział Czechosłowacji

PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj ideologię faszystowską.
2. Przedstaw okoliczności, które umożliwiły Hitlerowi przejęcie władzy w Niemczech.
3. Omów ideologię nazizmu i totalitarny charakter III Rzeszy. Porównaj system sprawowania władzy w ZSRR i Niemczech.
4. Wyjaśnij, dlaczego i jak doszło do rozpadu systemu wersalskiego. W jaki sposób Hitler doprowadził do odzyskania przez Niemcy mocarstwowej pozycji na arenie międzynarodowej?
5. Scharakteryzuj kolejne etapy ekspansji faszyzmu w Europie.

II RZECZPOSPOLITA

1. Odrodzenie państwa polskiego po I wojnie światowej

Narodziny niepodległego państwa polskiego

Klęska wojenna państw centralnych, które kontrolowały pod koniec wojny całość ziem zamieszkałych przez Polaków, stała się oczywista już w październiku 1918 r. Wtedy też polskie społeczeństwo mogło przystąpić do przejmowania władzy z rąk zaborców. Inicjatywy polityczne i militarne, które Polacy podjęli w trakcie wojny, stanowiły podstawę do takich działań.

Na terenie dawnego zaboru rosyjskiego oficjalną reprezentację Polaków stanowiła **Rada Regencyjna**. Powołując się na orędzie prezydenta USA Wilsona (tzw. 14 punktów), zapowiedziała ona powstanie niepodległego państwa polskiego. **23 października powołała rząd**, który miał przejąć administrację na terenach okupowanych. Rozpoczęła się rekrutacja do Wojska Polskiego.

Ignacy Daszyński na fotografii sprzed 1925 r.

Daszyński (1866–1936) był jednym z najwybitniejszych polityków polskich okresu autonomii galicyjskiej. Pozostawał w opozycji do rządzących nią konserwatystów. Był założycielem i przywódcą Polskiej Partii Socjalno-Demokratycznej Galicji i Śląska Cieszyńskiego.

Politycy w **Galicji** również przygotowywali się do stworzenia ośrodka polskiej władzy. Pod koniec października w **Kra-kowie** powołali **Polską Komisję Likwidacyjną (PKL)** na czele z **Wincentym Witosem**. W związku dokonującym się rozpadem Austro-Węgier i ich armii nie istniała siła, która mogłaby przeciwstawić się **przejmowaniu władzy przez Polaków**. Dokonali oni tego w **Galicji Zachodniej** na przełomie października i listopada. PKL podporządkowała się także polska Rada Narodowa Księstwa Cieszyńskiego.

Natomiast w **Galicji Wschodniej i we Lwowie** władza znalazła się w **rękach Ukraińców**, którzy także dążyli do stworzenia własnego państwa. Polscy mieszkańcy Lwowa nie pogodzili się z tą sytuacją, co zapoczątkowało polsko-ukraińską walkę zbrojną o te tereny.

Działacze stronnictw lewicowych nie poparli rządu powołanego przez Radę Regencyjną. Na terenie Królestwa Polskiego utworzyli nowy ośrodek władzy wsparty przez Polską Organizację Wojskową. **7 listopada** w opanowanym wcześniej przez POW **Lublinie** ogłoszono powstanie **Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej** z socjalistą **Ignacym Daszyńskim** na czele. Przedstawiciele prawicy nie zostali zaproszeni do udziału w gabinecie, a PSL „Piast” odmówił uczestnictwa.

W odróżnieniu od wcześniej tworzących się inicjatyw, rząd lubelski uważał się za ogólnopolski, a nie lokalny ośrodek władzy. W dniu swojego powstania ogłosił **manifest**, który zapowiadał, że przyszła Polska będzie **republiką o ustroju demokratycznym**. Dokument przewidywał też cały szereg **reform społecznych** o dość radykalnym charakterze. Rząd Daszyńskiego nie stał się jednak zaczątkiem władzy centralnej, ponieważ nie uzyskał uznania innych ośrodków i przetrwał jedynie kilka dni.

Decydującą inicjatywę podjął **Józef Piłsudski**, który, po uwolnieniu przez Niemców, przybył do Warszawy. Następnego dnia – **11 listopada 1918 r.** – Rada Regencyjna **przekazała mu dowództwo nad tworzącym się Wojskiem Polskim**. Na terenie Królestwa Polskiego trwało **rozbrajanie żołnierzy niemieckich**, którzy tylko czasami stawiali opór. Wobec przegranej w wojnie i wystąpień rewolucyjnych, do jakich dochodziło w ich kraju, wielu z nich chciało już wrócić do domów. Natomiast na ziemiach zabranych oddziały niemieckie były bardziej zdyscyplinowane i wciąż podtrzymywały tam stan okupacji niemieckiej.

Rozbrajanie żołnierzy niemieckich w Warszawie w listopadzie 1918 r.

Powstanie wielkopolskie

Kilka dni po kończącym I wojnę światową zawieszeniu broni z 11 listopada 1918 r. ujawniła się w **zaborze pruskim** działająca dotąd nielegalnie **Naczelna Rada Ludowa (NRL)**. Miała ona stanowić reprezentację Polaków w Niemczech. Jej członkowie byli związani z endecją.

Wbrew intencjom NRL, w Wielkopolsce doszło do wybuchu powstania wywołanego spontanicznym wystąpieniem polskiej ludności. **Do Poznania przybył Ignacy Paderewski** – wybitny pianista, kompozytor i polityk związany z paryskim **Komitetem Narodowym Polskim** Romana Dmowskiego. Przyjazd Paderewskiego stał się okazją do demonstracji patriotycznych, które spowodowały starcia z wojskami niemieckimi. **27 grudnia 1918 r.** przerodziły się one w **polskie powstanie zbrojne**. W ciągu kilku dni objęło ono z powodzeniem **prawie całą Wielkopolskę**. 8 stycznia 1919 r. NRL ogłosiła przejęcie władzy na wyzwolonym terenie. Wojska niemieckie starały się odzyskać utracone tereny, uniemożliwiła im to jednak interwencja dyplomatyczna państw ententy. Zagroziły one Niemcom, że uznają dalsze działania zbrojne w Wielkopolsce za zerwanie rozejmu kończącego wojnę. Niemcy nie mogły ryzykować wznowienia wojny

z państwami zachodnimi. **16 lutego** podpisano układ, na mocy którego **rozejm** został rozciągnięty na front w Wielkopolsce. Walki ustały, a **powstanie wielkopolskie zakończyło się sukcesem**.

Ignacy Paderewski w Poznaniu 27 grudnia 1918 r.

Paderewski przybył do Poznania 26 grudnia. Polacy zgotowali mu gorące powitanie. Niemcy starali się przeciwdziałać patriotycznym manifestacjom i rozproszyc tłumy. Zrywali ponadto polskie flagi narodowe wywieszone w mieście.

Umacnianie się władz państwowych II Rzeczypospolitej

14 listopada Rada Regencyjna, która nie miała większego poparcia, rozwiązała się i przekazała **władzę cywilną Piłsudskiemu**. Pod jego naciskiem podał się też do dymisji rząd lubelski. Premierem **pierwszego rządu centralnego** w Warszawie został **Jędrzej Moraczewski** (członek PPSD i żołnierz Legionów). W kilka dni później Piłsudski ogłosił dekret o objęciu przez siebie najwyższej władzy w państwie jako **Tymczasowy Naczelnik Państwa**. Miał mu podlegać rząd do czasu, gdy w demokratycznych wyborach zostanie wyłoniony Sejm Ustawodawczy.

Rząd Moraczewskiego opierał się na podobnych siłach politycznych jak rząd lubelski i podjął jego koncepcje ustrojowe. Wprowadził reformy socjalne: ośmiodzinny dzień pracy i ubezpieczenia robotnicze. Dalej idące zmiany odłożył do czasu zebrania się sejmu. Rząd nie miał jednak akceptacji wszystkich polskich sił politycznych. **Stronnictwa prawicy**, zwłaszcza endecji, **odmawiały jego uznania**. W konsekwencji rząd nie mógł przejąć kontroli nad Galicją i Wielkopolską, gdzie współtworzyły one ośrodki lokalnej władzy. **Nie był też uznawany na arenie międzynarodowej**. Państwa zwycięskiej ententy jako reprezentację Polaków wciąż traktowały Komitet Narodowy Polski.

Konieczny był **kompromis**. W połowie stycznia 1919 r. Piłsudski powołał **na stanowisko premiera Ignacego Paderewskiego**. Nowy rząd zyskał poparcie wszystkich polskich partii politycznych z wyjątkiem komunistów. Uznały go też państwa zachodnie. **Roman Dmowski** został szefem polskiej delegacji na paryską konferencję pokojową.

Pod koniec stycznia przeprowadzono **wybory do Sejmu Ustawodawczego**. Były to pierwsze w Polsce wolne i powszechne wybory parlamentarne, w których pra-

wa wyborcze posiadały także kobiety. Najwięcej mandatów poselskich – około **1/3** – uzyskał **prawicowy Związek Ludowo-Narodowy zdominowany przez endecję**. Dobry wynik uzyskały także **stronnictwa ludowe, a stosunkowo słaby – socjalistyczne**. W Sejmie znalazło się wiele partii, a żadna opcja polityczna nie zdobyła wyraźniej większości.

20 lutego 1919 r. pierwszy **Sejm** odrodzonej Polski – **II Rzeczypospolitej** – przyjął tak zwaną **Małą Konstytucję**. Uchwałą tą powierzył dalsze sprawowanie obowiązków Naczelnika Państwa (już nie „tymczasowego”) Józefowi Piłsudskiemu. Jednocześnie za najwyższą władzę ustawodawczą w państwie uznał Sejm. Naczelnik Państwa wraz z rządem stanowili władzę wykonawczą i byli odpowiedzialni przed parlamentem.

Wciąż nie określono granic rodzącego się państwa polskiego. Powszechnie uważano, że ich kształt (przede wszystkim na wschodzie) zostanie określony w wyniku działań zbrojnych. Dlatego też konieczna była budowa polskiej armii. **Wojsko Polskie**, początkowo oparte na Polskich Siłach Zbrojnych podlegających Radzie Regencyjnej, zostało uzupełnione o żołnierzy z dawnych armii zaborczych oraz legionistów, członków POW i nowych ochotników. Na początku 1919 r. liczyło około 110 tysięcy żołnierzy. Ponadto w Wielkopolsce znajdowały się siły polskie liczące 27 tysięcy ludzi. Cały czas trwał pobór do wojska. Wiosną do kraju przybyła z Francji armia generała Józefa Hallera (70 tysięcy). W końcu 1919 r. Wojsko Polskie liczyło 600 tysięcy żołnierzy. Jego **Wodzem Naczelny**m pozostawał **Józef Piłsudski**, od marca 1920 r. w stopniu **Pierwszego Marszałka Polski**.

Kształtowanie się granic zachodnich II RP

Ostateczne decyzje co do granicy między Polską a Niemcami miały zapaść na konferencji pokojowej. **Traktat wersalski** z czerwca 1919 r. przyznał Polsce **Wielkopolskę**, wyzwoloną już w wyniku powstania, i **Pomorze Wschodnie**, ale **bez Gdańska**. Został on wraz z okolicą wyodrębniony jako **Wolne Miasto Gdańsk** pod protektorem Ligi Narodów. Postanowiono, że o przynależności **Górnego Śląska** oraz **Mazur, Warmii i Powiśla** zadecyduje miejscowa ludność poprzez udział w **plebiscytach**.

Wojciech Kossak, *Zaślubiny Polski z morzem*

Wojsko Polskie wkroczyło na teren Pomorza Wschodniego dopiero w styczniu 1920 r. 10 lutego w Pucku odbyła się symboliczna uroczystość zaślubin z morzem. Dokonał tego gen. Haller poprzez wrzucenie pierścienia do Bałtyku.

Terytoria przyznane Polsce na mocy traktatu wersalskiego

ĆWICZENIE

Wskaż na mapie i nazwij obszary, które zostały włączone do Polski na mocy traktatu wersalskiego, oraz te, na których miały się odbyć plebiscyty.

Polacy na Górnym Śląsku byli niezadowoleni z decyzji o przeprowadzeniu plebiscytu, gdyż wcześniejsze deklaracje ententy zapowiadały bezwarunkowe przekazanie go Polsce. Na obszarze tym władze niemieckie stosowały **represje wobec polskich działaczy narodowych**. W konspiracji działała tam wciąż Polska Organizacja Wojskowa. Napięta sytuacja doprowadziła w **sierpniu 1919 r.** do wybuchu **pierwszego powstania śląskiego**. Wobec przewagi wojsk niemieckich zakończyło się ono po tygodniu klęską.

Na początku 1920 r. sytuacja Polaków jednak się poprawiła. Na Górny Śląsk wkroczyły wojska francuskie i włoskie, a władze niemieckie musiały opuścić teren, na którym miał się odbyć plebiscyt. Rządy objęła **Międzysojusznicza Komisja Rządząca i Plebiscytowa**. Powołano **Polski Komisariat Plebiscytowy**, na czele z **Wojciechem Korfantym**.

Członkowie Polskiego Komisariatu Plebiscytowego na Górnym Śląsku

Wojciech Korfanty (na zdjęciu siedzi trzeci z lewej) należał w latach 1901–1908 do Ligi Narodowej – nieformalnego kierownictwa obozu endecji. Przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości był posłem do parlamentu niemieckiego. W II RP sprawował funkcję posła Sejmu polskiego do 1930 r. Był wówczas jednym z przywódców chrześcijańskiej demokracji.

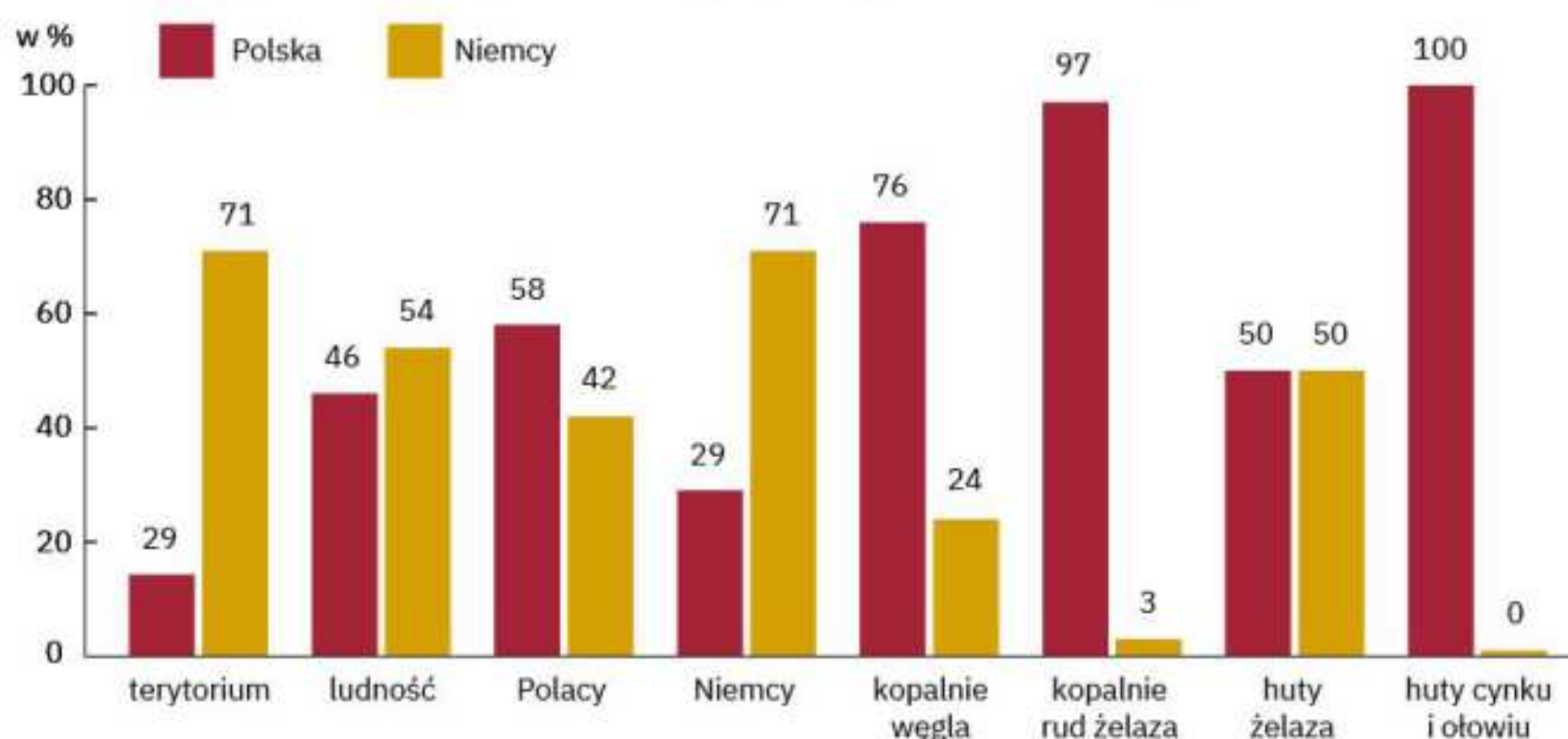
W lipcu 1920 r. odbył się **plebiscyt na Mazurach, Warmii i Powiślu**. Polskie starania o przekonanie miejscowej ludności do głosowania za przyłączeniem się do Polski okazały się niewystarczające. Ponadto trwała wówczas wojna polsko-bolszewicka, a wojska rosyjskie zbliżały się do Warszawy. Istnienie państwa polskiego było zagrożone, co wykorzystywała propaganda niemiecka, głosząc słabość pań-

stwa polskiego wobec potęgi bolszewickiej. **Za przynależnością do Polski** padło jedynie **kilka procent głosów**, dlatego w jej granice włączono zaledwie **8 gmin**.

Na **Górnym Śląsku** latem 1920 r. nasiliły się **akcje bojówek niemieckich**. Ataki na polskich działaczy plebiscytowych wywołały **w sierpniu 1920 r. II powstanie śląskie**. Objęło ono duży obszar i trwało tydzień. Osiągnęło swój główny cel – niemiecka policja, wspierająca wcześniej bojówkarzy, została rozwiązana i zastąpiona polsko-niemiecką.

Plebiscyt na Górnym Śląsku odbył się **20 marca 1921 r.** Za Niemcami opowiedziało się 60% głosujących, **za Polską – 40%**. Niemcy częściowo zawdzięczały zwycięstwo udziałowi w głosowaniu osób urodzonych na Śląsku, ale zamieszkujących w innych regionach Niemiec, dokąd przenosiły się w poszukiwaniu pracy. Niemcom udało się zorganizować przyjazd około 180 tysięcy osób, które mogły zagłosować, a Polacy ściągnęli jedynie około 10 tysięcy.

Granica polsko-niemiecka miała być wyznaczona według tego, po czyjej stronie opowiedziała się dana gmina. Było to jednak niemożliwe, gdyż część gmin głosujących za Polską była oddzielona tymi, które wybrały przynależność do Niemiec. Kiedy okazało się, że mocarstwa zachodnie **chcą dokonać bardzo niekorzystnego dla Polski podziału**, **w maju 1921 r.** wybuchło **III powstanie śląskie**. Na jego czele stanął Wojciech Korfanty. Powstańcy odnieśli duże sukcesy, jednak stopniowo Niemcy zaczęli przejmować inicjatywę. **Po dwóch miesiącach walk** sojusznicza Komisja Plebiscytowa wymusiła rozejm. Sprawa została przekazana Radzie Ligi Narodów, która podjęła decyzję o podziale znacznie korzystniejszym niż wcześniej przewidywany. **Polska uzyskała 29% terytorium plebiscytowego**. Duże znaczenie z punktu widzenia gospodarczego miał fakt, że była to **najlepiej uprzemysłowiona część Górnego Śląska**. Przejęcie przez Polskę przyznanych terenów nastąpiło **w 1922 r.**

Podział Górnego Śląska na mocy decyzji Rady Ligi Narodów

Pomnik Powstańców Śląskich
w Katowicach

Walka o granice wschodnie

Wschodnie granice państwa polskiego zostały ukształtowane w wyniku wysiłku zbrojnego. Pierwszym etapem tych zmagañ była **walka o Lwów**. Na początku listopada 1918 r. **władza w Galicji Wschodniej znajdowała się w rękach Ukraińców**. Członkowie zakonspirowanych dotąd polskich formacji niepodległościowych wraz z ludnością cywilną starali się odzyskać kontrolę nad miastem. Trwały w nim walki uliczne, a wśród walczących znaleźli się także harcerze i młodzież szkolna – nazwani **Orlętami Lwowskimi**. O **wyparciu Ukraińców ze Lwowa** jeszcze w listopadzie zdecydowały regularne oddziały polskie, które przybyły z Przemyśla. **Starcia polsko-ukraińskie** na terenie całej Galicji Wschodniej trwały przez następne miesiące. Do walk doszło także na Wołyniu. Dopiero **ofensywa armii polskiej w czerwcu 1919 r.** doprowadziła do wypchnięcia wojsk ukraińskich **za rzekę Zbrucz**, czyli dawną wschodnią granicę Galicji.

Najgroźniejszym przeciwnikiem na wschodzie okazała się jednak **bolszewicka Rosja**. Po zakończeniu I wojny światowej **Wojsko Polskie** zajmowało stopniowo obszary na wschód od Bugu opuszczane przez ewakuujące się wojska niemieckie. Tereny te z drugiej strony starała się opanować **Armia Czerwona**.

Po klęsce Niemiec Rosja Radziecka wypowiedziała traktat brzeski i zamierzała odzyskać tereny należące do imperium przed I wojną światową. Plany bolszewików szły jednak znacznie dalej. Dążyli do **rozprzestrzenienia rewolucji** na inne kraje, a marsz ich armii na zachód miał pomóc w realizacji tych zamysłów.

Polacy postrzegali ziemie na wschód od byłego Królestwa Polskiego (**Kresy, ziemie zabrane**) jako związane historycznie i kulturalnie z Polską. Pamiętali o zasięgu wschodnich granic I Rzeczypospolitej, choć zdawali sobie sprawę, że odbudowa państwa w tym samym kształcie nie jest już możliwa. Wykształciły się wówczas **dwa programy określenia polskich dążeń na wschodzie**.

Józef Piłsudski był zwolennikiem **koncepcji federalistycznej**. Uważał, że ruchy narodowe na wschód od ziem etnicznie polskich są na tyle rozwinięte, że należy

szukać z nimi kompromisu. Chciał odbudowy **wielonarodowej Rzeczypospolitej** jako **federacji**, obejmującej **Polskę, Litwę i Białoruś**. Kraje te miały być ściśle powiązane ze sobą pod względem politycznym, militarnym i gospodarczym. Natomiast **niepodległa Ukraina**, obejmująca ziemie na wschód od Zbrucza, byłaby związana z Rzeczpospolitą **sojuszem** polityczno-wojskowym.

Przywódca Narodowej Demokracji, **Roman Dmowski**, proponował **koncepcję inkorporacyjną**. Uważał, że **państwo polskie powinno mieć charakter narodowy**. Polacy powinni zatem stanowić w nim zdecydowaną większość. Był przeciwny przesuwaniu granic Polski zbyt daleko na wschód, gdyż oznaczałoby to duży odsetek mniejszości narodowych w państwie. Chciał **włączenia** tylko tych terenów, na których **przewaga ekonomiczna i kulturalna Polaków** pozwoli podporządkować, a nawet spolonizować miejscową **niepolską ludność**. **Przyznawanie jej suwerenności uważał za błąd**. Zwłaszcza niepodległa Ukraina byłaby według niego zagrożeniem jako przypuszczalny sojusznik Niemiec. Za lepsze rozwiązanie uważał podział ziem ukraińskich między Polskę i Rosję.

Do pierwszych starć wojsk Polski i bolszewickiej Rosji doszło **w lutym 1919 r.** na terenie Białorusi, **w kwietniu** natomiast wojska polskie wyparły bolszewików z **Wileńszczyzny**. Latem Piłsudski zdecydował o wstrzymaniu ofensywy, gdyż nie chciał przyczynić się do zwycięstwa „białych” w toczącej się w Rosji wojnie domowej. Zdawał sobie sprawę, że z poparciem ententy nie byłoby oni skłonni do ustępstw w sprawie granic. Jednak sukcesy w wojnie domowej zaczęła wkrótce odnosić Armia Czerwona i zagrożenie z jej strony narastało.

W kwietniu 1920 r. Polska zawarła **sojusz z rządem Ukraińskiej Republiki Ludowej**, który toczył walki z bolszewikami. Ukraińcy – w zamian za uznanie przez Polskę niepodległości swojego kraju i pomoc w jej wywalczeniu – rezygnowali z pretensji do Galicji Wschodniej i części Wołynia. Wkrótce ruszyła wspólna **ofensywa przeciwko bolszewikom**, która pozwoliła **7 maja zająć Kijów**.

Przeгляд oddziałów Wojska Polskiego po zajęciu Wilna
w kwietniu 1919 r.

Przeglądu dokonują Józef Piłsudski oraz m.in. generałowie: Edward Rydz-Śmigły, Stanisław Szeptycki i Kazimierz Sosnkowski.

BOLSZEWICY IDĄ!

Jak w dawnej Polsce okrzyk: „Tatarzy idą!” budził zgrozę i był hasłem do gromadnej obrony, tak dzisiaj najazd bolszewików wywołał potężny odruch narodowego gniewu. I jak ongi Tatarów, tak dzisiaj rozgromiliśmy bolszewickie hordy!

Z CZEM SZLI BOLSZEWICY?

Bolszewicy głoszili dla swobód wrodoj: „Wszystkoscianci chłopi!” Ale gdy chwyciła władzę, dyktują piosenkę w okry: „Wszystkie piosenki swobodom, a tuż, chwyciła, przetrwała na fekt swobod! O! wazetkiż zół wżetności war! Złamał jest swobodę polską!”

Bolszewicy głoszili: „Wyrzucić „burżuazję” z miast, a dać je ludowi!” Ale z kolei oni: kumosz wyrzucił biedną „swobodę” — i znowu się znalazła w biednych miastach.

Bolszewicy głoszili: „Pobryli robotników”, ale „robotników” i „robotników” tylko fabryki, bez swobodności, smutno robotników pod grzązami do 12-tych godzin nie płacą — pracy dla swobod. Długość w bolszewicy nie wolno!

Bolszewicy głoszili: „Kobiety są swobodne!” Ale gdy chwyciła władzę, dyktują piosenkę w okry: „Kobieta jest swobodą swobodą, i kłóty komunistów i robotników swobodą swobodą do kłóty kobiety!”

Bolszewicy głoszili: „Biedni, biedni!” — a gdy je opuszczają, oddają je pod łapczywość i okrucieństwo: Kradzież, kłóty, zniszczenia, grzyby, rozpustność!

Bolszewicy głoszili: „Biedni, biedni!” — a gdy je opuszczają, oddają je pod łapczywość i okrucieństwo: Kradzież, kłóty, zniszczenia, grzyby, rozpustność!

Wyd. „Bolszewicy” w Warszawie, 1920 r.

Wyd. „Bolszewicy” w Warszawie, 1920 r.

Polski antybolszewicki plakat propagandowy z sierpnia 1920 r.

w Polsce republiki radzieckiej. W Białymstoku utworzyli zależny od siebie ośrodek władzy złożony z polskich komunistów. Na jego czele stanął Julian Marchlewski. Jednym z członków został Feliks Dzierżyński – przywódca bolszewickiej policji politycznej Czecha.

W tej sytuacji nastąpiła wyjątkowa **mobilizacja społeczeństwa polskiego**. Armię zasililo blisko 100 tysięcy nowych ochotników. Wszystkie siły polityczne, z wyjątkiem komunistów, wsparły niedawno powołany **Rząd Obrony Narodowej**, kierowany przez Wincentego Witosa.

Jednak już na początku czerwca ruszyła kontrofensywa Armii Czerwonej. Zmusiła ona wojska polskie do opuszczenia Kijowa i odwrotu na południowym odcinku frontu, a miesiąc później także na odcinku północnym. Wojska bolszewickie bardzo szybko posuwały się w głąb państwa polskiego. W sierpniu 1920 r. znalazły się na przedpolach Lwowa, okrążyły Zamość i zbliżyły się do Torunia. Co ważniejsze – nacierające na północy siły dowodzone przez generała Michaiła Tuchaczewskiego **dotarły pod Warszawę** i przygotowywały się do jej zdobycia. Niedawno odzyskana niepodległość Polski znalazła się w skrajnym niebezpieczeństwie. **Bolszewicy przygotowywali się do ustanowienia**

Wojska Tuchaczewskiego były wyczerpane długotrwałą ofensywą. Straciły już także przewagę liczebną i miały problemy z zaopatrzeniem. **13 sierpnia 1920 r.** podjęły jednak próbę zdobycia stolicy Polski, co rozpoczęło **bitwę warszawską, trwającą do 25 sierpnia**. Bolszewicy zostali zatrzymani pod Radzyminem, a już w czwartym dniu bitwy inicjatywę przejęło Wojsko Polskie. **Ofensywa polska** przełamała front, zmusiła Armię Czerwoną do szybkiego odwrotu, a następnie pozwoliła na **zajęcie Brześcia i Białegostoku**. We wrześniu wycofujące się wojska bolszewickie zostały rozgromione w **bitwie nad Niemnem**, a na południu wyparte z terenu dawnej Galicji.

W październiku 1920 r. nastąpiło podpisanie **rozejmu** kończącego działania zbrojne. Natomiast **18 marca 1921 r. w Rydze** zawarto **pokój**. Na jego mocy **ziemie białorusko-ukraińskie zostały podzielone między Polskę i Rosję Radziecką**. Idea federacyjna Piłsudskiego upadła. Przyjęte rozwiązanie bliższe było koncepcji Dmowskiego.

Walki o granice wschodnie

Konflikt z Litwą i Czechosłowacją

Traktat ryski oznaczał, że nie powstały suwerenne Ukraina i Białoruś. Zdobyta po I wojnie światowej niepodległość obroniły natomiast, należące wcześniej do Rosji, Finlandia oraz republiki bałtyckie: Litwa, Łotwa i Estonia.

Z Litwą Polska toczyła spór o Wilno. W końcowym etapie wojny polsko-bolszewickiej znajdowało się ono w rękach litewskich. Ze względu na opinię państw zachodnich Polska nie mogła przystąpić wprost do wojny o to miasto. Piłsudski zdecydował się działać w sposób pośredni. Jednemu z generałów Wojska Polskiego – Lucjanowi Żeligowskiemu – polecił upozorować bunt. Żeligowski, udając, że działa samowolnie, w październiku 1920 r. zajął na czele dowodzonej przez siebie dywizji Wilno i okolicę, czyli obszar, na którym przeważała ludność polska. Ogłoszono powstanie nowego państwa – **Litwy Środkowej**. Jego Sejm zdecydował **w lutym 1922 r. o przyłączeniu do Polski**, a mocarstwa zachodnie ostatecznie uznały ten fakt. Litwa nie zaakceptowała utraty Wilna, a stan wojny polsko-litewskiej trwał formalnie aż do 1938 r., choć żadne działania zbrojne nie były prowadzone.

Przedmiotem konfliktu była też część **granicy południowej**, a więc między Polską a Czechosłowacją. Problem dotyczył obszaru Śląska Cieszyńskiego. W listopadzie 1918 r. zawarto na szczeblu lokalnym porozumienie o jego podziale zgodnym z rozmieszczeniem ludności polskiej i czeskiej. Jednak rząd w Pradze nie uznał tych ustaleń. **W styczniu 1919 r. czechosłowackie wojska zajęły większość spornego terenu.**

Mocarstwa zachodnie zapowiadały początkowo przeprowadzenie plebiscytu na Śląsku Cieszyńskim. Jednak w lipcu 1920 r., w okresie największych postępów wojsk bolszewickich, Polska została nakloniona do zaakceptowania niekorzystnego dla niej podziału. **Część Śląska Cieszyńskiego** na zachód od rzeki Olzy, nazywana **Zaolziem**, została **przyznana Czechosłowacji**. Na tym obszarze zamieszkiwało 140 tysięcy ludności polskiej.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw zdarzenia, które doprowadziły do ukształtowania się centralnego ośrodka polskiej władzy państwowej.
2. Jakie znaczenie miały – twoim zdaniem – wybory do Sejmu Ustawodawczego i uchwalenie Małej Konstytucji?
3. Wyjaśnij, dlaczego w 1918 r. tylko część ziem zamieszkałych przez Polaków znalazła się w granicach Polski.

4. Przedstaw proces kształtowania się polskiej granicy z Niemcami oraz z Czechosłowacją. Jaką rolę odegrały decyzje podejmowane na szczeblu międzynarodowym, a jaką – postawa mieszkańców spornych terenów?
5. Omów proces kształtowania się polskiej granicy wschodniej. Przedstaw podłoże i przebieg konfliktu z Ukraińcami, Rosją Radziecką (wojna polsko-bolszewicka) i Litwą.

2. Funkcjonowanie demokracji parlamentarnej w Polsce

Terytorium i społeczeństwo II Rzeczypospolitej

Wraz z przyłączeniem **wiosną 1922 r.** Wileńszczyzny i części Górnego Śląska do Polski zakończył się proces kształtowania granic II Rzeczypospolitej. Państwo obejmowało **obszar 389 tysięcy km²**. Graniczyło z Niemcami, Czechosłowacją, Rumunią, Rosją Radziecką, Łotwą, Litwą oraz Wolnym Miastem Gdańskiem. Miało **dostęp do morza** na odcinku 70 kilometrów.

Godło państwowe Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1927 (po lewej) i w latach 1927–1939 (po prawej)

Według spisu powszechnego z 1921 r. ludność Polski liczyła **ponad 27 milionów osób** (w 1939 r. – 35 milionów). U początków II RP około 25% obywateli kraju mieszkało w miastach. Do końca okresu międzywojennego liczba ta wzrosła do 30%. **Większość ludności stanowili chłopi**, spośród których blisko połowa miała tak małe gospodarstwa, że aby utrzymać się, musiała szukać dodatkowej pracy. **Robotnicy** stanowili blisko 30% ludności, a **drobnomieszczaństwo** – ponad 10%. **Na elitę społeczną** składali się: ziemianie, fabrykanci i finansjści, ludzie wolnych zawodów – w sumie kilka procent społeczeństwa.

Drobnomieszczaństwo – warstwa społeczna obejmująca właścicieli małych warsztatów rzemieślniczych, zakładów handlowych bądź usługowych, lokali do wynajęcia niezatrudniających pracowników lub zatrudniających tylko niewielu.

Polacy stanowili około 2/3 mieszkańców kraju. Procent mniejszości narodowych był więc wysoki. **Ukraińców** w II RP mieszkało około 4 milionów, **Żydów** – ponad 2 miliony, **Niemców i Białorusinów** – po blisko 1 milionie. Liczba ludności niemieckiej spadała, gdyż duża jej część decydowała się na wyjazd do Niemiec. W pełni ukształtowana była **świadomość narodowa** ludności niemieckiej, w znacznym stopniu także ukraińskiej. Wśród Białorusinów kształtowanie świadomości narodowej dopiero się rozpoczynało (np. w spisie powszechnym z 1931 r. w województwie poleskim ponad 60% mieszkańców podało jako ojczysty język „tutejszy”). Okres zmagania o kształt niepodległej Polski ostatecznie **zakończył proces powstawania nowoczesnego narodu polskiego.**

Ukraińcy i Białorusini stanowili głównie ludność wiejską, a **Żydzi** byli w większości mieszkańcami miast. W trzech największych miastach kraju: Warszawie, Łodzi i we Lwowie stanowili od 25 do 35% mieszkańców. Byli wspólnotą wyodrębniającą się znacznie pod względem obyczajów i religii.

Wielu Polaków mieszkało **poza granicami kraju.** Było ich około 8 milionów, z tego połowa żyła w USA. Zwarte skupiska ludności polskiej znajdowały się na obszarach, które nie znalazły się w granicach Polski – zwłaszcza na Dolnym i Górnym Śląsku (w części przyznanej Niemcom), na pograniczu polsko-czechosłowackim i w południowo-wschodniej Litwie.

Kraj był bardzo **zróżnicowany** nie tylko pod względem narodowościowym, lecz także **religijnym.** Około 65% ludności było wyznania **rzymskokatolickiego**, 12% – **prawosławnego**, 10,5% – **greckokatolickiego**, a 9,5% – **możeszowego.**

Sytuacja gospodarcza po I wojnie światowej

Do najistotniejszych problemów, przed jakim stanęły władze i społeczeństwo polskie po odzyskaniu niepodległości, należały **odbudowa kraju ze zniszczeń wojennych** oraz **zespolecie terytorium** i narodu rozdzielonego przez ponad stulecie między trzy różne organizmy państwowe.

Działania wojenne lat 1914–1921 toczyły się na niemal całym obszarze, na którym powstało państwo polskie. Przez pierwszy rok trwania wojny światowej, a następnie w czasie wojny polsko-bolszewickiej **front przesunął się kilkakrot-**

nie przez ziemie polskie. Zniszczenia były wynikiem nie tylko samych walk. Na potrzeby wojenne poszczególne **armie konfiskowały** wyposażenie fabryk, surowce, żywność, zwierzęta pociągowe. Czasem, wycofując się, niszczyły to, czego nie były w stanie zagarnąć, aby nie dostało się w ręce wroga. Taka sytuacja doprowadziła do **załamania się produkcji** przemysłowej i rolnej. Ludność cywilna była fizycznie osłabiona i często cierpiała głód.

Trudności gospodarcze u progu istnienia II Rzeczypospolitej wynikały również z tego, że poszczególne części zjednoczonego państwa pozostawały przez dziesięciolecia **powiązane z gospodarkami krajów zaborczych.** Teraz powiązania te zostały zerwane. Dawne rynki zbytu lub źródła surowców znalazły się za granicą. Wymiana handlowa między zaborami była natomiast przed wojną znikoma; wspólny system gospodarczy musiał się dopiero narodzić.

Problemy dotyczyły też **komunikacji**, gdyż większość powstałych przed 1914 r. linii kolejowych łączyła poszczególne dzielnice Polski z centrami państw zaborczych, a nie między sobą. Również część dróg powstałych w tamtym czasie urywała się ze względów wojskowych w pobliżu dawnych granic. Niekorzystnie na rozwój gospodarczy wpływał **brak jednej waluty.** Do 1920 r. w użyciu były, obok marki polskiej wprowadzonej w okresie niemieckiej okupacji Królestwa Polskiego, pieniądze państw zaborczych.

Banknot o nominale 100 marek polskich z 1919 r.
z podobizną Tadeusza Kościuszki.

Przez całe dwudziestolecie międzywojenne utrzymywał się podział na **Polskę „A”** i **„B”** będący skutkiem różnic między dawnymi zaborami. Ta pierwsza była zamożniejsza. Obejmowała centralną i zachodnią część kraju. Druga – uboższa – stanowiła wschód Polski. Głębokie różnice dotyczyły poziomu rozwoju zarówno przemysłu, jak i rolnictwa, a w konsekwencji warunków życia ludności.

Jedną z najważniejszych i pilnych potrzeb społecznych i gospodarczych w okresie międzywojennym było przeprowadzenie **reformy rolnej.** Chodziło o zaradzenie sytuacji, kiedy ogromna część ludności chłopskiej miała gospodarstwa o niedużej powierzchni, które nie zapewniały jej utrzymania. Problem ten mógł zostać rozwiązany jedynie częściowo przez rozdzielenie między chłopów ziemi należącej do państwa, gdyż było jej stosunkowo niewiele.

W takiej sytuacji konieczny był podział (**parcelacja**) gruntów, które musiały zostać przejęte **z rąk wielkich właścicieli ziemskich**. Pierwszą ustawę w tej sprawie przyjęto już w **1920 r.**, jednak postępy parcelacji były znikome. Niewielu ziemian decydowało się na dobrowolną sprzedaż części majątku państwu. Natomiast przymusowy wykup ziemi blokowały silne w tamtym czasie stronnictwa prawicy. Wynikało to przede wszystkim z faktu, że ustawa przewidywała odszkodowanie dla ziemian w wysokości jedynie 50% wartości przejętej ziemi.

Konstytucja marcowa 1921 r.

17 marca 1921 r. – dzień przed podpisaniem traktatu ryskiego oraz 4 dni przed plebiscytem na Górnym Śląsku – **Sejm Ustawodawczy przyjął konstytucję**. Przeważały w niej koncepcje prawicy i centrum, dominujących w parlamencie. Przyjęto **system parlamentarno-gabinetowy**. Najważniejszą pozycję zajmował w nim parlament – **przede wszystkim Sejm**, w mniejszym stopniu Senat. **Władza prezydenta** została **ograniczona** dzięki staraniom centro-prawicy, która obawiała się, że urząd ten obejmie Józef Piłsudski. Z punktu widzenia ustrojowego Polska była **republiką demokratyczną**, w której źródło władzy stanowili wszyscy obywatele państwa. Wprowadzono trójpodział władzy na: ustawodawczą, wykonawczą i sędziowską.

Władzę ustawodawczą stanowił parlament, czyli **Sejm i Senat**. **Członków parlamentu wybierali co 5 lat** wszyscy obywatele bez względu na płeć, którzy ukończyli 21 lat (wybory do Sejmu) lub 30 lat (wybory do Senatu). Aby zostać posłem, trzeba było mieć minimum 25 lat, a senatorem – 40. Głosowanie opierało się na **pięcioprzymiotnikowej** ordynacji. Sejm miał prawo inicjatywy ustawodawczej, czyli zgłaszania projektów ustaw (mógł to także czynić rząd, ale nie prezydent ani Senat). Tylko Sejm uchwalał ustawy, do których następnie Senat mógł zgłosić swój sprzeciw lub wnieść poprawki, jednak Sejm mógł je odrzucić większością 11/20.

Ordynacja pięcioprzymiotnikowa – system głosowania zakładający wybory: powszechne, tajne, bezpośrednie, równe (każdy obywatel ma jeden głos tej samej wagi) i proporcjonalne (mandaty poselskie są rozdzielane proporcjonalnie w stosunku do liczby głosów uzyskanych przez partie, a nie na zasadzie większościowej).

Władzę wykonawczą stanowili **prezydent i rząd**. **Prezydent** był wybierany na **7 lat przez Zgromadzenie Narodowe**, czyli głosujących wspólnie członków Sejmu i Senatu. Reprezentował państwo w stosunkach z innymi krajami. Wskazywał

premiera, a na jego wniosek mianował ministrów, jednak o powołaniu rządu decydowała większość sejmowa. Każdy akt rządowy wymagał podpisu prezydenta, premiera i odpowiedniego ministra. Prezydent był najwyższym zwierzchnikiem sił zbrojnych w czasie pokoju, ale podczas wojny miał obowiązek mianować, na wniosek premiera, naczelnego wodza. Za sprawowanie urzędu mógł odpowiadać tylko przed Trybunałem Stanu.

Bieżącymi sprawami państwa kierował rząd poprzez podległą mu administrację. **Rząd był odpowiedzialny przed Sejmem**, który mógł odwołać pojedynczego ministra lub cały gabinet.

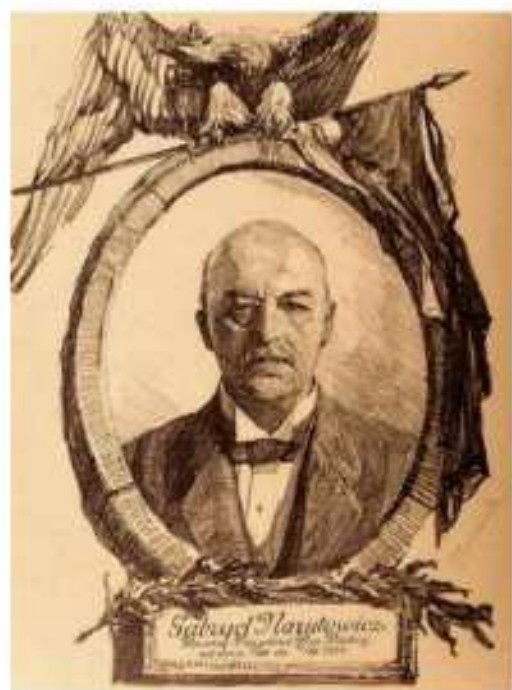
Władzę sądowniczą stanowiły niezawisłe sądy – niepodlegające innym organom władzy, a jedynie ustawom.

Konstytucja określała też **obowiązki oraz prawa i swobody obywatelskie**. Do obowiązków należały: wierność Rzeczypospolitej i przestrzeganie jej praw, służba wojskowa i ponoszenie świadczeń publicznych (przede wszystkim podatków). Państwo nie uznawało żadnych tytułów i przywilejów stanowych, ustanawiało pełną równość wobec prawa.

Własność została uznana za jedną z podstaw porządku prawnego, a jej ograniczenie dopuszczano tylko w stanie wyższej konieczności, na drodze ustawy i za odszkodowaniem. Do **praw obywatelskich** zaliczały się: ochrona życia, wolności i mienia bez różnicy pochodzenia, narodowości, języka, rasy czy religii. Konstytucja gwarantowała **wolność**: sumienia, wyrażania przekonań, prasy, zgromadzeń, zrzeszania się, prawo do zachowania swojej narodowości i pielęgnowania języka. Przewidywała ochronę pracy, prawo do ubezpieczeń społecznych, obowiązkową naukę w zakresie szkoły powszechnej. Zapewniała pełną wolność wyznania, uznając przy tym, że religia rzymskokatolicka zajmuje „naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań”.

Wybory parlamentarne i wybór prezydenta

W listopadzie 1922 r. na podstawie nowej konstytucji przeprowadzono **wybory parlamentarne**. Wprawdzie najwięcej mandatów znów zdobyły endecja i PSL „Piast”, jednak wyniki dla prawicy i centrum były mniej korzystne niż poprzednio. Cała **prawica** uzyskała w Sejmie **28%** mandatów, **centrum – 30%, lewica – 22%, a mniejszości narodowe – 20%**. Taki układ sił w parlamencie oznaczał trudności z wyłonieniem stabilnej większości. Trwał **ostry konflikt** przede wszystkim między endecją a lewicą i częścią centrum, które szukały oparcia w Piłsudskim. On sam zdecydował, że ze względu na niewielkie uprawnienia prezydenta nie będzie ubiegał się o ten urząd.

Jan Kanty Gumowski, rysunek przedstawiający prezydenta Gabriela Narutowicza, wykonany po jego śmierci

Gabriel Narutowicz (1865–1922) był profesorem politechniki w Zurychu w Szwajcarii, inżynierem hydrotechnikiem, w niepodległej Polsce ministrem robót publicznych, a następnie spraw zagranicznych.

9 grudnia 1922 r. Zgromadzenie Narodowe wybrało prezydenta. W ostatniej turze głosowania znaleźli się kandydat lewicowego PSL „Wyzwolenie” – Gabriel Narutowicz i reprezentujący prawicę Maurycy Zamoyski. Decydująca okazała się postawa PSL „Piast”, które uznało, że jako partia chłopska nie może głosować na Zamoyskiego – arystokratę i wielkiego właściciela ziemskiego. Na **Gabriela Narutowicza** głosowały też mniejszości narodowe. Został on pierwszym **prezydentem II Rzeczypospolitej**.

Takie rozstrzygnięcie wywołało niezadowolenie **endecji**. Argumentowała ona, że najwyższego stanowiska w państwie nie może sprawować osoba wybrana w dużej mierze głosami mniejszości narodowych. Starła się nie dopuścić do zaprzysiężenia prezydenta. W Warszawie doszło do **zamieszek** i pobicia parlamentarzystów z ugrupowań popierających jego wybór. Wystąpienia te nie przeszkodziły w objęciu urzędu przez Gabriela Narutowicza. Jednak **16 grudnia 1922 r.** fanatyczny sympatyk endecji, Eligiusz Niewiadomski, dokonał **zabójstwa prezydenta**.

Śmierć Narutowiczaomal nie doprowadziła do militarnego rozstrzygnięcia politycznego dotąd sporu. Niektórzy zwolennicy

Marszałka Piłsudskiego (dawni członkowie POW i Legionów) planowali odwet na przywódcach prawicy i przejęcie władzy. Akcji takiej nie poparł jednak sam Piłsudski, a PPS wezwała robotników do zachowania spokoju. Sytuację unormował nowy rząd na czele z Władysławem Sikorskim. 20 grudnia Zgromadzenie Narodowe **wybrało nowego prezydenta**. Został nim **Stanisław Wojciechowski** z PSL „Piast”, wybrany głosami tych samych stronnictw, co jego poprzednik.

ĆWICZENIE

Zastanów się, jakie były przyczyny kryzysu politycznego związanego z wyborem prezydenta w 1922 r. Jaką rolę odegrały kwestie ideologiczne?

W maju 1923 r. doszło do zawarcia tak zwanego paktu lanckorońskiego, czyli porozumienia między niedawnymi przeciwnikami: skupiającym ugrupowania prawicy Chrześcijańskim Związkiem Jedności Narodowej (ChZJN) oraz PSL „Piast”. W wyniku porozumienia na czele nowego rządu (przez przeciwników nazywanego złośliwie **rządem Chjeno-Piasta**) stanął **Wincenty Witos**. W zaistniałej sytuacji z oficjalnego życia politycznego wycofał się Józef Piłsudski.

Trudności gospodarczo-społeczne

Rząd Witosza przetrwał jedynie pół roku, głównie ze względu na problemy gospodarcze. W kraju panowała **hiperinflacja**, spowodowana deficytem budżetowym

pokrywanym nadmierną emisją pieniądza. Pensje, jakie otrzymywali robotnicy, urzędnicy czy inni pracownicy najemni nie nadążały za wzrostem cen. Rolnicy woleli wstrzymać się ze sprzedażą swoich produktów, niż wymieniać je na niewiele warte pieniądze. Spadały obroty w handlu i produkcja, rosło bezrobocie. Dochodziło do strajków i zamieszek.

Karykatura zamieszczona w czasopiśmie satyrycznym „Szczutek” w okresie hiperinflacji

Podpis pod ilustracją brzmi: „Otrzymałem pensję miesięczną i nie wiem co robić! Posiadam pieniędzy zbyt wiele, ażeby samemu udźwignąć i zbyt mało, ażeby zapłacić dorożkarzowi za odwiezienie do domu”.

Banknot o nominale 10 mln marek polskich z 1923 r.

Tempo inflacji było niezwykle szybkie: za jednego dolara z końca 1922 r. płacono

17,8 tys. marek polskich, w połowie 1923 r. – 197 tys., a z końcem tego roku – 6,4 mln. W ciągu roku nastąpił więc 360-krotny spadek wartości marki polskiej.

Sytuację miał uratować rząd powołany w grudniu 1923 r. Jego premier – **Władysław Grabski** – otrzymał od Sejmu specjalne uprawnienia w zakresie **reformy finansów**, której zadaniem było zrównoważenie budżetu. Zwiększono wpływy do budżetu przez zwiększenie podatków obciążających przede wszystkim najzamożniejszą część społeczeństwa. Ograniczono wydatki na administrację i dotowanie kolei. Utworzono **Bank Polski**, który zaczął emitować nową walutę – **złoty polski**. Udało się zahamować narastanie inflacji, choć nie opanowano jej w pełni. **Groźba załamania gospodarki** jednak została **oddalona**.

Tego, jak duży był potencjał gospodarczy Polski, dowiódł przebieg tak zwanej **wojny celnej z Niemcami**. W połowie **1925 r.** rząd niemiecki zdecydował o zaprzestaniu importu węgla, a następnie wielu wyrobów przemysłowych z Polski. Spodziewał się, że doprowadzi w ten sposób do jej załamania gospodarczego. W odpowiedzi Polska podniosła cła na towary importowane z Niemiec.

Wzajemne utrudnianie przepływu towarów było groźniejsze dla Polski, gdyż sprzedawała ona dotąd do Niemiec bardzo dużą część swojej produkcji. W wyniku wojny celnej polski eksport spadł początkowo o 1/4 (w odniesieniu do węgla aż o ponad 80%). W przypadku Niemiec jedynie kilka procent ich eksportu trafiało do Polski, więc jego spadek miał znikome znaczenie. „Wojna celna” spowodowała przejście-

wo bardzo poważne trudności ekonomiczne Polski, ale nie doprowadziła do zniszczenia jej gospodarki. Polscy przedsiębiorcy znaleźli dla swoich produktów **nowe rynki zbytu** (w przypadku węgla była to Skandynawia). Pozytywnym następstwem było **uniezależnienie** w znacznej mierze **polskiej gospodarki od niemieckiej**.

Rząd Władysława Grabskiego przygotował nową **ustawę o reformie rolnej**, uchwaloną ostatecznie przez Sejm **w końcu 1925 r.** – już po upadku tego gabinetu. Ustalono, że odszkodowanie za przejmowane od właścicieli ziemskich grunty będzie odpowiadało pełnej wartości rynkowej ziemi. W pierwszej kolejności miała odbyć się parcelacja majątków, których właściciele przystąpią do niej dobrowolnie. Gdyby w którymś roku nie udało się osiągnąć w ten sposób zakładanego poziomu 200 tysięcy hektarów pozyskanej ziemi, następowałyby parcelacja przymusowa wybranych majątków. Przejmowane miały być nadwyżki ziemi powyżej 180 ha (na Kresach Wschodnich powyżej 300 ha), a w przypadku majątków uprzemysłowionych – powyżej 700 ha. Chłopi, którzy chcieli nabyć ziemię pochodzącą z parcelacji, otrzymywali pomoc państwa w uzyskaniu kredytów na korzystnych warunkach.

W latach 1925–1939 parcelacja objęła **niecałe 2 miliony ha**, a więc nie osiągnięto średniej rocznej założonej w ustawie. W jej wyniku powstało ponad 150 tysięcy nowych gospodarstw chłopskich, a ponad 500 tysięcy się powiększyło. Jednak w wyniku wzrostu liczby ludności wiejskiej i rodzinnych działów ziemi między spadkobierców, przeprowadzana parcelacja jedynie hamowała proces rozdrabniania gospodarstw chłopskich, ale go nie odwróciła. Problem **przeludnienia wsi** mogło rozwiązać jedynie uprzemysłowienie kraju, gdyż nawet całkowita likwidacja wielkiej własności ziemskiej nie zapewniłaby wystarczającej ilości gruntów, aby zniknęły gospodarstwa karłowate i małorolne. Dopiero rozwój przemysłu spowodowałby odpływ większej liczby ludności wiejskiej do pracy w miastach.

Przyczyny kryzysu demokracji parlamentarnej w Polsce

Opisane **problemy społeczno-gospodarcze** wywoływały niezadowolenie w społeczeństwie i podważały zaufanie do rządzących. **Życie polityczne** w Polsce było niestabilne. Gabinety ministrów często się zmieniały. W ciągu 5 lat od momentu uchwalenia konstytucji Polska miała 10 rządów. Poza gabinetem ministrów Władysława Grabskiego (grudzień 1923 – listopad 1925) żaden z nich nie przetrwał dłużej niż 200 dni. Wynikało to z **rozdrobnienia politycznego Sejmu**. Działo w nim kilkanaście klubów poselskich (ordynacja wyborcza umożliwiawała nawet małym partiom wprowadzenie do parlamentu swoich przedstawicieli). Posłowie przechodzili z jednego klubu do drugiego. Dochodziło do rozłamów. Podziały wśród polityków odzwierciedlały zróżnicowanie społeczeństwa polskiego.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw zasięg terytorialny II Rzeczypospolitej oraz strukturę jej ludności pod względem społecznym, narodowościowym i religijnym.
2. Wyjaśnij, jakie były przeszkody dla rozwoju gospodarczego ziem polskich po I wojnie światowej i w jaki sposób starano się je przezwyciężyć.
3. Scharakteryzuj ustrój Polski, jaki ukształtował się na podstawie Konstytucji marcowej.
4. Jak w praktyce funkcjonował ustrój demokracji parlamentarnej do 1926 r.? Wymień jego zalety i wady.

3. Zamach majowy 1926 r. i system rządów autorytarnych

Geneza zamachu majowego

Problemy społeczno-gospodarcze i polityczne kraju powodowały niezadowolenie społeczne i narastanie kryzysu wewnętrznego w państwie. Rządzący ponosili także porażki **na arenie międzynarodowej** – taki charakter miało umacnianie się pozycji sąsiadów Polski: Niemiec (**traktat w Locarno z 1925 r.**) i ZSRR. Mimo reform rządu Grabskiego, stabilność finansów państwa nie była pewna. Powracało wiele problemów gospodarczych, jak spadek produkcji i bezrobocie. Znaczna część społeczeństwa zmagала się z biedą lub żyła w skromnych warunkach materialnych.

W maju 1926 r. odtworzyła się koalicja Chjeno-Piasta, która utworzyła kolejny rząd. Podobnie jak 3 lata wcześniej premierem został Wincenty Witos. Choć centroprawica miała większość w parlamencie, poparcie dla niej bardzo zmalało od czasu wyborów, a jej poprzednie rządy były źle wspomniane przez większość społeczeństwa. Negatywnie do rzą-

Oddziały wojskowe oddające hołd Marszałkowi Piłsudskiemu z okazji imienin, przed dworkiem w Sulejówku w 1925 r.

Piłsudski po wycofaniu się w 1923 r. z życia politycznego zamieszkał w Sulejówku pod Warszawą, w dworku zbudowanym z funduszy zebranych przez żołnierzy. Poświęcał wiele czasu na zjednywanie sobie zwolenników wśród wojskowych i działaczy politycznych, a jego dworek często był pełen gości.

du Witosu byli nastawieni prezydent Wojciechowski oraz lewica parlamentarna. Ostro zaatakował go także **Józef Piłsudski**, a w Warszawie doszło do licznych manifestacji poparcia dla jego osoby.

Piłsudski od dawna twierdził, że parlament nie potrafi sprawnie działać, a rządy partii politycznych nie służą dobru państwa. Przeciwnikom politycznym zarzucał korupcję. Sam był zwolennikiem silnego państwa i wskazywał na konieczność **sanacji** (uzdrowienia) **życia politycznego i społecznego** w Polsce. Od 1923 r. Piłsudski pozostawał formalnie poza polityką, jednak nieoficjalnie angażował się w wiele sporów. Wciąż miał wielki autorytet i licznych, oddanych sobie zwolenników **w stronnictwach lewicowych** oraz **w wojsku**. Byli to najczęściej ludzie, którzy współpracowali z nim w okresie walk o niepodległość Polski.

Zamach majowy i narodziny systemu rządów sanacyjnych

W półrocznym okresie poprzedzającym powstanie rządu Chjeno-Piasta ministrem spraw wojskowych był blisko związany z Piłsudskim generał Lucjan Żeligowski. Obsadził on znaczną część stanowisk w armii zwolennikami Marszałka. Na 10

maja – ten sam dzień, w którym powstał rząd Witosu – zarządzono ćwiczenia wojskowe w okolicy Rembertowa. Żeligowski postarał się, aby wzięli w nich udział oficerowie wierni Piłsudskiemu.

Zamach **rozpoczął się 12 maja 1926 r.** Piłsudski liczył na to, że sama demonstracja zbrojna, wsparta manifestacjami poparcia ze strony mieszkańców Warszawy, skłoni rząd do podania się do dymisji. Jednak prezydent i premier zdecydowali się stawić opór. Nadciągające wojska starły się więc z oddziałami wiernymi legalnym władzom. **Walki na ulicach Warszawy trwały 3 dni**, poległo w nich blisko 400 osób. Strona rządowa nie miała w stolicy dostatecznych sił, a nadciągające jej na pomoc posiłki były blokowane przez kolejarzy związanych z PPS. Przepuszczali oni tylko oddziały popierające zamach. Wobec opanowania przez Piłsudskiego najważniejszych punktów w mieście, rząd

Zamach majowy – wojska wierne rządowi: 7 pułk ułanów w okopach podczas obrony Belwederu oraz 10 pułk piechoty na moście Kierbedzia

postanowił skapitulować. **Do dymisji** podał się **zarówno premier Witos, jak i prezydent Wojciechowski**.

Sejm powołał nowy rząd z zaproponowanym przez Piłsudskiego Kazimierzem Bartlem na czele. **Piłsudski** objął w nim stanowisko **ministra spraw wojskowych** (urząd ten będzie sprawował przez kolejne 9 lat, aż do swojej śmierci). 31 maja Zgromadzenie Narodowe przystąpiło do wyboru nowego prezydenta. Kandydat endecji zdobył 40% głosów, a Józef Piłsudski – 60%. Wynik ten oznaczał akceptację i zalegalizowanie zamachu przez parlament. Piłsudski uznał, że sprawowanie oficjalnego urzędu będzie go ograniczać w działaniach, dlatego też nie przyjął stanowiska. Wysunął kandydaturę profesora **Ignacego Mościckiego**, który następnego dnia został **wybrany na prezydenta Polski**.

Większość stronnictw zgadzała się, że dla usprawnienia rządów w państwie jest konieczne **wzmocnienie władzy wykonawczej**. Sejm uchwalił w tym celu tak zwaną **nowelę sierpniową** wprowadzającą zmiany w konstytucji. **Zwiększono uprawnienia prezydenta** kosztem parlamentu. Prezydent otrzymał prawo rozwiązywania Sejmu i Senatu na wniosek premiera. Mógł też wydawać **dekrety** (mające taką samą moc jak ustawy) w okresach, gdy Sejm nie obradował. Prezydent powołał **Piłsudskiego** na nowo utworzony urząd **Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych**, niepodlegający parlamentowi. W październiku 1926 r. Marszałek objął też urząd premiera, który piastował do czerwca 1928 r.

Faktyczną najwyższą władzę w państwie sprawował Piłsudski, gdyż prezydent i ministrowie uważali się za wykonawców jego woli i idei politycznych. **Parlament przestał po zamachu majowym odgrywać swoją rolę**. W razie konfliktu Sejmu z rządem prezydent po prostu zamykał sesję sejmową. Zdarzało się, że kiedy parlament uchylił jakiś dekret prezydenta, ten wydawał powtórnie podobny, gdy tylko sesję zamknął. Odpowiedzialność rządu przed parlamentem w praktyce przestała istnieć, gdyż odwoływani przez Sejm ministrowie bywali przez prezydenta mianowani ponownie.

Piłsudski nie zamierzał opierać swojej władzy na żadnej z istniejących dotąd opcji politycznych. **Budował obóz władzy**, polegając na osobach związanych z nim przez poprzednie lata. Pozyskiwał z różnych ugrupowań jednostki, które były skłonne realizować jego zamierzenia. Ponadto współpracował też z osobami dotąd nieaktywnymi w polityce. Podtrzymywał hasło sanacji życia politycznego. Z czasem **określenie „sanacja”** stało się **nazwą całego obozu rządowego piłsudczyków**.

Poparcie **ugrupowań lewicowych** pomogło Piłsudskiemu w przeprowadzeniu zamachu majowego, a przede wszystkim ułatwiło mu później umocnienie władzy. Wkrótce jednak stronnictwa te **stały się jego przeciwnikami**. Okazało się, że Piłsudski – mimo swoich socjalistycznych korzeni – nie jest skłonny realizować ich programu reform społecznych. Zaskoczeniem stały się jego starania

o uzyskanie poparcia **konserwatystów**. Zamierzał w ten sposób odciągnąć od endecji zamożniejsze warstwy społeczne i osłabić przez to jej pozycję. Narastanie opozycji politycznej wobec Piłsudskiego było spowodowane głównie złamaniem przez niego zasad systemu demokratycznego – sprawował on rządy oparte na sile, a nie na przestrzeganiu systemu prawnego.

W 1928 r. odbyły się wybory parlamentarne. Lewica uzyskała bardzo dobry wynik, była jednak podzielona między wiele stronnictw. Natomiast obóz sanacji wystąpił zjednoczony – pod nazwą **Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (BBWR)** – i zdobył w Sejmie prawie 30% mandatów. Klęskę poniosły partie centrum i prawicy.

Gospodarka polska po zamachu majowym

Lata 1926–1928 były wyjątkowo pomyślne dla polskiej gospodarki. Wzrastała produkcja, zwłaszcza skierowana na eksport, oraz systematycznie spadało bezrobocie. Poziom życia ludności (szczególnie miejskiej) wyraźnie się poprawiał. Dobre nastroje społeczne, związane z pozytywnymi tendencjami w gospodarce, ułatwiły obozowi Piłsudskiego umocnienie swoich rządów.

Zgodnie z koncepcją silnego państwa przedstawiciele sanacji uznawali, że rząd powinien aktywnie wpływać na życie gospodarcze kraju. Budżet odnotowywał w tym okresie nadwyżki dochodów nad wydatkami. Pozwalało to państwu **dokonywać inwestycji** w przemysł (przede wszystkim chemiczny i zbrojeniowy) i w jego zaplecze transportowe. Ponieważ polski kapitał był wciąż ograniczony, przyciągano **inwestorów zagranicznych** (amerykańskich, francuskich). Rozwinęły się dzięki temu zwłaszcza górnictwo i hutnictwo oraz przemysł samochodowy.

Reklama polskiego samochodu Ralf-Stetysz produkowanego w latach 1924–1929. Autorem konstrukcji był Stefan Tyszkiewicz.

Duże zasługi dla rozwoju gospodarczego miał minister przemysłu i handlu w latach 1926–1930 **Eugeniusz Kwiatkowski**. Przyspieszył on między innymi budowę portu w Gdyni, rozpoczętą w 1924 r., ale wolno postępującą. Była to niezwykle ważna inwestycja, gdyż na przyznanym Polsce odcinku wybrzeża brakowało portu odpowiadającego potrzebom dużego państwa. Kwiatkowski zatroszczył się także o rozwój **polskiej floty handlowej**.

Eugeniusz Kwiatkowski na fotografii sprzed 1931 r.

Kwiatkowski (1888–1974) w czasie I wojny światowej walczył w Legionach i należał do POW. Z wykształcenia był inżynierem chemikiem. Na początku lat 20. objął posadę w Państwowej Fabryce Związków Azotowych w Chorzowie, której dyrektorem był Ignacy Mościcki – przyszły prezydent.

Budowa systemu rządów autorytarnych w Polsce

Piłsudski wprowadzał stopniowo rządy silnej ręki. W kwietniu 1929 r. powołano pierwszy „**rząd pułkowników**” – nazwany tak, ponieważ prawie połowę ministrów stanowili wysocy stopniem oficerowie wojska. W gabinecie znalazły się osoby najbardziej oddane Marszałkowi i gotowe do podejmowania zdecydowanych kroków. W Polsce **nie rozwiązano partii politycznych**, jak w państwach totalitarnych. Jednak rządzący zupełnie **nie liczyli się z parlamentem** i uniemożliwiali opozycji swobodną działalność. Stronnictwa opozycyjne szukały w tej sytuacji sposobu na umocnienie swojej pozycji poprzez zacieśnienie współpracy. Ugrupowania centrowe i lewicowe utworzyły jesienią 1929 r. sojusz – tak zwany **Centrolew**. Natomiast endecja zreorganizowała swoje struktury polityczne i od 1928 r. działała jako **Stronnictwo Narodowe**.

Manifestacja Centrolewu w Warszawie 15 września 1930 r.

Przywódcy Centrolewu szukali poparcia w opinii publicznej. W czerwcu 1930 r. zwołali w Krakowie Kongres Obrony Praw i Wolności Ludu. W jego trakcie przyjęto uchwałę stwierdzającą, że najważniejszym celem politycznym jest w tym momencie odsunięcie sanacji od władzy. Kongres podjął decyzję o przeprowadzeniu w połowie września manifestacji w największych miastach Polski.

Aby sparaliżować działania opozycji, **prezydent rozwiązał parlament** i zarządził nowe wybory. Kilkunastu opozycyjnych przywódców (m.in. Wincenty Witos i Wojciech Korfanty) zostało z naruszeniem obowiązującego prawa aresztowanych i osadzonych w więzieniu wojskowym w **Brześciu nad Bugiem**. Uwięzieni byli traktowani wyjątkowo brutalnie, starano się również przedstawić ich opinii publicznej jako awanturników działających na szkodę państwa.

Wybory w 1930 r. odbyły się w atmosferze zastraszania i kolejnych aresztowań działaczy politycznych. Administracja państwowa posuwała się też do oszustw wyborczych. Ponadto pod błahymi pretekstami unieważniono znaczną część zgłoszonych przez opozycję list kandydatów. Opozycja nazwała przeprowadzone głosowanie „**wyborami brzeskimi**”, a działania władz „**cudami nad urną**”. Ponieważ wybory nie miały wolnego charakteru, trudno na podstawie ich zmanipulowanych wyników ocenić wielkość rzeczywistego poparcia dla obozu władzy. Z jednej strony było ono bez wątpienia duże – idea budowy silnego państwa miała wielu zwolenników. Z drugiej strony jednak głosów sprzeciwu wobec metod rządzenia sanacji także nie brakowało. Obóz Piłsudskiego uzyskał większość mandatów zarówno w Sejmie, jak i w Senacie. **Umożliwiło mu to umocnienie władzy.**

System stał się w pełni **autorytarny** przy zachowaniu pozorów ustroju demokratycznego. Stopniowo następowało **ograniczenie** wolności obywatelskich, a zwłaszcza **swobody działalności społecznej i politycznej**. Uchwalone przez parlament ustawy o zgromadzeniach i o stowarzyszeniach zwiększały kontrolę władzy państwowej nad życiem publicznym. Dawały jej możliwość rozwiązania każdego zebrania czy istniejących organizacji po stwierdzeniu, że zagrażają „spokojowi i bezpieczeństwu publicznemu”, a ten zapis można było dowolnie interpretować. Minister sprawiedliwości otrzymał prawo przenoszenia sędziów w stan spoczynku lub do innego sądu, co pozwalało usuwać z wymiaru sprawiedliwości przeciwników politycznych.

Autorytaryzm – ustrój polityczny oparty na silnej władzy, najczęściej skupionej w rękach jednostki i zorganizowanego przez nią zaplecza politycznego (dominującej partii, biurokracji, organizacji społecznych). Do minimum zostają ograniczone swobody demokratyczne i wpływ obywateli na decyzje władz. Sprzeciw społeczny i działalność opozycji uniemożliwia się metodami siłowymi i poprzez cenzurę.

Przywódcą Centrolewu uwięzionym w Brześciu zarzucono przygotowywanie zamachu stanu. Ich **proces** trwał do początku 1932 r. Dziesięciu czołowych

działaczy socjalistycznych i ludowych otrzymało **wyroki** od 1,5 do 3 lat więzienia. Jednak pięciu z nich bez przeszkód udało się na emigrację przed uprawomocnieniem się werdyktu, a pozostałym po niecałym roku zawieszono karę.

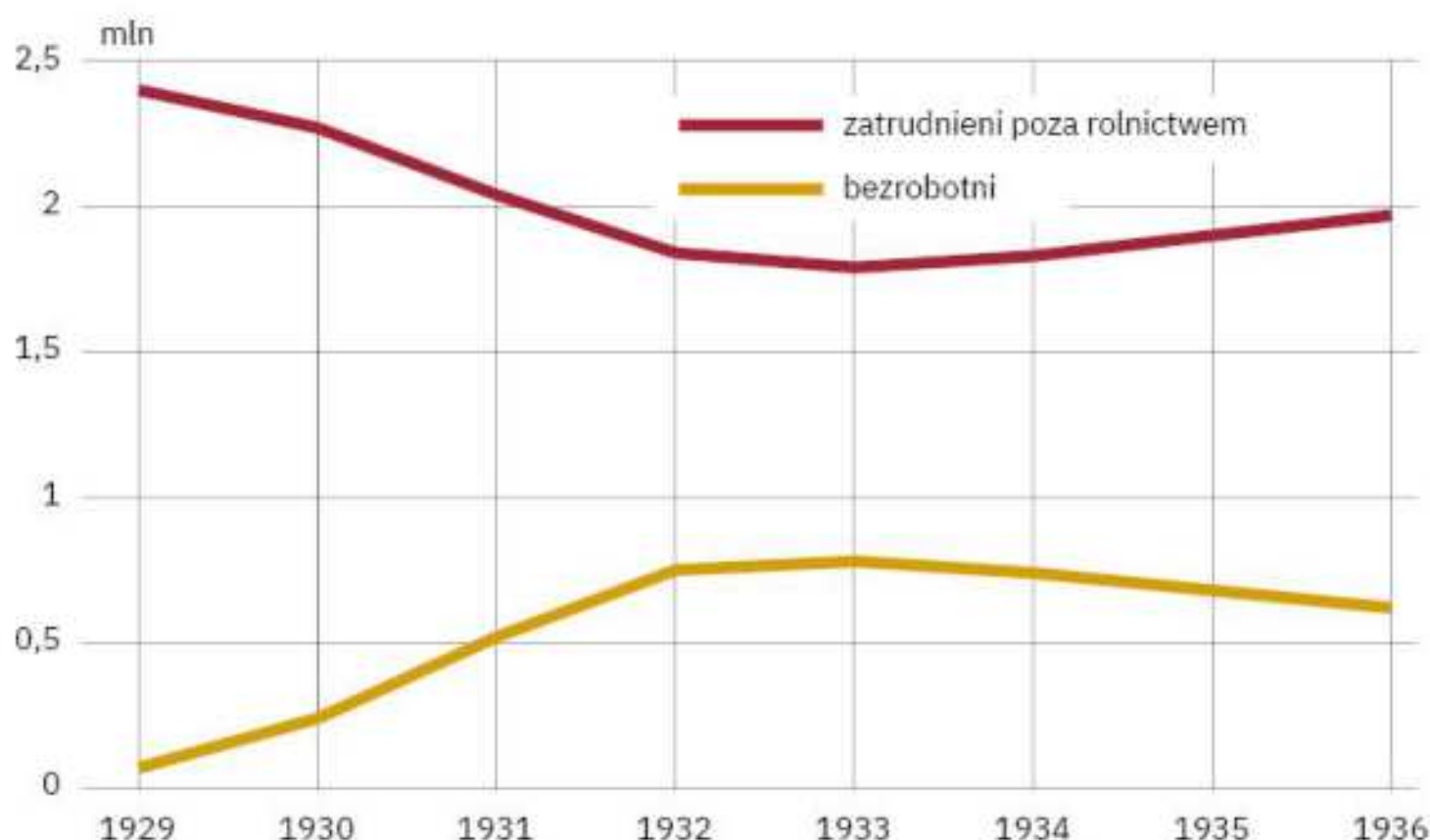
Sanacyjny plakat propagandowy z 1931 r. budujący kult Marszałka Piłsudskiego

Piłsudski, choć przygotował swoimi decyzjami grunt pod dyktaturę, nie sprawował władzy z taką energią jak wcześniej. Wynikało to w pewnym stopniu z pogarszającego się stanu jego zdrowia. Jego autorytet w obozie sanacji był wciąż wielki. Jednak społeczne uznanie dla niego zaczęło słabnąć. Jednocześnie propaganda państwowa kształtowała kult jego osoby.

Gospodarka polska w okresie wielkiego kryzysu

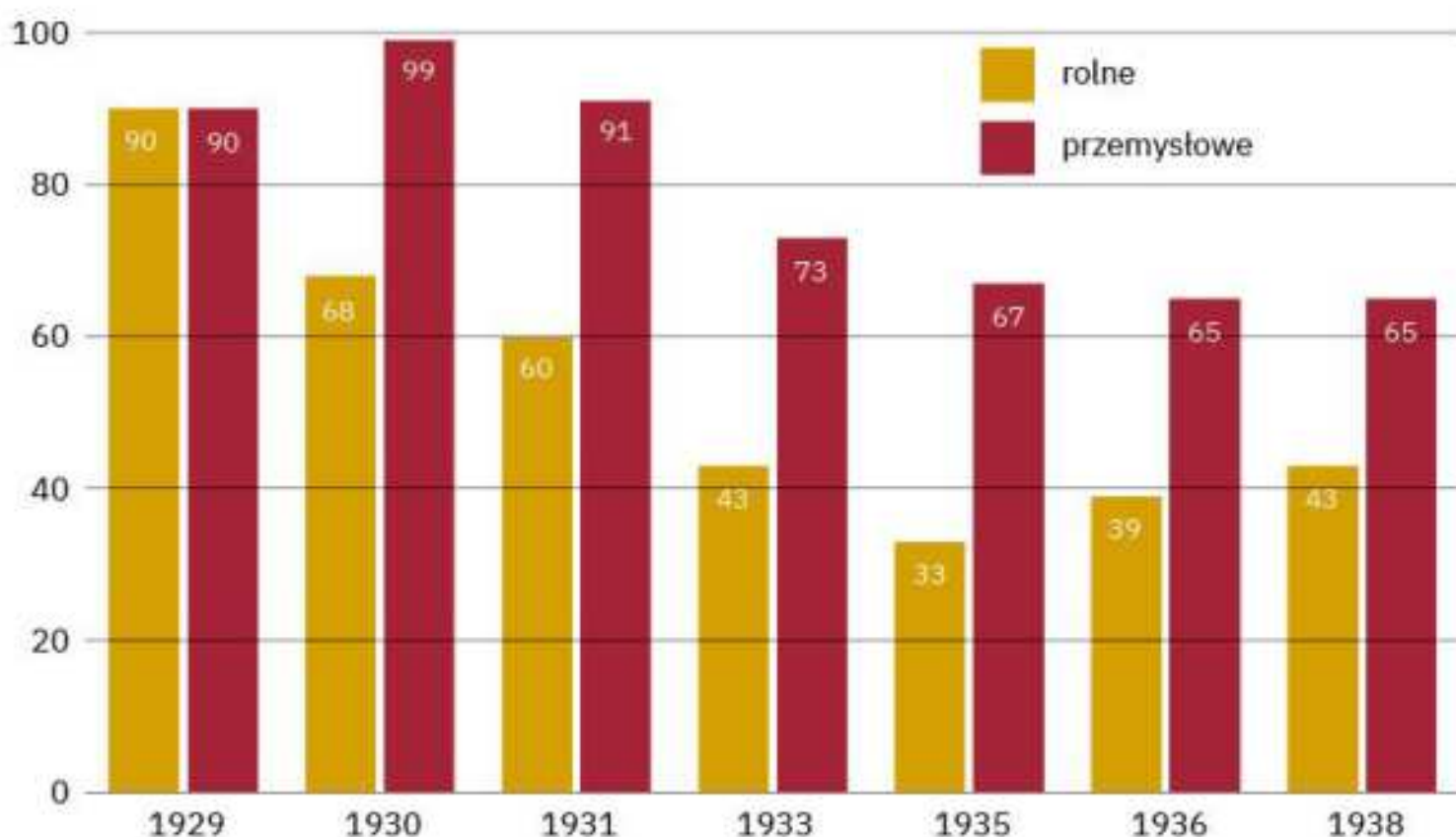
Pierwsze niepokojące zjawiska ekonomiczne pojawiły się w Polsce już jesienią 1928 r. Nastąpił wówczas **spadek cen płodów rolnych**, a przez to dochodowości gospodarstw rolniczych.

Wraz z nastaniem światowego **wielkiego kryzysu** zostały zachwiane podstawy dotychczasowego rozwoju ekonomicznego Polski, przede wszystkim eksport. Wiązało się to z ogólnym ograniczeniem handlu międzynarodowego oraz spadkiem zapotrzebowania na polskie surowce w sytuacji, gdy wszędzie na świecie następowało zmniejszenie produkcji. Z Polski **wycofywał się kapitał zagraniczny**, co ograniczało możliwości rozwoju przedsiębiorstw (trudności z uzyskaniem kredytu). Niektóre fabryki należące do zagranicznych właścicieli zamykano. W sytuacji, gdy mniej produktów można było sprzedać za granicą i mniej ich nabywali ubożający chłopi, **produkcja przemysłowa zaczęła spadać** – w ciągu pierwszych 3 lat kryzysu aż o 40%. **Narastało bezrobocie**.

Poziom bezrobocia w Polsce w latach 1929–1936

Poziom życia ludności w Polsce poważnie się obniżył. Dochody chłopów i robotników dramatycznie spadły. Przede wszystkim **na wsi** osiągnęły poziom niedający najbiedniejszym pewności przetrwania, pojawił się głód. W Polsce bardzo silnie dało o sobie znać zjawisko rozwierania się „**nożyc cenowych**”. Oznaczało to, że produkty rolne taniały znacznie szybciej niż przemysłowe. Chłopi niewiele mogli ich nabyć, nawet jeśli decydowali się sprzedawać większą część **plonów** niż dotychczas, **obniżając własne spożycie**. W najbiedniejszych regionach jedy- nymi produktami, które nabywali, były zapatki i sól.

Zmiany cen artykułów rolnych i przemysłowych w Polsce w latach 1929–1938

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Fragmenty z pamiętników chłopskich z czasów wielkiego kryzysu

Dziś porzuciło się palenie tytoniu i wszelkie trunki, już się [...] wcale [...] mięsa nawet [...] w te największe święta nie zna, nie ogląda się i na przednówku, bardzo często rodzice i starsze dzieci [...] muszą iść spać bez kolacji.

Za droga jest nafta, więc idzie się spać wraz z kurami, za droga jest szyba w oknie, więc ją się zatyka starym workiem, gdy zostanie zbity [...], a że za drogie są buty i ubrania, więc chłop dziczeje, nie pokazując się nieraz cały rok Panu Bogu w kościele ani ludziom.

Pamiętniki chłopów, Warszawa 1935, s. 301 i 547.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Relacja chłopa z powiatu rzeszowskiego z czasów wielkiego kryzysu

Średnio zamożny gospodarz chodzi dziś obdarty, w tej samej zawsze dokładnie oblatanej parze butów, w jednej wieczorami pranej koszuli. Z innych dawno zrobiono sukienki dzieciom. [...] Ubranie jest jedno, toteż dzieci najdotkliwiej odczuwają skutki braku odzieży. W lecie jest łatwiej, ale w zimie [...] spotkać można w chałupach dzieci, które zawiązane są na cały dzień po szyję do worków z sieczką, gdyż bez ubrania zamarzyłyby w zimnej nieopalonej izbie.

J. Michałowski, *Wieś nie ma pracy*, Warszawa 1935, s. 49.

ĆWICZENIE

Przedstaw sytuację ludności chłopskiej wywołaną kryzysem gospodarczym.

Rządzący **z opóźnieniem i w ograniczonym stopniu** podjęli kroki mające poprawić sytuację gospodarczą. Skupili się na ratowaniu **budżetu państwa** poprzez **oszczędności** w wydatkach na szkolnictwo, opiekę społeczną i administrację. Państwo nie posiadało dużych środków na program wychodzenia z kryzysu. Dlatego działania, które zaczęto podejmować **w 1932 r.**, mogły przynieść tylko umiarkowane efekty. Udzielano kredytów przedsiębiorcom i rolnikom, organizowano roboty publiczne. Niektóre upadające przedsiębiorstwa przechodziły na własność państwa. Z czasem zaczęto umarzać rolnikom zaległe podatki, a bezrobotnym wypłacać zasiłki (dotąd prawo do nich mieli tylko nieliczni).

W 1933 r. można było dostrzec jedynie nieznaczłą poprawę sytuacji. Dopiero **ożywienie gospodarcze w innych krajach**, a zwłaszcza wzrost cen żywności na światowych rynkach, pozwoliło Polsce na wyjście z kryzysu. Był on głębszy i trwał **dłużej niż na Zachodzie** – aż **do 1935 r.** Zaczęło się odrabianie strat. W przemyśle poziom produkcji z 1928 r. udało się przekroczyć dopiero w 1937 r. W rolnictwie nastąpiło to rok później.

Szyby naftowe w Zagłębiu Borysławsko-Drohobyckim, 1932 r.

Konflikty wewnętrzne w 1. połowie lat 30.

Skutkiem wielkiego kryzysu gospodarczego była między innymi radykalizacja społeczeństwa, co przyczyniło się do stopniowego wzrostu poparcia dla partii opozycyjnych.

Duże zmiany zachodziły w **obozie endecji**. Wielu **młodszych działaczy**, popartych przez Romana Dmowskiego, znajdowało **inspirację w ruchach faszystowskich**. Działali oni w **Obozie Wielkiej Polski (OWP)**, który powstał już w końcu 1926 r. OWP tworzył bojówki atakujące Żydów. Do **wystąpień antysemickich** i pobić dochodziło zwłaszcza na terenie uniwersytetów, wybijano też szyby w sklepach należących do Żydów. W 1933 r. **OWP został zdelegalizowany** jako zagrażający bezpieczeństwu państwa. Podobnie postąpiły władze z powstałym w jego miejsce **Obozem Narodowo-Radykalnym (ONR)**. Organizacja ta kontynuowała odtąd działalność nielegalnie.

Na przełomie lat 20. i 30. dużym zagrożeniem dla spokoju wewnętrznego w państwie stały się **akcje terrorystyczne i dywersyjne skrajnego skrzydła nacjonalistów ukraińskich**. Nie uznawali oni przynależności do Polski zachodniej części ziem zamieszkałych przez Ukraińców. Występowali ponadto przeciwko działaniom polskiego rządu utrudniającym swobodny rozwój narodowości ukraińskiej. Ich najważniejszą reprezentacją była od 1929 r. **Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (OUN)**. W trakcie wyborów brzeskich ukraińscy nacjonaści dokonali wielu napadów na urzędy państwowe, a także na dwory polskich ziemian. W odpowiedzi rząd przeprowadził na obszarze dawnej Galicji Wschodniej tak zwaną akcję pacyfikacyjną – serię rewizji połączonych często z niszczeniem mienia zarówno w domach prywatnych, jak i siedzibach organizacji ukraińskich. Nastąpiły aresztowania podejrzanych o zbrojne wystąpienia przeciw państwu polskiemu, czasami pobicia. Rozwiązano też wiele ukraińskich stowarzyszeń społecznych i kulturalnych.

Ofiarą zamachów OUN zaczęły padać osoby wysoko postawione w państwie, jak wiceprezes BBWR Tadeusz Hołówko (1931 r.) i minister spraw wewnętrznych Bronisław Pieracki (1934 r.). W odpowiedzi rząd wprowadził sądy doraźne, które orzekały także wyroki śmierci. Po zabójstwie Pierackiego duże siły policji, wojska i Korpusu Ochrony Pogranicza dokonały pacyfikacji wiosek ukraińskich podejrzanych o wspieranie OUN.

Wobec osób prowadzących działalność uznaną przez rząd za szczególnie groźną dla państwa zastosowano nadzwyczajne środki. **W 1934 r.** na mocy dekretu prezydenta utworzono **obóz odosobnienia w Berezie Kartuskiej**. Osadzenie w obozie odbywało się nie na mocy wyroku sądowego, lecz administracyjnych decyzji władz. Ogółem trafiło do niego około 3 tysięcy więźniów – głównie komunistów, polskich nacjonalistów z ONR i nacjonalistów ukraińskich.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego i w jakich okolicznościach doszło do zamachu majowego. Jakie były jego bezpośrednie następstwa?
2. Porównaj sposób sprawowania władzy w Polsce przed zamachem majowym i po nim. Na czym polegał system rządów autorytarnych?
3. Przedstaw sytuację gospodarczą Polski przed wielkim kryzysem i w trakcie jego trwania.
4. Przeprowadźcie w klasie debatę, której strony wcielą się w przeciwników i obrońców zamachu majowego. Przygotujcie argumenty.

4. Ostatnie lata II Rzeczypospolitej (1935–1939)

Konstytucja kwietniowa 1935 r.

Chociaż przewrót, który doprowadził Piłsudskiego do władzy, gruntownie zmienił system polityczny, wciąż obowiązywała w Polsce Konstytucja marcowa (ze zmianami wprowadzonymi nowelą sierpniową w 1926 r.). Sposób sprawowania władzy opierał się bardziej na autorytecie Marszałka niż na zasadach konstytucyjnych. Zadawano sobie pytanie, jak będą wyglądały rządy sanacji, kiedy Piłsudski umrze. W marcu 1935 r. parlament uchwalił **nową konstytucję**, a **23 kwietnia 1935 r.** – jak się okazało niecałe 3 tygodnie przed śmiercią Piłsudskiego – podpisał ją prezydent.

Ceremonia podpisania konstytucji przez prezydenta Ignacego Mościckiego 23 kwietnia 1935 r.

Konstytucję kwietniową przyjęto z naruszeniem procedur prawnych. Przedstawione przez sanację tezy do konstytucji spotkały się ze sprzeciwem opozycji, która na znak protestu opuściła salę obrad Sejmu. Wówczas wicemarszałek Sejmu, Stanisław Car, poddał tezy pod głosowanie jako gotowy projekt konstytucji, mimo że od zgłoszenia do głosowania

powinno minąć zgodnie z prawem 15 dni. Poprawki do projektu, zalecone przez Piłsudskiego, wprowadził Senat. Kiedy Sejm głosował ostatecznie nad wprowadzonymi zmianami i przyjęciem nowej konstytucji, projekt nie uzyskał wymaganej większości 2/3. Marszałek Sejmu ogłosił wówczas, że konstytucja zostaje przyjęta większością 11/20 wymaganą dla zwykłej ustawy.

Konstytucja kwietniowa podkreślała **nadrzędny charakter państwa** nad grupami i poszczególnymi członkami społeczeństwa. Porzucała dotychczasowy rozdział władzy między główne organy państwowe. „Jednolita i niepodzielna władza” skupiała się w ręku **prezydenta**, który odpowiadał tylko „przed Bogiem i historią”. Rząd, władza ustawodawcza (Sejm, Senat), sądy oraz siły zbrojne stały się organami państwa „pozostającymi pod zwierzchnictwem Prezydenta”.

Wzmocniono **kosztem parlamentu** pozycję rządu i premiera. Rząd nie był odpowiedzialny przed parlamentem, a prezydent mógł mianować premiera i ministrów bez konsultacji z nim. Prawo inicjatywy ustawodawczej miał rząd, a parlamentowi przysługiwała ona tylko w niektórych sprawach – w tych, które nie wiązały się z dodatkowymi wydatkami z budżetu.

Uprawnienia ustawodawcze parlamentu zostały ograniczone. Prezydent miał mianowicie prawo weta wobec jego uchwał, a ponowne przyjęcie ustawy mogło nastąpić dopiero po roku i to absolutną większością głosów w Sejmie i Senacie. Pozostawiono parlamentowi prawo do uchwalania budżetu oraz niektóre uprawnienia kontrolne, na przykład udział w nadzorze nad długami państwa. Wyrażenie jednak zostało zapisane w konstytucji, że „funkcje rządzenia państwem nie należą do Sejmu”. Ograniczono powszechność prawa wyborczego, podnosząc granicę wieku uprawniającego do udziału w głosowaniu z 21 do 24 lat, a pozwalającego na bycie wybranym do Sejmu z 25 do 30 lat.

Rozdziały konstytucji marcowej zawierające artykuły o powszechnych obowiązkach i prawach obywatelskich pozostały niezmienione. Nie były jednak częścią konstytucji, lecz załącznikiem do niej.

ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Fragmenty Konstytucji kwietniowej 1935 r.

Art. 2. (1) Na czele Państwa stoi Prezydent Rzeczypospolitej. (2) Na Nim spoczywa odpowiedzialność wobec Boga i historii za losy Państwa. [...] (4) W Jego osobie skupia się jednolita i niepodzielna władza państwowa.

Art. 3. (1) Organami Państwa, pozostającymi pod zwierzchnictwem Prezydenta Rzeczypospolitej, są: Rząd, Sejm, Senat, Siły Zbrojne, Sądy, Kontrola Państwowa.

Art. 5. (2) Państwo zapewnia obywatelom możliwość rozwoju ich wartości osobistych oraz wolność sumienia, słowa i zrzeczeń.

Art. 7. (1) Wartością wysiłku i zasług obywatela na rzecz dobra powszechnego mierzone będą jego uprawnienia do wpływania na sprawy publiczne. (2) Ani pochodzenie, ani wyznanie, ani płeć, ani narodowość nie mogą być powodem ograniczenia tych uprawnień.

Art. 49. (1) Aktami ustawodawczymi są: a) ustawy, b) dekrety Prezydenta Rzeczypospolitej.

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z 1935, nr 30, poz. 227.

ĆWICZENIE

Porównaj Konstytucję kwietniową z Konstytucją marcową (znajdź jej tekst w internecie). Zwróć uwagę na zakres władzy prezydenta oraz prawa i wolności obywatelskie.

Szczegóły przeprowadzania wyborów parlamentarnych zostały określone w przyjętych później **ordynacjach wyborczych**. W głosowaniu do **Sejmu** w każdym okręgu miała obowiązywać tylko jedna lista kandydatów wskazanych przez **okręgowe kolegia wyborcze**. Składały się one wprawdzie z przedstawicieli samorządów i organizacji społecznych, ale były zdominowane przez sanację. Członków **Senatu** w 1/3 wyznaczał prezydent. Pozostałych wyłaniano w wyborach. Aby zostać członkiem Senatu, należało jednak spełnić jeden z warunków: odpowiednie wykształcenie, zawód (nauczyciele, oficerowie wojska), „zasługi” (np. order) lub zasiadanie we władzach organizacji społecznych bądź samorządowych. Trudno było uznać te zasady za demokratyczne.

Rozwój sytuacji wewnętrznej w Polsce po śmierci Piłsudskiego

Po **śmierci Józefa Piłsudskiego 12 maja 1935 r.** obóz rządzący stanął wobec problemu wyłonienia przywódcy. Nowy system prawny został wprawdzie ujęty w Konstytucji kwietniowej. Jednak rządy autorytarne opierały się na silnej jednostce, a nie na zapisach prawa. Za następcę Piłsudskiego uważano od dawna **Walerego Sławka**, który cieszył się wielkim zaufaniem Marszałka, był prezesem BBWR oraz trzykrotnie premierem (także w momencie śmierci Piłsudskiego).

Konstytucja dawała wielkie uprawnienia prezydentowi. Sprawujący ten urząd **Ignacy Mościcki** nie był jednak postrzegany jako rzeczywisty przywódca i nie zajmował dotąd niezależnej pozycji. Spodziewano się więc, że poda się wkrótce do dymisji,

Uroczystości pogrzebowe Józefa Piłsudskiego – przed katedrą wawelską, która stała się miejscem pochówku Marszałka, przemawia prezydent Mościcki (stoi za trumną złożoną na haubicy)

Walery Sławek, Józef Beck i Edward Rydz-Śmigły podczas usypywania kopca Piłsudskiego w Krakowie, czerwiec 1936 r.

a jego miejsce zajmie Walery Sławek. Ważną funkcję **Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych** objął **generał Edward Rydz-Śmigły**. Obóz sanacji nie miał wówczas już jednego niepodważalnego lidera.

We wrześniu 1935 r. odbyły się **wybory** do parlamentu **zbojkotowane przez partie opozycyjne** ze względu na niedemokratyczną ordynację. Oprócz BBWR przystąpiły do nich tylko niektóre, bardziej umiarkowane politycznie partie mniejszości narodowych. W efekcie frekwencja wyborcza okazała się bardzo niska, co w obozie władzy uznano za porażkę. Nie zmieniało to jednak faktu, że parlamentarzystami zostali prawie wyłącznie zwolennicy sanacji. Poza nimi mandaty uzyskały tylko mniejszości narodowe – w Sejmie przypadło im 25 miejsc, w tym 19 Ukraińcom.

Po wyborach rozpoczął się proces określany jako „**dekompozycja obozu sanacyjnego**”, czyli rozłam w jego szeregach. Wbrew oczekiwaniom Mościcki nie ustąpił ze stanowiska prezydenta. Skupieni wokół niego politycy wraz z grupą związaną z generałem Rydzem-Śmigłym powoli **odsuwali Walerego Sławka** i jego „grupę pułkowników” od wpływu na decyzje państwowe. Musiał zrezygnować ze stanowiska premiera,

a kierowany przez niego BBWR został rozwiązany. Ważną osobą w państwie stał się w tym okresie **minister spraw zagranicznych Józef Beck**.

Gospodarka polska bardzo powoli podnosiła się po wielkim kryzysie. Bezrobocie malało stopniowo i problemu tego nie udało się rozwiązać do końca istnienia II Rzeczypospolitej. Podobnie nie poradzono sobie dostatecznie z kwestią chłopskiego „**głodu**” ziemi – wieś wciąż była przeludniona. O trudnościach bytowych świadczy fakt, że wielu mieszkańców Polski podejmowało decyzję o opuszczeniu kraju – skala **emigracji z powodów ekonomicznych** była tylko nieznacznie mniejsza niż podejmowana z tych samych powodów w okresie zaborów.

Wolne tempo poprawy sytuacji gospodarczej i trudne położenie materialne ludności wywoływały opór wobec rządów sanacji. Przejawem jego narastania stały się rozwój **ruchu strajkowego** wśród robotników i chłopów oraz zamieszki w miastach. Wystąpienia były brutalnie tłumione przez policję. Padły ofiary śmiertelne. Niepokoje społeczne przybierały również charakter antyżydowskich wystąpień, organizowanych przez endecję. Z kolei komuniści, realizując zalecenia Międzynarodówki Komunistycznej (Kominternu), zapowiadali walkę z rządem określanym przez nich jako „faszystowski”. Wzywali do współpracy inne partie lewicy.

Przebywający wówczas w Szwajcarii działacze polityczni umiarkowanej prawicy i centrum (m.in. Ignacy Paderewski, gen. Władysław Sikorski, gen. Józef Haller, Wojciech Korfanty, Wincenty Witos) powołali w 1936 r. tak zwany **Front Morges** (czytaj: morż), domagający się przywrócenia demokracji w Polsce. Przyspieszyło to zjednoczenie **ugrupowań centrowych w kraju**, czego efektem było powstanie **Stronnictwa Pracy**.

W maju 1936 r. sanacja wyłoniła nowy rząd na czele z **generałem Felicjanem Sławojem Składkowskim**, który sprawował władzę aż do końca istnienia II Rzeczypospolitej. **Ministrem skarbu** został w nim **Eugeniusz Kwiatkowski**. Mimo obowiązywania Konstytucji kwietniowej, dającej pełnię władzy prezydentowi, najważniejsze decyzje podejmowali wspólnie: Generalny Inspektor Sił Zbrojnych (Rydz-Śmigły), prezydent (Mościcki), minister spraw zagranicznych (Beck) oraz premier (Składkowski) i minister skarbu (Kwiatkowski).

Na pierwszy plan wysuwał się stopniowo Rydz-Śmigły, awansowany na marszałka i określany nawet w oficjalnych dokumentach jako „pierwsza osoba w państwie po Prezydencie”. W 1937 r. powołano z jego inicjatywy nową partię sanacji: **Obóz Zjednoczenia Narodowego (OZN)**. Ugrupowanie to podkreślało rolę armii w państwie i przejęło niektóre elementy ideologii polskiego nacjonalizmu. Pozwoliło mu to uzyskać poparcie części dotychczasowych przeciwników wywodzących się z endecji. Jednocześnie spowodowało odsunięcie się bardziej lewicowo nastawionej części środowisk sanacyjnych.

W obliczu **nasilającego się od końca 1938 r. zagrożenia ze strony Niemiec** doszło do **wyciszenia konfliktów społecznych**, dało się też zaobserwować w społeczeństwie znaczące poparcie dla OZN. Władza i opozycja wymieniały gesty podkreślające **jedność narodową**. Opozycjoniści przebywający na emigracji powrócili do kraju.

Prezydent Ignacy Mościcki wręcza Edwardowi Rydzowi-Śmigłemu buławę marszałkowską, 10 listopada 1936 r.

Działacze opozycji zasiedli wspólnie z przedstawicielami obozu sanacyjnego w społecznym Komitecie Pożyczki Obrony Przeciwlotniczej.

Przekazanie wojsku ciężkich karabinów maszynowych ufundowanych przez komitet Funduszu Obrony Narodowej w Nowym Tomysku koło Poznania

Duża część uzbrojenia Wojska Polskiego została sfinansowana ze składek społecznych. Już w kwietniu 1936 r. powołano w tym celu Fundusz Obrony Narodowej. Na początku 1939 r. ogłoszono Pożyczkę Obrony Przeciwlotniczej – emisję obligacji na cele rozbudowy lotnictwa wojskowego i artylerii przeciwlotniczej.

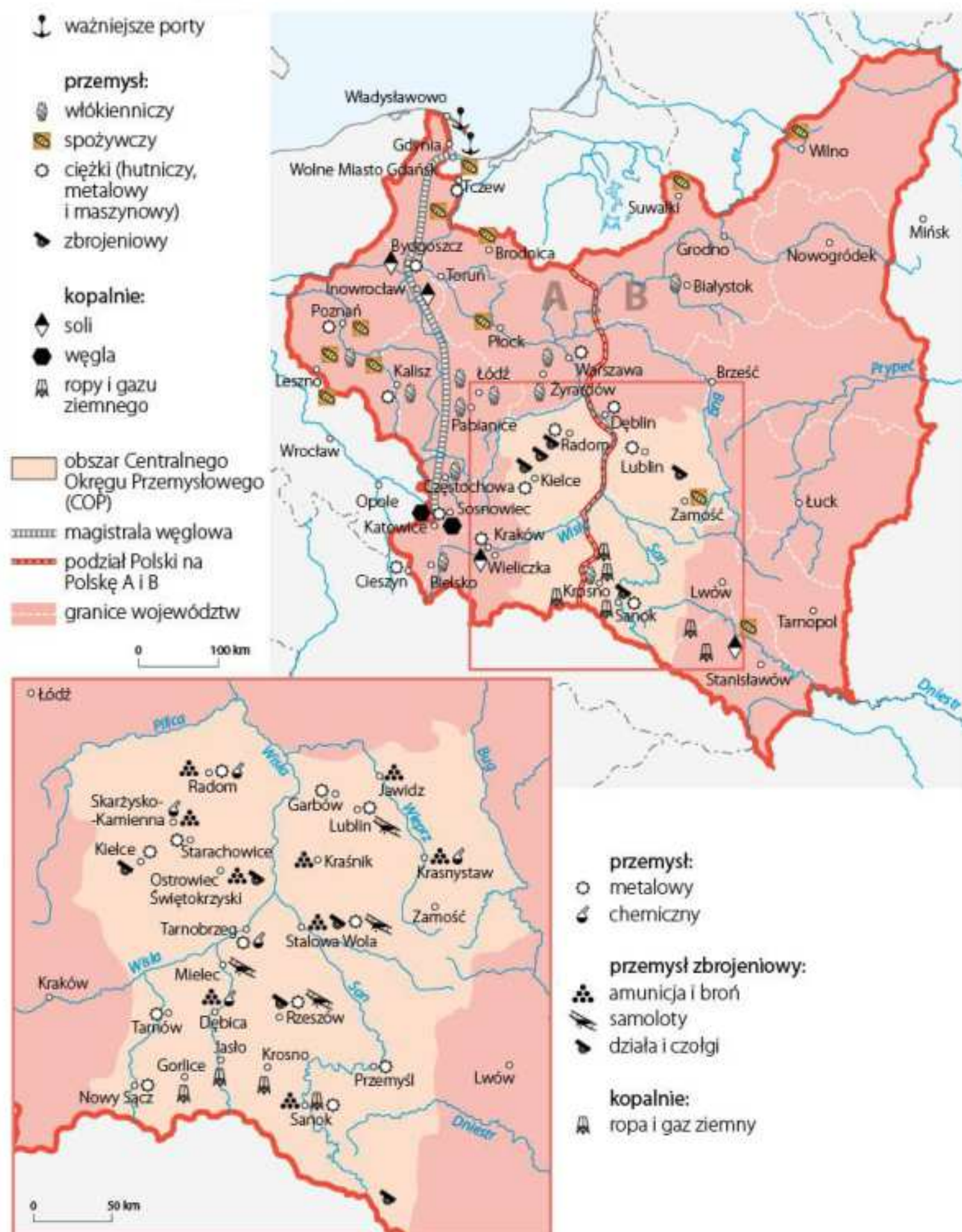
Gospodarka w latach 1936–1939

W 1936 r. w Polsce rozpoczął się okres stabilnego choć powolnego rozwoju gospodarczego. Rząd Polski, podobnie jak rządy innych krajów wychodzących z kryzysu, przyjął wówczas politykę interwencjonizmu. Rozpoczęto realizację **czteroletniego planu inwestycji**, który opracował Eugeniusz Kwiatkowski. Podjęte na dużą skalę działania bardzo pozytywnie oddziaływały na polską gospodarkę, choć nie zdążyły dokonać jej radykalnej przebudowy przed wybuchem wojny.

Najpoważniejszą inicjatywą była budowa **Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP)**. W jego ramach podjęto inwestycje w przemysł transportowy, chemiczny, hutniczy, zbrojeniowy oraz w zaplecze energetyczne (budowa elektrowni). COP miał się stać impulsem do wzrostu gospodarczego, a otwierane w nim fabryki miały zapewnić pracę w **regionie słabo dotąd uprzemysłowionym**. Celem tych działań było między innymi usunięcie różnic w rozwoju poszczególnych części kraju (podziału na Polskę „A” i „B”), a także **wzmocnienie potencjału militarnego** Polski. Z tych powodów obiekty wchodzące w skład okręgu umiejscowiono w głębi terytorium Polski (jego część przemysłową **w widłach Wisły i Sanu**, będących naturalnymi liniami obrony na wypadek wojny).

Centralny Okręg Przemysłowy powstawał **w latach 1937–1939**. Plany dalszej jego rozbudowy przerwała wojna. Do tego czasu powstało ponad 100 **zakładów przemysłowych** (kolejnych 300 budowano). **Największymi z nich były:** zakłady lotnicze w Mielcu i Rzeszowie, fabryka syntetycznego kauczuku i opon w Dębicy, huta żelaza i stalownia w Stalowej Woli, fabryka samochodów ciężarowych w Lublinie. Rozbudowano też istniejące już wcześniej: zakłady azotowe w Mościcach koło Tarnowa oraz fabryki broni w Starachowicach i Radomiu. Oprócz zakładów przemysłowych rozwinięto **zaplecze energetyczne i komunikacyj-**

ne: elektrownie (zwłaszcza w Rożnowie na Dunajcu), linie kolejowe, mosty, sieć dróg. Powstało **100 tysięcy nowych miejsc pracy**. Wybudowano również liczne osiedla robotnicze, zakładano szkoły zawodowe, kształcące przyszłych fachowców dla powstających fabryk.

Gospodarka Polski w latach 1922–1939 i Centralny Okręg Przemysłowy w latach 1937–1939

ĆWICZENIE

1. Poszukaj informacji na temat przyczyn i charakteru różnic między Polską „A” i Polską „B”. Czy w dwudziestoleciu międzywojennym było to zjawisko trwałe?
2. Wskaż na mapie wymienione w rozdziale największe zakłady przemysłowe w obrębie COP.
3. Sporządź w zeszycie zestawienie w formie tabeli ukazujące, w których miejscowościach COP znajdowały się ośrodki poszczególnych gałęzi przemysłu.

Bardzo duże znaczenie ekonomiczne miała ciągła **rozbudowa portu w Gdyni**. O jego wadze świadczy fakt, że zdecydowana większość polskiego eksportu i importu dokonywała się drogą morską. Przyczyniła się do tego także rozbudowa kolejnych odcinków **magistrali węglowej** – linii kolejowej łączącej Śląsk z Gdynią zakończona w 1933 r. W drugiej połowie lat 30. port w Gdyni był największym na Bałtyku pod względem wielkości przeładunków i jako nowo powstały – najnowocześniejszym.

Okręt MS Piłsudski stojący przy nabrzeżu portu w Gdyni, 2. połowa lat 30.

Tonaż statków wpływających do portu w Gdyni wzrósł z 1 mln t w 1928 r. do 5,6 mln t w 1937 r. Gdynia u początków II Rzeczypospolitej była wsią liczącą w 1921 r. niespełna 1300 mieszkańców. W 1926 r. uzyskała prawa miejskie. W 1939 r. miała już 125 tys. ludności. Gdynia posiadała zarówno port handlowy, jak i wojskowy. Mieściła się tu także Państwowa Szkoła Morska.

Polityka zagraniczna w latach 30.

Bezpieczeństwo Polski zależało od układu sił w Europie. **Położenie między Niemcami a ZSRR** stanowiło nieustanne zagrożenie, zwłaszcza po nawiązaniu przez te państwa współpracy w połowie lat 20. W Niemczech głosy nawołujące do zmiany granic na wschodzie (przede wszystkim z Polską) przybrały na sile. Najcenniejsze dla Polski wydawały się sojusze **z Francją** i związaną z nią Małą Ententą (w praktyce głównie z Rumunią). Jednak poleganie na pomocy ze strony Francji w przypadku konfliktu z Niemcami stawało się coraz mniej realne. Na początku 1930 r. Francuzi przystąpili do budowy na granicy z Niemcami systemu fortyfikacji – Linii Maginota (czytaj: mażinota). Ogromne środki przeznaczane na inwestycję o charakterze obronnym wskazywały, że Francja nie zamierza podejmować działań ofensywnych w wypadku konfliktu w Europie.

W tej sytuacji Polska starała się zagwarantować sobie bezpieczeństwo poprzez prowadzenie **polityki równowagi**. Miała ona polegać na zachowaniu „równych odległości” między Moskwą a Berlinem i niewiązaniu się z którymś z dwóch najsilniejszych sąsiadów przeciwko drugiemu. Realizacji tego zadania podjął się minister spraw zagranicznych Józef Beck. Pierwszym sukcesem przyjętej strategii było zawarcie przez Polskę w **1932 r.** – początkowo na 3 lata – **paktu o nieagresji z ZSRR**. Oba kraje wyrzekały się wojny i uczestnictwa w sojuszach skierowanych przeciwko drugiej stronie. Podpisanie tego układu wzmacniało pozycję Polski w negocjacjach z Niemcami.

Kolejny cel polskiej polityki zagranicznej, którym była **poprawa stosunków z Niemcami**, został zrealizowany w 1934 r. Było to możliwe dlatego, że Hitler tuż po przejęciu władzy pragnął spokoju. Zapewniał opinię międzynarodową o swoich pokojowych zamiarach. W rzeczywistości potrzebował czasu na odtworzenie siły militarnej Niemiec i przygotowanie ekspansywnych działań. Aby zrealizować te cele, chciał zapewnić sobie bezpieczeństwo ze strony Polski. Podpisana w styczniu **1934 r.** na 10 lat **deklaracja o niestosowaniu przemocy** we wzajemnych stosunkach wydawała się sukcesem zarówno Polski, jak i Niemiec.

Inne kraje mogły brać odtąd pod uwagę możliwość poważniejszego zbliżenia polsko-niemieckiego. Ułatwiło to polskiej dyplomacji pertraktacje z Moskwą i w konsekwencji **przedłużenie na 10 lat paktu o nieagresji z ZSRR**. Układy podpisane w nieznacznym odstępie czasu przez Polskę z zachodnim i wschodnim sąsiadem miały być podstawą polityki równowagi. Polska zdecydowanie odrzucała propozycje Niemiec nawiązania sojuszu skierowanego przeciwko ZSRR. **Polityka ustępstw**, jaką **kraje Zachodu** prowadziły wobec Hitlera, czyniła jednak położenie Polski na arenie międzynarodowej coraz trudniejszym. Po przyłączeniu do Niemiec Austrii i rozbiorach Czechosłowacji, w których Polska wzięła udział, Hitler przygotowywał się do podjęcia agresywnych kroków wobec państwa polskiego.

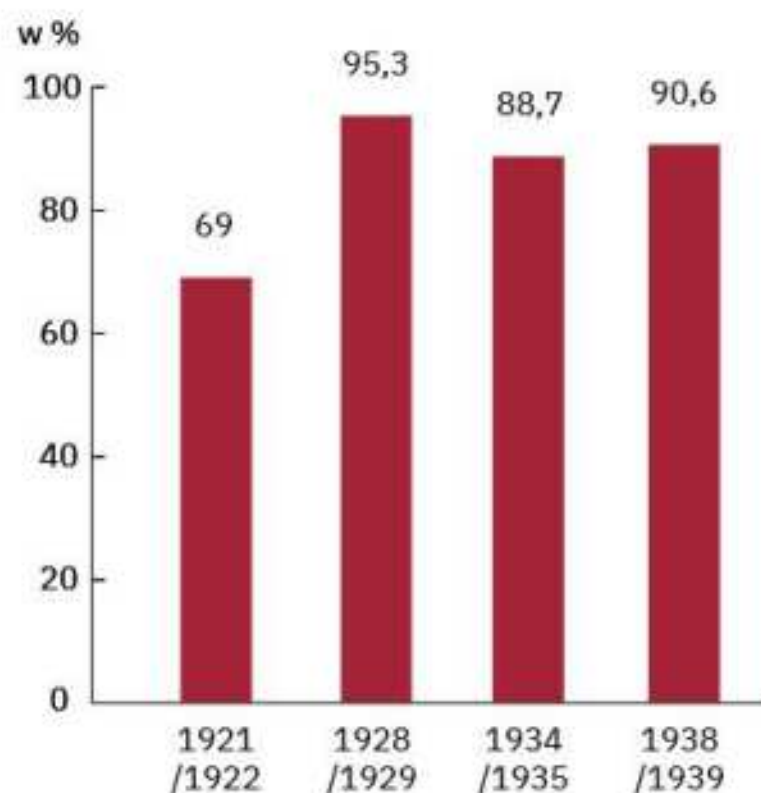
PYTANIA I POLECENIA

1. Scharakteryzuj Konstytucję kwietniową z 1935 r. wraz z ordynacjami wyborczymi do Sejmu i Senatu. Jaki charakter miał ukształtowany przez nie system rządów?
2. Wyjaśnij, na czym polegało zjawisko określane jako „dekompozycja obozu sanacyjnego” po śmierci Józefa Piłsudskiego.
3. Wytłumacz, czym był Centralny Okręg Przemysłowy.
4. Przedstaw założenia polskiej polityki zagranicznej i działania podjęte przez Polskę na arenie międzynarodowej w latach 30.

5. Nauka i kultura polska w dwudziestoleciu międzywojennym

Oświata w II RP

Spis powszechny z 1921 r. wykazał, że **ponad 1/3 mieszkańców** Polski powyżej 10. roku życia jest **analfabetami**. Już w lutym 1919 r. dekretem Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego wprowadzono obowiązek szkolny dla dzieci od 7. do 14. roku życia, zapewniając przy tym **bezpłatność kształcenia**. Wprowadzanie w życie zasady powszechnego szkolnictwa następowało jednak powoli, mimo przeznaczania na ten cel dużych środków finansowych. Udział wydatków na oświatę w polskim budżecie był przez wiele lat jednym z największych w Europie. Przeszkodę dla rozwoju edukacji stanowił natomiast **brak dostatecznej liczby nauczycieli**, a także budynków. Niekiedy – zwłaszcza na wsiach – wchodziła w grę niechęć rodziców do posyłania do szkoły dzieci, które mogły przydać się w pracach gospodarskich.

Odsetek dzieci w wieku szkolnym, faktycznie uczęszczających do szkoły w II RP

Wprawdzie większość dzieci została objęta powszechnym nauczaniem, jednak przeważały (zwłaszcza na wsi) szkoły liczące 2–4 klasy. Ich ukończenie nie dawało możliwości dalszego kształcenia się. Wielki kryzys gospodarczy z początku lat 30. spowodował, że wydatki na oświatę uległy zmniejszeniu, ale do tego czasu udało się znacznie rozbudować zaplecze szkolnictwa. Już w 1931 r. nastąpił spadek analfabetyzmu do 23% (a wśród dzieci w wieku 10–14 lat do zaledwie 7%). Większość spośród nieumiejących czytać i pisać stanowili mieszkańcy Kresów Wschodnich oraz osoby narodowości niepolских.

W 1932 r. minister Janusz Jędrzejewicz przeprowadził reformę systemu szkolnictwa.

Szkoła powszechna liczyła odtąd 6 klas (dla osób, które nie kontynuowały nauki na szczeblu średnim, przewidziano dodatkową 7. klasę). Pod koniec dwudziestolecia międzywojennego już ponad połowa dzieci kończyła pełną szkołę powszechną, choć na wsiach szkół czteroletnich było wciąż dużo. Na szkolnictwo średnie składały się dwa etapy. Czteroletnie **gimnazjum** kończyło się „małą maturą”, której zdobycie wystarczało do ubiegania się o pracę urzędniczą w instytu-

cjach państwowych czy samorządowych. **Liceum**, kończące się „**dużą maturą**”, trwało 2 lata. Szkolnictwo średnie miało w II Rzeczypospolitej charakter elitar-ny, a wymagania wobec uczniów były bardzo wysokie. W całym dwudziestoleciu szkoły średnie ukończyło około 400 tysięcy osób, a świadectwa maturalne zdobyło około 250 tysięcy. Uzyskanie matury oznaczało znaczny prestiż społeczny. Po 1935 r. posiadanie jej było jednym z kryteriów, które pozwalało kandydować do Senatu.

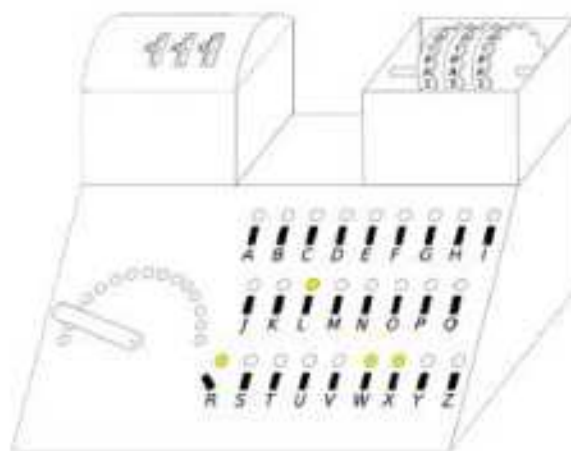
Szkolnictwo wyższe skupiło się przede wszystkim w pięciu miastach: Warszawie, Lwowie, Krakowie, Poznaniu i Wilnie. Pojedyncze uczelnie istniały w Lublinie (Katolicki Uniwersytet Lubelski), Łodzi i Katowicach. W roku akademickim 1937/1938 w 28 polskich uczelniach studiowało blisko 49 tysięcy studentów, w całym dwudziestoleciu studia ukończyło około 83 tysięcy osób. Na tle europejskim był to dość dobry wynik.

Nauka polska

Polscy uczeni mieli w okresie II Rzeczypospolitej wiele osiągnięć wykraczających poza granice kraju. Dotyczyło to między innymi matematyków. Światową sławę zdobyły **warszawska i lwowska szkoła matematyczna**, której jednym z najwybitniejszych przedstawicieli był **Stefan Banach**. Polskim matematykom udało się **złamać kody niemieckiej maszyny szyfrującej Enigma**. Jednak informacji o tym dokonaniu nie rozpowszechniono ze względu na tajemnicę wojskową.

Niemiecka maszyna szyfrująca Enigma oraz rysunek cyklo- metru

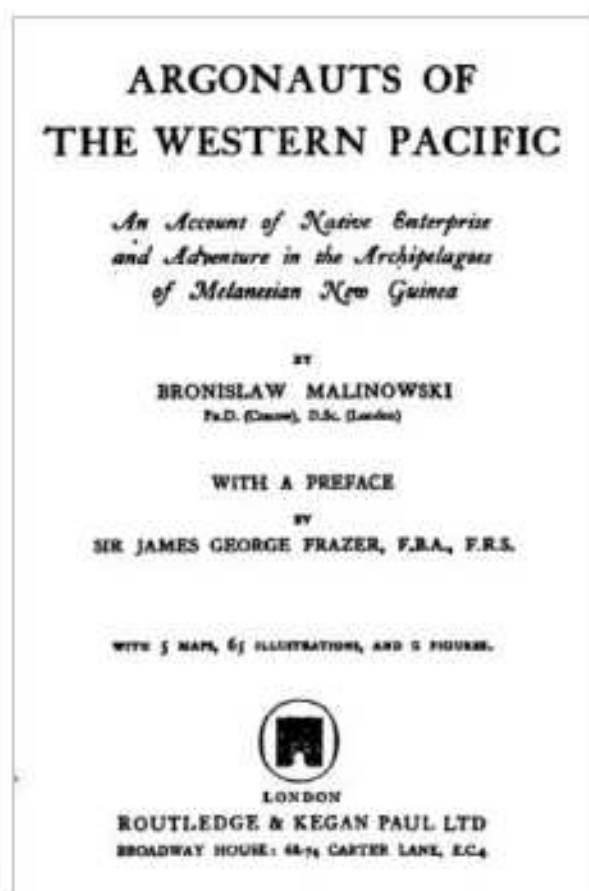
W 1932 r. matematycy Marian Rejewski, Jerzy Różycki i Henryk Zygalski złamali zasady kodowania za pomocą Enigmy i zbudowali jej dokładną kopię. Cyklometr został wynaleziony przez Mariana Rejewskiego. Urządzenie to pozwalało na wykonanie obliczeń koniecznych do łamania szyfrów. Wynalazek matematyków ułatwił m.in. odczytywanie zaszyfrowanych niemieckich rozkazów i meldunków podczas II wojny światowej.

W naukach przyrodniczych największe znaczenie miały odkrycia związane z medycyną. Bakteriolog **Rudolf Weigl** jako pierwszy na świecie opracował skuteczną

szczepionkę przeciwko durowi (tyfusowi) plamistemu. Mikrobiolog **Ludwik Hirsfeld** stworzył podstawy wiedzy o **grupach krwi**. Twórcą (jeszcze na początku XX w.) nauki o **witaminach** był biochemik **Kazimierz Funk**, który jednak przez większość okresu międzywojennego pracował poza granicami Polski. Ograniczone środki na rozwój badań naukowych w Polsce powodowały, że również inni wybitni polscy naukowcy prowadzili je za granicą.

Spośród **humanistów** światową sławę zyskał zwłaszcza jeden z twórców nowoczesnej **antropologii** (nauki o ludzkiej kulturze) – **Bronisław Malinowski**. Sławę przyniosła mu publikacja wyników badań, które prowadził jeszcze w trakcie I wojny światowej wśród ludów Nowej Gwinei. Najwybitniejszym polskim **socjologiem** był **Florian Znaniecki** – współtwórca socjologii humanistycznej, która przeciwstawiła się pozytywistycznym (skupionym na metodach przyrodniczych) korzeniom tej nauki. W dziedzinie **archeologii** szczególnie znaczącym wydarzeniem było przypadkowe odkrycie w 1933 r. **osady w Biskupinie** pochodzącej z VII w p.n.e.

Bronisław Malinowski wśród mieszkańców Wysp Trobrianda, 1918 r., oraz okładka pierwszego wydania *Argonautów zachodniego Pacyfiku*

Malinowski (1884–1942) prowadził badania w Australii i Oceanii w latach 1914–1920. W 1922 r. opublikował w języku angielskim w Londynie przełomową pracę *Argonauta zachodniego Pacyfiku* opisującą kulturę społeczności Wysp Trobrianda położonych na wschód od wyspy Nowej Gwinei.

Najważniejsze zjawiska w polskiej kulturze artystycznej i popularnej

Grupą poetycką, która zdobyła największy rozgłos i popularność w początkach istnienia II Rzeczypospolitej, był **Skamander**. Tematyka tworzonych przez jego

członków wierszy dotyczyła spraw życia codziennego, a język utworów czerpał z mowy potocznej. Skamandryci łączyli w swoich wierszach liryzm, ironię i humor. Grupę tworzyli: **Jarosław Iwaszkiewicz**, **Jan Lechoń**, **Antoni Słonimski**, **Julian Tuwim** oraz **Kazimierz Wierzyński**. Ze skamandrytami była związana także **Maria Pawlikowska-Jasnorzewska**. Twórczość poetycką niezwiązaną z ówczesnymi tendencjami, lecz nawiązującą do tradycji młodopolskiej przełomu XIX i XX w., prezentował **Bolesław Leśmian**. Wśród licznych poetów **awangardowych** wyróżniał się **Julian Przyboś**. Poetą zaangażowanym po stronie radykalnych idei lewicowych, a zarazem mistrzem poezji lirycznej, był **Władysław Broniewski**. Twórczość poetycką w duchu katastrofizmu tworzył wówczas późniejszy (1980 r.) laureat Literackiej Nagrody Nobla – **Czesław Miłosz**.

Awangarda – tendencja w kulturze i sztuce zmierzająca do zerwania z tradycyjnymi regułami twórczości artystycznej. Za podstawową wartość sztuki uznaje: nowatorstwo, oryginalność, skłonność do eksperymentów i łamanie przyzwyczajeń odbiorców.

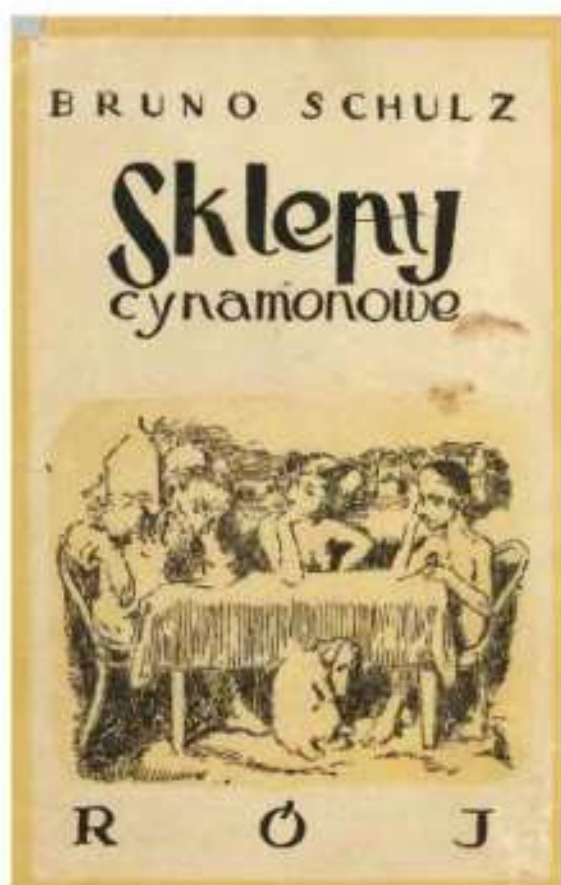

W **twórczości prozatorskiej** silniej niż w poezji można dostrzec kontynuację tematyki ważnej także w okresie zaborów. Pisarze podejmowali problemy polityczne, społeczne i narodowe, które po odzyskaniu niepodległości przybrały inny kształt. Nadal tworzył **Władysław Reymont**, autor wydanej na początku XX w. powieści *Chłopi*, za którą otrzymał w **1924 r. Literacką Nagrodę Nobla**. Ważnymi powieściami napisanymi w dwudziestoleciu międzywojennym były przede wszystkim: *Generał Barcz* **Juliusza Kadana-Bandrowskiego**, *Przedwiośnie* **Stefana Żeromskiego**, *Noce i dnie* **Marii Dąbrowskiej** oraz *Granica* **Zofii Nałkowskiej**.

Pomnik Władysława Reymonta
na ul. Piotrkowskiej w Łodzi

Na dalszy rozwój polskiej literatury duży wpływ wywarły **dzieła awangardowe**, które ówczasnie cieszyły się mniejszym zainteresowaniem niż twórczość głównego nurtu. Była to między innymi twórczość **Brunona Schulza** (czytaj: szulca), którego zbiory opowiadań (*Sklepy cynamonowe*, *Sanatorium pod Klepsydrą*), pisane prozą poetycką, przedstawiały świat z pogranicza snu. W tym okresie debiutował także **Witold Gombrowicz**, którego pisarstwo krytycznie odnosiło się do konwencji społecznych (*Ferdydurke*). Katastroficzną wizję świata prezentował Stanisław Ignacy Witkiewicz, czyli **Witkacy** (w dramatach, m.in. w *Szewcach*, oraz powieści *Pożegnanie jesieni*).

Okladka pierwszego wydania *Sklepów cynamonowych* Brunona Schulza z 1933 r. z rysunkiem autora

Portret Karola Szymanowskiego autorstwa Witkacego, 1930 r. Szymanowski (1882–1937) jest uważany za najwybitniejszego polskiego kompozytora od czasów Chopina. W latach 20. XX w. cieszył się europejską sławą. Wiele motywów twórczości czerpał z folkloru Podhala, Kujaw i Mazowsza.

Do **literatury popularnej** dwudziestolecia, która cieszyła się dużym zainteresowaniem czytelników, można zaliczyć: powieści **Tadeusza Dołęgi-Mostowicza** (*Kariera Nikodema Dyzmy*, *Znachor*), **Marii Rodziewiczówny** (*Wrzos*, *Lato leśnych ludzi*), **Zofii Kossak-Szczuckiej** (*Pożoga*, *Krzyżowcy*). Wszechstronną postacią polskiej literatury i publicystyki był **Tadeusz Boy-Żeleński** – pisarz, satyryk, krytyk teatralny, wybitny tłumacz (przetłumaczył ponad 100 dzieł klasyki francuskiej).

Najwybitniejszym polskim **kompozytorem muzyki klasycznej** okresu międzywojennego był **Karol Szymanowski** – autor między innymi opery *Król Roger* (do której libretto współtworzył J. Iwaszkiewicz). W swojej twórczości wykorzystywał motywy zaczerpnięte z polskiego folkloru, na przykład w *Stabat Mater* czy w *Pieśniach kurpiowskich*. Największy polski kompozytor XIX w. – Fryderyk Chopin – został uczczony organizowanym od 1927 r. **Konkursem Chopinowskim** dla młodych pianistów. Światową popularność zyskał polski śpiewak **Jan Kiepura** (tenor).

Ważną rolę w propagowaniu polskiej kultury, zwłaszcza muzyki, odgrywało **radio**, które nadawało oprócz utworów klasycznych, także muzykę popularną. Wiele z powstałych wówczas piosenek jest popularnych do dziś. Śpiewali je **Mieczysław Fogg** (*Ta ostatnia niedziela*), **Hanka Ordonówna** (*Miłość ci wszystko wybaczy*) czy **Eugeniusz Bodo** (*Umówiłem się z nią na dziewiątą*). Najwięcej ówczesnych przebojów skomponowali **Henryk Wars** i **Jerzy Petersburski**. Znaczna część z tych utworów powstała na potrzeby **filmu**. Rozrywkowy charakter polskiej twórczości filmowej, choć nie dawał wielu okazji do odgrywania wybitnych kreacji aktorskich, wypromował wiele gwiazd, jak **Pola Negri**, **Jadwiga Smosarska** i **Adolf Dymsza**. Bardzo dobry okres przeżywał polski **teatr** – najwybitniejszym reżyserem był **Leon Schiller**. Wielką popularnością cieszyły się **kabarety**. Nazwa ta oznaczała wówczas satyryczne teatrzyki artystyczno-literackie, jak *Qui Pro Quo* (czytaj: kwi pro kwo), do którego teksty pisali Julian Tuwim i **Marian Hemar**.

Kadr z filmu *Młody las*, reż. Józef Lejtes, 1934 r.

Młody las jest uważany za jedno z największych osiągnięć kina polskiego w II RP. Opowiada o postawach młodzieży polskiej podczas rewolucji z lat 1905–1907. W roli szkolnego inspektora wystąpił widoczny na zdjęciu Kazimierz Junosza-Stępowski uznawany za jednego z najwybitniejszych polskich aktorów 1. poł. XX w.

Odbiornik radiowy wileńskiej firmy Elektrit. Jego produkcja rozpoczęła się w 1938 r.

W malarstwie nastąpił kres sztuki młodopolskiej, wypieranej przez nowe, awangardowe kierunki. Od 1917 r. działała grupa **formistów** – artystów, którzy inspirowane awangardą europejską eksperymenty twórcze łączyli z polską ludową tradycją artystyczną. Należeli do nich między innymi: **Andrzej i Zbigniew Pronaszko, Leon Chwistek i Tytus Czyżewski**.

W latach 20. dominującym nurtem był **kapizm** (inaczej: koloryzm). Należący do tego kierunku artyści skupiali się na kompozycji barwnej obrazu, na ich płótnach dużo było światła oraz jasnych, wyrazistych barw. Przedstawiali proste tematy, jak krajobraz, portret. Najbardziej znanymi kapistami byli: **Jan Cybis, Józef Czapski, Zygmunt Waliszewski**. Patronował im początkowo **Józef Pankiewicz**.

Zygmunt Waliszewski, *Uczta u Benvenuta Celliniego* (czytaj: benwenuta czelliniego), 1933 r.

Leon Chwistek, *Defilada*, ok. 1937 r.

Tadeusz Makowski, *Maskarada*, 1928 r.

W latach 30. coraz większe wpływy zyskiwali artyści uprawiający **abstrakcję geometryczną**. Najwybitniejszym z nich był **Władysław Strzemiński**, który stworzył nowy, oryginalny kierunek – **unizm**. Kompozycje unistyczne nie miały konkretnego tematu, pozbawione były elementów kojarzących się z rzeczywistością lub konkretnymi przeżyciami. Przedstawiane kształty i kolory miały ze sobą harmonizować i dawać efekt jednorodności obrazu. Nie było tu miejsca na dynamikę i kontrasty. W rzeźbie podobne zasady stosowała **Katarzyna Kopro**.

Odrębną sztukę uprawiał **Tadeusz Makowski**. Jego charakterystyczne obrazy przedstawiają dorosłych i dzieci w formie zgeometryzowanych postaci przypominających kukietki, o pogodnym, często również groteskowym wyglądzie. W za-

kresie sztuki dekoracyjnej największe uznanie zdobyła **Zofia Stryjeńska**. W 1925 r. otrzymała ona nagrodę Grand Prix na Międzynarodowej Wystawie Przemysłu Artystycznego w Paryżu.

Zamek Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w Wiśle, projekt Adolfa Szyszko-Bohusza, 1929–1930

Szyszko-Bohusz należał do najważniejszych architektów w okresie międzywojennym. Zaprojektował liczne budynki użyteczności publicznej w Polsce południowej, zwłaszcza w Krakowie. Sięgał zarówno do polskiej tradycji architektonicznej, jak i do ówczesnych, nowatorskich tendencji w architekturze Zachodu (modernizm).

PYTANIA I POLECENIA

1. Przedstaw osiągnięcia polskiej nauki w okresie międzywojennym.
2. Scharakteryzuj kulturę artystyczną w okresie II Rzeczypospolitej. Jakie najciekawsze i nowatorskie zjawiska wówczas się pojawiły?
3. Wymień artystów cieszących się największą popularnością w II RP.
4. W dostępnych źródłach poszukaj informacji o strukturze systemu oświaty w II RP i porównaj go z tym, który funkcjonuje obecnie. Wskaż podobieństwa i różnice.